श्रीः

आनन्दवनविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता ।
सुवर्णाऽङ्कितभव्याभशतपत्रपरिष्कृता ॥ १ ॥
चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ।
रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दाऽऽमोदमोहितम् ॥ २ ॥

स्तबकः—२१२

Printed by Jai Krishna Das Gupta
at the Vidya Vilas Press, Benares.

Agents:

1 Otto Harrassowitz, Leipzig:
GERMANY.

2 The Oriental Book-supplying Agency,
POONA.

अत एव "प्रकाशादिवन्नैवं परः" इति सूत्रे भाष्ये 'मूलप्रकृत्यनभ्युपगमे ऽनवस्थाप्रसङ्गाद्या मूलप्रकृतिरभ्युपगम्यते, तदेव नो ब्रह्म' इत्युक्तम् । तथ त्वजन्याविद्यायामपि तत्सत्त्वात्तदेव नो ब्रह्मेत्यस्यासङ्गतिः स्पष्टैव । अत्र कार्यत्वमात्रं साध्यं न तु यद्भेदस्तत्कार्यत्वम् । तेन घटानां परस्परं कार्यत्वाभावेऽपि परस्परं भेदव्यवहारोपपत्तिः । अरोपितधर्मवति भेदो विकारत्वं चास्त्येव । रज्जूरगस्थले आरोपितोरगत्वेनैव रज्जुविकारत्वव्यवहारात् ।

किञ्च,

(कलाटीका)

अत्र मानमाह *अत एवेति*। तादृशस्य तस्यैव तत्त्वाङ्गीकारादेवेत्यर्थः । ननु जीवस्येश्वरांशत्वे जीवगतदुःखेन तस्यापि दुःखित्वापत्तिः, पादादिगतदुःखेनाङ्गिनो दुःखित्ववदत आह *प्रकाशादीति* । यथा जीवो दुःखी, नैवं परमात्मा । यथा सौरश्चान्द्रो वा प्रकाशो नभो व्याप्य वर्तमानो वक्रकाष्ठाद्युपाधिकृतं वक्रभावमापन्नोऽपि वस्तुतो न तत्त्ववान्, यथा वा घटादिषु गच्छत्सु गच्छन्निवाकाशो वस्तुतो न तथा, तद्वदिति सूत्रार्थः । *मूलेति* । अनादिभूतेत्यर्थः । *तत्सत्त्वात्* । मूलप्रकृतित्वसत्त्वात् । तदर्थमेव तदङ्गीकारात् । मम तु ब्रह्मण्येव तादृशं तत्त्वमिति नासङ्गतिः । एतेन घटकतया तथाप्यापत्तिरेवेत्यपास्तम् । सामान्यरूपेणानुगतयोस्तयोः सहकारित्वेन तत्राप्यदोषाच्च । तयोर्निमित्तकारणत्वेनादोषाच्च । ननूक्तरीत्या तादृशकार्यत्वस्यैवासाध्यत्वे ऽपि प्रत्यासत्त्या विशेषकार्यस्य साध्यत्वस्य लाभात्सङ्कोचावश्यकत्वमेवेति तथैवास्तामत आह *अत्रेति* । तत्साध्यकानुमाने इत्यर्थः । *मात्रम्* । कार्त्स्न्यं । साधकस्य तथैव सत्वात । (१)तत्फलं कथयन् तदेवाह *तेनेति* । व्यक्तिभेदमादायेति भावः । अस्तिहीत्यादिना प्रागपि तथैवोपपादितम् । ननु तेषां निर्धर्मकत्वेन कथं सोऽत आह *आरोपितेति* । प्रपञ्च इत्यर्थः । सर्वशक्तिर्माया सा च ब्रह्मणाभेदाभेदाभ्यामनिर्वचनीयेति तस्य तन्मयत्वम् । अन्यदप्याह *किञ्चेति* । मायासाक्षित्वाच्च तत्राधिष्ठानं व्यवहारोपि ।

---

(१) 'तदेव ध्वनयन तत्फलं कथयति तेनेति' ख० पु० पाठः ।

सर्वशक्तिमयो ह्यात्मा शक्तिमण्डलताण्डवैः ।
संसारं तन्निवृत्तिं च करोत्यविरतोदयम् ॥

इतिस्मृतौ शक्तिमण्डलत्वेन मायोक्ता ।

मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम् ।
अस्यावयवभूतैस्तु व्याप्तं सर्वमिदं जगत् ॥

इति श्रुतौ चाविद्यायाः सावयवत्वमुक्तम् । तेन जन्यत्वमावश्यकम्, घटादिवत् । अस्यावयवेत्यत्र सन्धिरार्षः । यद्वा अस्य महेश्वरस्य, मायावयवानामेव च तदवयवत्वम्, तद्विशिष्टस्यैव महेश्वरत्वात् ।

किञ्च सत्तास्फूर्त्यनुरोधेन तस्या ब्रह्मकार्यत्वमावश्यकम् । वासनासमूहरूपाविद्याया अपि योगिनां सत्त्वेन स्फूर्तिसत्त्वात् ।

किञ्च, चतुर्थपादस्याद्याधिकरणे "तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीद्" इति श्रुतेः 'इदं व्याकृतं नामरूपं विभिन्नं जगत् प्रागवस्थायां परित्यक्तव्याकृतनामरूपं बीजशक्त्यवस्थम्' इत्यर्थं दर्शयित्वा 'परमेश्वराधीना त्वियमस्माभिः प्रागवस्था जगतोऽभ्युपगम्यते । अर्थवती च

(कलाटीका)

अवीति । संसारविशेषणम् । *मण्डलत्वेन* तत्समूहत्वेन । तथा च सावयवत्वं लब्धम् । स्पष्टं तद्बोधिकां श्रुतिमाह *मायामिति* । प्रकृतसाधकमुभयतात्पर्यमाह—*तेनेति* । सावयवत्वेनेत्यर्थः । नन्वेवमस्या अवेत्युचितमत आह *अस्येति* । एतद्दोषभियैवाह *यद्वेति* । ननु न साऽवयवोऽत आह *मायेति* । तत् मायामायिनमित्युक्तेः । अन्यदप्याह *किञ्चेति* । अविद्यायामिति शेषः । ननु तत्सत्त्वे एव न मानमत आह *वासनेति* । अपिना स्थूलाविद्यापरिग्रहः । अन्यदप्याह *किञ्चेति* । तस्यैवार्थमाह *विभिन्नमिति* । अव्येत्यस्यार्थमाह *परीति* । तत्स्वरूपमाह *बीजेति* । नन्वधिष्ठानसत्त्वेऽपि फलाभावोऽत आह *अर्थेति* । फलवती चेत्यर्थः । तदेवाह *न

सा । न तया विना परमेश्वरस्य स्रष्टृत्वं संभवति । शक्तिहीनस्य प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । अविद्यात्मिका हि सा बीजशक्तिः परमेश्वराश्रया' इति भाष्ये उक्तम् ।

तत्तत्कार्यबीजशक्तिनाभानन्त्ये ऽपि बीजशक्तिरित्येकवचनं जात्यभिप्रायेण । अनेन हि वासनानामेवाविद्यात्वं स्पष्टमेवोक्तम् । प्रतिषिद्धसर्वविशेषस्यापि ब्रह्मणोऽविद्यया सर्वशक्तियोगः 'सर्वज्ञं सर्वशक्तियोगं महामायं च तद्ब्रह्म' इत्यन्यत्रोक्तम् । अत्राविद्ययेत्यस्य पूर्वतद्विधमिथ्याज्ञानजन्यवासनयेत्यर्थः । शक्तिसमूह एव च महामायेति बोध्यम् ।

एतेनाविद्याऽजन्या काश्चिद् भावपदार्थो वासनाश्च इत्यपास्तम् । अतिरिक्ततत्कल्पने मानाभावात् । अत

(कलाटीका)

तयेति* । तन्नामकथयन्नुपसंहरति । तस्यादिः *अविद्येतीति* । *सा* । प्रागवस्था । अत्र यथासङ्गति परिहरति* तदिति* । *अनेन* । भाष्येण । एवेन तदाश्रयातिरिक्तविद्याव्यवच्छेदः । तच्चोक्तरीत्या गौणं बोध्यम् । भाष्यान्तरे इत्यर्थः । *एतदिति* । एतत्सदृशेत्यर्थः ।

ननु तस्य प्रागुक्तश्रुत्यादिभिः शुद्धत्वप्रतिपादनात्कथं तस्यास्तदाश्रयत्वमत आह *प्रतीति* । नेतिनेत्यादिश्रुतिभिरिति भावः। *सर्वेति*। तत्तत्कार्यबीजभूतसर्वशक्तिसम्बन्ध इत्यर्थः । स चाध्यासिको बोध्यः । अत एवाश्रयाश्रयिभाव इति भावः। सर्वशक्तीति महेति च बहुव्रीही । *अन्यत्र* । भाष्यान्तरे । ननु तासामेवाविद्यात्वेन कथं भेदोक्तिरत आह *अत्रेति* । ननु विशेषणद्वयेन भेदस्तयोः स्यादत आह *शक्तीति* । तथा च व्याख्यानव्याख्येयभावस्तयोरिति न भेद इति भावः । यद्वा पौनरुक्त्यं परिहरति *शक्तीति* । तथाच पूर्वेण प्रत्येकं तत्सम्बन्धबोधनं, द्वितीयेन तत्समूहसम्बन्धबोधनमितिभावः । वेदान्तिमतं खण्डयति *एतेनेति* । अस्यार्थमाह *अतीति* । उक्तरीत्यैव तदुपपत्तेरिति भावः । *अत एव* । अतिरिक्ततदभावादेव । ननु सिद्धान्ते ऽपि प्रपञ्चजनने तत्सहकारापेक्षणात्तद्भङ्ग एव, अत आह

एव प्रपञ्चस्यैककारणकत्वप्रवादनिर्वाहः। स्वजन्यातिरिक्तसहकार्यनपेक्षत्वात्।

यत्तु "प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधाद्" इति सूत्रे भाष्ये च 'ब्रह्मैवोपादानकारणं निमित्तकारणं च' इत्युक्तम्। तस्य स्वसमकक्षनिमित्तकारणाभावे तात्पर्यम्। इतोऽपि अविद्यायां जन्यत्वमावश्यकम्। अन्यथा प्रतिज्ञादृष्टान्तोपरोधः स्यादेवेति बोध्यम्। अत एव विष्णुपुराणे—

प्रजापतिपतिं विष्णुमनन्तमपराजितम्।
प्रधानपुंसोरजयोः कारणं कार्यभूतयोः॥

इति स्मर्यते। अजयोरिति रूपकं स्वातन्त्र्यनिराकरणाय। तद्ध्वननायैव कारणं कार्यभूतयोरित्युक्तम्। यद्वा, एतत्सृष्टौ तज्जन्मानुपलम्भादजत्वं, पूर्वकल्पान्ते

(कलाटीका)

स्वजन्येति। सा च स्वकल्पितैव, मायालये इव तज्जनने ऽपि सहकार्यन्तरानपेक्षणात्। आविर्भावतिरोभावयोरेवोत्पत्तिविनाशपदार्थत्वात्।

नन्वेवं स्वजन्यसापेक्षत्वं लब्धं तच्च सूत्रभाष्योभयविरुद्धमत आह *यत्त्विति*। ब्रह्म प्रकृतिरुपादानं चकारान्निमित्तकारणमिति प्रतिज्ञादृष्टान्तयोरनुपरोधात् अगौणार्थत्वात्। छान्दोग्ये "तमादेशमप्राक्ष्यो येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातम्" इति एकविज्ञानेन-सर्वविज्ञानमितिप्रतिज्ञा, तदुपपादकदृष्टान्तः "सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मयम्" इत्यादिः प्रागुक्तः। निमित्तस्योपादानाद्भेदे तदसङ्गतिः स्पष्टैवेत्यर्थः। इदमपि प्रकृतिसाधकमित्याह *इतोपीति*। अस्मात्सूत्रात् भाष्यादपीत्यर्थः। *उपरोधः* तयोरसामञ्जस्यम्। *अत एव*। तस्या जन्यत्वादेव। सृजति हिरण्यगर्भादिपतिं, प्रधानमव्यक्तम्। नन्वजयोः कार्यभूतयोरिति मिथो विरुद्धमत आह *अजयोरिति*। सादृश्येन पराधीनत्वप्रतिपादनादाह *स्वातन्त्र्येति*। तत्पदेन निरासः। नन्वेवं न पुष्टिरपरस्य, किञ्च वैपरीत्यमेवास्त्यतः प्रागुक्तरीत्यैवाह *यद्वेति*। एतत्सृष्टौ एतत्सृष्टिमध्ये कल्पान्ते तत्समाप्तौ

जन्यत्वमादाय कार्यभूतयोरित्युक्तम् । "यत्तत्सूक्ष्ममविज्ञेयम्" इति प्रकृत्य—

"तस्मादव्यक्तमुत्पन्नं त्रिगुणं द्विजसत्तम" । इति
"अव्यक्तं पुरुषे ब्रह्मन्निर्गुणे सम्प्रलीयते" ।

इति च भाष्योदाहृतस्मृत्यन्तरविरोधश्च । एतदुपबृंहणेन सूत्रस्वरसेन चोक्तजातीयश्रुतीनां तदुक्तव्याख्यैवोचिता । तदुक्तं चरके पतञ्जलिना—

आदिर्नास्त्यात्मनः क्षेत्रपारंपर्यमनादिकम् । इति ।
प्रकृतिं पुरुषं चैव क्षेत्रं क्षेत्रज्ञमेव च ॥

इति प्रघट्टके गीतायां वासनासमूहरूपाविद्याया अव्यक्तशब्देन क्षेत्रत्वोक्तेः ।

किञ्च ब्रह्माण्डपुराणे तस्या ब्रह्मणि लय उक्तः ।

(कलाटीका)

सत्यां अन्तिमकल्पसर्गायेति भावः । तस्या अजन्यत्वे स्पष्टन्दोषान्तरमाह *यत्तदिति* । तस्मादित्यस्यार्थसूचनायेदम् । उत्पत्तिवत् लयोऽपि तत्रेत्याह * अव्यक्तमिति* । अत्र स्पष्टमुत्पत्तिलयावुक्ताविति तत्त्वमेव सिद्धम्, तदाह *एतदिति* । एतत्पोषणेनेत्यर्थः । *सूत्रेति* । प्रकृतिश्चेत्यादिसूत्रेत्यर्थः । *उक्तेति* । अजापदादिघटितानामित्यर्थः । "अजामेकाम्" इत्यत्रापि पूर्वार्द्धे इवोत्तरार्धेऽप्येवमेव जडत्वोपाधिविशिष्टस्यैव जीवत्वेनोपाधेश्च जन्यत्वेन विशिष्टे ईदृशाजन्यत्वस्यैव वाच्यत्वादिति भावः। यद्वा विशेष्यांशमादायाजत्वं बोध्यम् । अत एव वक्ष्यति विशेष्यांशमिति । तत्र सम्मतिमाह *तदुक्तमिति* । तत्पारम्पर्यमनादि न तु तदिति परम्परानादित्वेनैवानादित्वं न त्वजन्यत्वरूपमित्यर्थः । आत्मातिरिक्तत्वेनाविद्याया अपि क्षेत्रत्वेन तत्रापि पारम्पर्यस्यैवानादित्वं युक्तम्, उक्तयुक्तेरिति भावः । नन्वेवमपि क्षेत्रस्य तत्त्वं लब्धं न त्वविद्याया तस्यास्ततो भिन्नत्वात् गीतायां चतुर्णां भेदेनोक्तत्वादत आह *प्रकृतिमिति* । *अव्यक्तेति* । तदर्थकप्रतिशब्देनेत्यर्थः । प्रकृतिरूपं क्षेत्रं, पुरुषरूपं क्षेत्रज्ञमिति तदर्थं तद्व्याख्यातारः ।

अन्यदप्याह *किञ्चेति*। स्थूलं षोडशकं विकारभूतम् । *महद्*। आ-

स्थूलं विलाप्य करणे करणं निदाने
तत्कारणं करणकारणवर्जिते च ।
इत्थं विलाप्य यमिनः प्रविशन्ति यत्र
तं त्वां हरिं विमलबोधघनं नमामः ॥ इति ।

करणं महदादि । निदानं प्रकृतिः । तत्कारणं प्रकृतिरूपकारणम् । करणकारणवर्जिते ब्रह्मणि । अनेनापि तदतिरिक्तस्य करणकारणसाहित्यं सूचितम् । विलाप्येत्यनेन समूलमुन्मूलनमुक्तं, न तु प्रलये इवाविभागेनावस्थानम् । अत्र ब्रह्मणि लयोक्त्या तस्य तदुपादानत्वमुक्तम् । उपादानकारणे एव लयस्य "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते । येन जातानि जीवन्ति । यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति" इति श्रुत्या बोधनात् । 'यस्य हि यत उत्पत्तिस्तस्य तत्र लयो न्याय्यो मृदीव शरावस्य । न च मनसो वागुत्पद्यते' इति शांकरभाष्याच्च ।

किञ्च, अनुत्पत्तिकत्वे तस्या नाशानापत्तिः । तदुक्तं न्यायभाष्ये वात्स्यायनेन—'नचानुत्पत्तिधर्मकं किंचिद्व्ययधर्मकं प्रतिज्ञातुं शक्यम्' इति । प्रागभावस्यापि न नाशः । उत्पत्त्यनन्तरं तत्प्राक्कालाभावेन तद्भव-

(कलाटीका)

दिप्रकृतिविकृतिरूपम् । *अनेनापि* । करणेत्यादिनापि । प्रोपसर्गस्वरसादाह *विप्रविलाप्येति* । *तत्* । ब्रह्म । *प्रलये* । तदादौ । स्वाशयमाह *अत्रेति* । तत्रैव लये भाष्यसंमतिमप्याह *यस्यहीति* । *न चेति* । नहीत्यर्थः । तथाच न तस्यास्तत्र लय इति भावः । अन्यदप्याह *किञ्चेति* । तस्या इत्यस्य मध्यमणिन्यायेनान्वयः । अविद्याया इति तदर्थः । व्ययो नाशः । नन्वेवं प्रागभावस्याजन्यस्य नाशस्यार्वाचीननैयायिकैरङ्गीकाराच्चद्विरोधो भाष्यस्य अतो भाष्याशयमाह *प्रागिति* । आकाशादिवत्तस्य नित्यत्वात् । नन्वेवं घटाद्युत्पत्तावपि

हाराभावोपपत्तेः। एवं जीवानामप्युपाधिवैशिष्ट्येन जन्यत्वमावश्यकम् । अत एव श्रुतौ "लोहस्थाग्नेर्विस्फुलिङ्गा इव जीवा" इत्युक्तम् ।

परमार्थसारे ऽपि ।

एकस्मात् क्षेत्रज्ञाद् बहवः क्षेत्रज्ञजातयो जाताः ।
लोहस्थादिव दहनात् समन्ततो विस्फुलिङ्गकणाः ॥

इत्युक्तम् । 'क्षेत्रोत्पत्तिरेव तदुत्पत्तिः' इति तद्व्याख्यातारः । विशेष्यांशमादाय तेषां नित्यत्वोक्तिरपि । किं बहुना घटादेरप्येवमेव जन्यत्वम् । तत्तदाकारादिविशिष्टब्रह्मण एव घटादित्वात् ।

तदुक्तं परमार्थसारे ।

"यद्वद्दिनकर एको विभाति सलिलाशयेषु सर्वेषु ।

(कलाटीका)

तत्प्रतीत्यापत्तिरत आह *उत्पत्तीति* । घटादीत्यादिः । *उपपत्तेरिति* । अस्य 'इति तदाशयः' इति शेषः। (१)प्रसङ्गादाह *एवमिति*। अविद्यावदित्यर्थः । *अत एव* । तेषां जन्यत्वादेव । अस्योभयत्राप्यन्वयः । जीवभेदो ऽप्येवमेवेत्याह *एकस्मादिति* । यथा हन्यमानाल्लोहगताद्वन्हेः समंततः समन्तदेशोपाधिका विस्फुलिङ्गाः कणाः पृथगिव जाता इव च भान्तीत्यर्थः । तथा एकस्मात् क्षेत्रज्ञाद् अन्तर्यामिणः क्षेत्रज्ञजातयो ब्रह्मादिस्थावरान्ता जाता इव भान्तीत्यर्थः "यथाऽग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गाः स्फुरन्ति एवमेवैतस्मादात्मनः सर्व एवात्मानो व्युच्चरन्ति" इति श्रुतेः । श्रुतावपि इवेति शेषः । तदभिप्रेत्याह *क्षेत्रोत्पत्तिरिति* । *तत्* । श्रुतीत्यर्थः । अविरोधायाह *विशेष्यांशेति* । *तेषाम* । जीवानाम् । उपसंहरन् सर्वत्रैवमित्याह *किं बह्विति* । *एवमेव* उपाधिजन्यत्वेनैव ।

अत्र मानमाह *तदुक्तमिति* । ननु लोके सुखादिवैचित्र्यादनुभवसिद्धमात्मनानात्वम्, गौतमादितन्त्रेषु च तथैवोक्तं तत्कथं सर्वगतमेकं ब्रह्म तदेवात्मेत्युक्तमित्याशङ्क्य तन्नानात्वमपि भ्रम एवौपाधिकं चेत्याह *यद्वदिति* । यथा एक एवाकाशस्थो दिनकरस्तत्तज्जलेषु

१ 'विशेषं प्रतिपादयितुमाह एवामिति' इति ख पुस्तके पाठः ।

तद्वत्सकलोपाधिष्ववस्थितो भाति परमात्मा ॥ इति ।

भाति, विशेष्यतयेत्यर्थः । अत एव 'द्रव्यं नित्यम्' इति महाभाष्य उक्तमित्युपरिष्टाद्वक्ष्यामः । उपाधिसन्निवेशादिशब्दैश्च ब्रह्मैव, पूर्वपूर्ववासनावशात्परमात्मन एवोपाध्यादिरूपेण तद्वैशिष्ट्येन भानात् । अत एव 'सर्वशब्दानां ब्रह्मैव वाच्यं वाचकं च' इति हरिणा सिद्धान्तितं सङ्गच्छते । अत एव हिरण्यगर्भस्य कार्यब्रह्मेति व्यवहारः । तथा च "सामीप्यात्तु तद्व्यपदेशः"

(कलाटीका)

प्रतिहतचक्षुषा उपाधिभेदात्पूर्ववासनावशाच्च नानात्वेन गृह्यते तद्वत्सकलोपाधिष्ववस्थित एक एवात्मा नानात्वेन भातीत्यर्थः । अत एव सुखादिवैचित्र्यमुपपन्नम् ।

"यथा स्वयंज्योतिरात्मा विवस्वानेषोऽभिन्नो बहुधैकोऽनुगच्छन् ।
उपाधिना क्रियते भेदरूपो देवः क्षेत्रेष्वेवमजोऽयमात्मा" ॥

इति श्रुतेः ।

"यथा भिन्नजलेष्वेक आदित्यो भासते पृथक् ।
एक आत्मा शरीरेषु भिन्नवद्भासते तथा" ॥

इति व्यासस्मृतेश्च । तदाह *भातीति* । *अत एव* । तस्य विशेष्यतया सर्वत्र भानादेव । *उक्तम्* "सिद्धेशब्द" इतिवार्त्तिकव्याख्यावसरे । *उपरिष्टात्* अत्रैव जातिस्फोटनिष्कर्षप्रस्तावे । ननु तत्तदाकारादिरूपोपाध्यादेस्ततो भेदलाभेन द्वैतापत्तिरत आह *उपेति* । *तैरपि* । श्रुत्यादिस्थैरिति शेषः । उच्यते इति शेषः । (१)नन्वेवं तस्य नित्यत्वात्पत्तिरत आह *पूर्वेति* । तथाच तत्कृतमेव तस्य द्वैविध्यमिति तस्य न तत्त्वमिति भावः । *तदिति* । उपाध्यादीत्यर्थः । (२)अत एव* । सर्वबोधत्वस्य ब्रह्मण्येव सत्त्वादेव । *अत एव* । विशेषणांशमादाय तस्य जन्यत्वादेव । कुत्रासौ अत आह *तथाचेति* ।

(१) 'नन्वेकस्य कथमुभयतो भानमत आह—*पूर्वेति*' । इति ख० पुस्तके पाठः ।

(२) 'तत्वं चोक्तरीत्या शुद्धस्येति भावः । जीवनिरासायाह*विशुद्धोपेति* । तत्वंच तदुपाधेस्तज्ज्ञामोहकत्वं, क्वचिद् अधिकारिविशेषत्वम्, मनोमयत्वं अनिश्चयज्ञानात्मकत्वम् । आदिना निश्चयज्ञानात्मकत्वरूपविज्ञानमयत्वादि । स्पष्टं चेदं तैत्तिरीये बृहदारण्यके च । सर्वस्य ब्रह्मरूपत्वे प्रमाणभूतश्रुत्या अविद्यायाऽन्यत्वमपि बोधितमिति सिंहावलोकनन्यायनाह—*अविद्याया*' इति ख० पुस्तके पाठः ।

इति सूत्रे 'ब्रह्मसामीप्यादपरब्रह्मण्यपि ब्रह्मशब्दः, कार्यमेव हि ब्रह्म विशुद्धोपाधिसम्बद्धं कैश्चित्कैश्चिद्विकारधर्मैर्मनोमयत्वादिभिरुपासनायोपदिश्यमानमपरमितिस्थितिः' इति भाष्ये उक्तम् । अविद्याया जन्यत्वादेव "सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलान्" इतिश्रुतिर्द्वन्द्वगर्भा ब्रह्मातिरिक्तसर्वत्वावच्छिन्नविषये एकरूपा भवति ।

विष्णुपुराणेऽपि ।

ज्ञानमेव परं ब्रह्म ज्ञानं बन्धाय चेष्यते ।

(कलाटीका)

तदभिप्रेत्यैव चेत्यर्थः । ननु नपुंसकब्रह्मशब्दस्य परस्मिन्नेव मुख्यत्वात्कथमपरस्मिन्प्रयोगोऽत आह *सामीप्यादिति* । तुः शङ्कानिरासे । परमेव ब्रह्म सत्यकामत्वादिगुणयुक्तं कार्यब्रह्मेत्युच्यते । तथा च तत्सामीप्यात्तद्व्यपदेशः । मुख्यासम्भवाल्लक्षणया प्रयोग इत्यर्थः । तथाच श्रुतिः "मनोमयः प्राणशरीरो भारूपः सत्यसंकल्प आकाशःसर्वकर्मा सर्वकाम" इत्यादि । *ब्रह्मेति* । परेत्यादिः । किं तदपरमित्यत आह *कार्यमेवेति* । (१)शुद्धस्योपासनासम्भवात् सर्वस्य ब्रह्मरूपत्वं प्रमाणभूतश्रुत्या अविद्याया जन्यत्वमपि बोधितमित्याह *अविद्याया* इति । अत्र सर्वमिति प्रकृतिसाधकम् । *तज्जेति(२)* । तत्साधकम् । जं च लं च अन् च जलान् , तस्य जलान् । ततो जातं, तेन जीवितं, तत्र लीनमित्यर्थः । तदाह *द्वन्द्वेति* । अन्यथाऽविद्यान्यविषयतया सङ्कोचनीया स्यादिति भावः । तस्य सर्वत्र विशेष्यत्वे मानान्तरमप्याह *विष्णु-

---

(१) 'तज्जलानित्यस्येति शान्त उपासीनेति शेष.। सर्वमिदं ब्रह्म यतस्तत् सर्वं तज्जलान् ।जायते इतिजं, लीयते इतिल, अनितीत्यन्, स्फूर्त्यादिमत् तत्सम्बन्धेन जलान् ।तज्जलानितिहेतोः, सर्वत्र रागद्वेषादिशून्यतया शान्तो भूत्वा सर्वमिदं ब्रह्म ततो भिन्नं नत्वामित्युपासीत। अर्थाद् ब्रह्मैवेति श्रुत्यर्थ । उक्तरीत्या जीव एव ब्रह्माभेद इति न, किंतु सर्वत्र इत्याशयकेन सर्वत्र शास्त्रदृष्ट्या ब्रह्माभेदो ज्ञेयः । सर्वमित्यादिश्रुतिरूपात्मकस्मृत्यादिप्रसिद्धादुपदेशादित्यर्थकेन द्वितीयपादाद्यसूत्रेण 'सर्वत्रप्रसिद्धोपदेशाद्'इत्यनेन स्पष्टमिदमुक्तम्। तदाह —*द्वन्द्वेति* । जंच लंचान् जलान, च तस्य जलान् , ततो जातं, तेन जीवितं. तत्र लीनमित्यर्थः। तदभेदस्य प्रतिपाद्यत्वादाह *ब्रह्मानीति* अन्यथाऽविद्यान्यादिः' । इति ख० पु० पाठः ।

(२)'*अतएव* तस्योभयरूपेण भानादेव, वाचकं सर्वशब्दरूपं ब्रह्मैव प्रागुक्तरीत्या सिद्धान्तितम्, आगमसमुच्चये' इति ख० पुस्तके पाठ ।

ज्ञानात्मकमिदं विश्वं न ज्ञानाद्भिद्यते परम् ॥
विद्याविद्ये च मैत्रेय ज्ञानमेवोपधारय । इति ।
निरुपाधिब्रह्मैव विद्या, सोपाधि तदेवाविद्येति तदर्थः ।

तदुक्तमाचार्यैः 'द्विरूपं हि ब्रह्मावगम्यते नामरूप-विकारभेदोपाधिविशिष्टं तद्विपरीतं च सर्वोपाधिविवर्जितम्' इति । अत्रावगम्यत इत्युक्त्या व्यवहारमात्रे ब्रह्मणो विशेष्यत्वमुक्तम् । अन्त्यं तु योगिभिः समाध्याववगम्यत इति बोध्यम् ।

परमार्थसारेऽपि—

विज्ञानान्तर्यामिप्राणविराड्देहजातिपिण्डान्ताः ।
व्यवहारस्थस्यात्मन एत ऽवस्थाविशेषाः स्युः॥इति ।

यद्यपि विज्ञानं ब्रह्मैव; तथापि नामवैशिष्ट्येनावस्थात्वमुक्तम् । विपरीतं ज्ञानं मायापि विज्ञानमत्र ।

(कलाटीका)

पुराणे ऽपीति* । स्वाशयमाह *निरूपेति* । एवमर्थे मानमाह *अत्रेति* । अन्येषामनधिकारादाह *अन्त्यमिति* ।

अत्र मानान्तरमप्याह *परेति* । तान् अवस्थाभेदानेवाह *विज्ञानेति* । *ब्रह्मैव* ।शुद्ध ब्रह्मैव । "विज्ञानं ब्रह्म" इति श्रुतिः । एवेन तस्यावस्थावत्त्वनिरासः । *नामेति* । विज्ञानपदवत्त्वेन सोऽप्यवस्थाविशेष इत्यर्थः । *(१)विपरीतमिति* । ज्ञानविरोधीत्यर्थः । *माया*। अविद्या । *अपिः* ।पूर्वसमुच्चये ।*अन्तर्यामी* । शुद्धसत्त्वगुणमायारूपाविद्योपाधिः। "एष ते आत्मान्तर्याम्यमृत" इति श्रुतेः । *प्राणः* । गुणत्रयोपाधिको ब्रह्मविष्णुरुद्रसंज्ञः उत्पत्तिस्थितिसंहारकृत् । यद्वा प्राणः सूत्रात्मा लिङ्गशरीरसमष्ट्यभिमानी हिरण्यगर्भः । "वायुर्वै गौतम तत्सूत्रम्" इतिश्रुतेः ।

प्राणस्तु प्रणवे ज्ञेयो जीविते परमात्मनि ।
इन्द्रिये वायुभेदे च बलान्तर्यामिणोरपि ॥

इति कोशाच्च । स्थूलशरीरसमष्ट्यात्मको विराड्देहस्तत्राभिव्यक्तः

(१) *'विपेति* विपर्ययइत्यर्थः' इति ख० पु० पाठः ।

एते विज्ञानादय आत्मनो भ्रमरूपाः प्रतिभासमात्रविषया अवस्था इत्यर्थः । अनेन सर्वोपाधीनां तद्विशेष्याणां च ब्रह्मरूपत्वमुक्तम् । तदप्युक्तं तत्रैव—

रज्ज्वां नास्ति भुजङ्गः सर्पभयं भवति हेतुना केन ।
तद्वद्वैतविकल्पभ्रान्तिरविद्या न सत्यमिदम् ॥

इति तदुत्तरार्यया । इदं=विज्ञानादि अविद्या, वासनारूपाविद्यामूलकम् । वासनारूपसूक्ष्मोपाधिवैशिष्ट्येनापि ब्रह्मभानं मननादिपरिपाकवतामस्त्येव । अवि-

(कलाटीका)

"सहस्रशीर्षा" इत्यादिश्रुतिप्रतिपाद्यः । *जातिः* । देवत्वादिस्थावरान्ता । *पिण्डाः* । समष्टिव्यष्टिदेहास्तत्राभिव्यक्ता विश्वशब्दवाच्या जीवास्तदुपाधयश्च ।

अन्तो व्यवस्थिते मृत्यौ स्वभावे निश्चयाऽन्तिके । इति कोषः ।

तदाह *एते इति* । *आत्मनइति* । व्यवहारस्थस्येत्यादिः । व्यवहारकालिकस्येति तदर्थः । विशेषपदार्थमाह *भ्रमेति* । तस्य व्याख्या *प्रतीति* । रज्जुसर्पवत् भ्रमात्मकप्रतीतिमात्रसिद्धा इत्यर्थः ।

तदुक्तं विष्णुपुराणे—

देवा मनुष्या पशवः पक्षिवृक्षसरीसृपाः ।
रूपमेतदनन्तस्य विष्णोर्भिन्नमिव स्थितम् ॥ इति ।
ज्ञानस्वरूपमत्यन्तनिर्मलं परमार्थतः ।
तदेवार्थस्वरूपेण भ्रान्तिदर्शनतः स्थितम् ॥ इति च ।

स्वाशयमाह *अनेनेति* । नन्वेते कुतो भ्रमरूपा अत्र तथाऽनुक्तेरत आह *तदपीति* । नैषां भ्रमरूपत्वमपीत्यर्थः । *तत्रैव* । परमार्थसारे एव । व्याख्यातमिदम् । पूर्वपरामर्शादाह *विज्ञानेति* । आदिना अन्तर्याम्यादि(१) । *तदिति* । विज्ञानातिरिक्तं पूर्वोक्तमित्यर्थः । अत एव स्थूलाया इदमा परामर्शादाह *वासनेति* । ननु लोके स्वर्णपदार्थमजानतां कुण्डले स्वर्णत्वज्ञानाभाववद् अस्माकं तदभावात्कथं सूक्ष्मोपाधिवैशिष्ट्येन तद्भानमत आह *वासनेति* । अपिना स्थूलोपाधिः । आदिना श्रवणम् । मृद्विवेकज्ञानवतामपि घटादिव्यवहारवत् । एवं

(१) 'अविद्येति पूर्वान्वयि । नसत्यमिति शेषः । ननु स्थूलाया प्रागुक्तत्वदस्मदादेरत्रायोग्यतया अस्माकं तदभावात्, कथं सूक्ष्मोपाधिवैशिष्ट्येन तद्भानमत आह *वासनेति*' । इति ख० पु० पाठ ।

ग्याश्चाध्यासिकसम्बन्धेन परमात्मैवाश्रयस्तवातिरिक्ताविद्याया इव । तदप्युक्तं तत्रैव "त्रिगुणा चैतन्यात्मनि" इति पूर्वोक्तार्यया । भ्रमाधिष्ठानत्वमेव तद्विशेष्यत्वरूपविवर्तोपादानत्वम् । अत एव रज्जौ भुजङ्गो जात इत्यप्रत्ययः । रज्जौ भुजङ्गभ्रमो जात इत्येव च प्रत्ययः । "अनादिनिधनं ब्रह्म"इत्याद्यश्लोके हारिग्रन्थेऽपि

(कलाटीका)

चान्येषामभावे ऽपि न क्षतिः । रज्जुसर्पज्ञानवत् स्वस्य प्रपञ्चज्ञानं जानीते इत्यन्यत् । ननु सा चेन्नातिरिक्ता तर्हि को वासनाश्रयः । आत्मा तु न, असम्बन्धाद् । एवं चातिरिक्ता विद्याश्रयणमावश्यकमत आह *अविद्यायाश्चेति* । वासनारूपाविद्यायाश्चेत्यर्थः । इदं तवाप्यावश्यकमित्याह *तवेति* । *तदपि*। तस्यैव तदाश्रयत्वमपि । *तत्रैव* । परमार्थसार एव । व्याख्यतामिदम् । नचैवं रज्ज्वा भुजङ्गविवर्त्तोपादानत्ववद् ब्रह्मणः प्रपञ्चविवर्तोपादानत्वं न स्यात् । अनिर्वचनीयानुत्पत्तावतात्त्विकान्यथाभावस्यैवाभावेन वेदान्तिसिद्धान्तानां दुर्वचत्वादत आह *भ्रमेति* । अत एव विवर्तस्वरूपमपि न तदुक्तं किंत्वन्यदेवोक्तमित्याह *तद्धीति* । तद्भ्रमरूपविवर्तोपेति समस्तः पाठः । विवर्तस्य तद्रूपत्वात्(१) दृष्टान्तेऽपि तथैवेत्याह *अतएवेति* । ईदृशस्य तस्याङ्गीकारादेवेत्यर्थः । अस्योभयत्रान्वयः । *चप्रत्यय इति* । प्रत्ययश्चेत्यर्थः । किञ्च तत्र रज्जुतत्त्वज्ञानोत्तरं न कदाचिदपि सर्पपदप्रयोगबुद्धी, प्रकृते तु तत्त्वज्ञस्यापि तद्व्यवहारबुद्धी अनुवर्तेते इति वैषम्यम् । एतेन रज्जुर्भुजङ्गस्य विवर्तोपादानमिति निरस्तम् । दोषत्रयात् । कुण्डलप्रतीतिकाले स्वर्णत्वप्रतीत्यप्रच्यववत् भुजङ्गप्रतीतिकाले रज्जुत्वप्रतीत्यप्रच्यवाभावेन तत्त्वस्यायुक्तत्वाच्च । इदं चानुपदमेवोक्तम् । मृद्विवेकज्ञानवतामपि घटादिव्यवहारवत् । श्रवणमननपरिपाकवतां मायात्वघटत्वाद्युभयज्ञानमस्त्येव । अन्येषामभावेऽपि वक्ष्यति । लोके स्वर्णपदार्थमजानतां कुण्डले स्वर्णत्वज्ञानाभाव इव रज्जुसर्पस्थले तु युगपदुभयज्ञानमिति विशेषाच्च । निदिध्यासनपरिपाकवतां स्तु बलेन रज्जुसर्पज्ञानवत् स्वस्य प्रपञ्चज्ञानं जायते इति त्वन्यत् । अत्र मानमाह *अनादीति* । 'शब्दतत्त्वं यदक्षरं विवर्त्ततेऽर्थभावेन प्रक्रिया जगतो

(१) 'इदं दृश्यते अत एवेति' इति ख० पुस्तके पाठः ।

स्पष्टमेतत्, "तत्त्वादप्रच्युतस्य वस्तुनो भेदानुकारेणा-सत्याविभक्तान्यरूपोपग्राहिता विवर्त्तः स्वप्नविषयप्र-तिभासवद्' इत्यादिना। 'तत्त्वात्-स्वस्वरूपात् । अस-त्यं वस्तुनो बहिरसत्वात् । अविभक्तम्, तदधिष्ठानेन । अन्यद्, वैधर्म्योपलम्भात् । तादृशरूपोपग्राहिता, तद्रू-पप्रकारकज्ञानविशेष्यता । तदाह-स्वप्नविषयेति' इति तद्व्याख्यातारः । पयसो दधि तु न विवर्त्तः । तत्त्वात्प्र-च्युतेः । स्वर्णादेः कुण्डलादि तु विवर्त्त एव ॥

तदुक्तं परमार्थसारे—

(कलाटीका)

यतः' इति अस्य शेषः । *आद्येति* । मङ्गलाचरणेत्यर्थः। *एतत्* । तस्य विवर्तोपादानत्वम् । *तादृशमेवेति* । ननु कथं स्पष्टमतस्तद्ग्रन्थमाह *तत्त्वादिति* ।(१)आदिना मूर्त्तिक्रियाविवर्तौ शक्तिमात्रगतौ विद्याऽऽत्म-नि तत्त्वातत्त्वाभ्यामनाख्येयौ । एतद्धि तदविद्याया अविद्यात्वम् । ब्रह्म च सर्वपरिकल्पनाहीनं भेदसंसर्गसमतिक्रमेण सर्वाभिः शक्तिभिः स-माविष्टं व्यवहारानुपातिधर्मैः सर्वावस्थास्वनाश्रितविद्याविद्याप्रविभाग-रूपं चेत्यस्य परिग्रहः । *बहिरिति* । अनेन कारणापेक्षयाऽसत्यत्व-बोधनद्वारा कारणसत्तापेक्षयाऽन्यसत्ताकत्वस्य कार्ये बोधनद्वारा का-रणासमसत्ताकोऽन्यथाभावो विवर्त इत्यपि सूचितम । मायासत्ताया ज्ञानपर्यन्तत्वेन कार्यसत्तायाश्च मध्यप्रलयेष्वभावेन लक्षणसङ्गतिः । तत्त्वादित्यादेः फलमाह *पयस इति* । तदभावादेवाह—*स्वर्णादे-रिति* । मायाया अपि दुग्धस्य दधिभावेनेव न प्रपञ्चरूपः परिणामः, किन्तु स्वर्णस्य कुण्डलरूपेणेव । एवंविध एव परिणामो विवर्तपदवा-च्यः । अत एव प्रलये पुनरविद्यारूपेण सर्वावस्थानम । यदि दधिवत् परिणमेत्तदा तस्य पुनर्दुग्धरूपत्ववत् प्रपञ्चस्य मायारूपेणावस्थानं भजेत् । तस्यां यत्संस्काररूपेणावस्थानं तदेव ब्रह्मणि सर्वलयत्वेन व्यवह्रियते इति बोध्यम् ।

हर्युक्तौ मानमाह *तदुक्तमिति* । असत्यादिरूपप्रकारकज्ञानवि-

(१) 'आदिना शब्दाख्यादुपसंक्रमाद्ब्रह्मणः सर्वविकारप्रत्यस्तमये वर्तमानादव्याकृतात् पूर्वविकार-ग्रन्थिरूपत्वेनाव्यपदेश्याज्जगदाख्या विकाराः प्रक्रियन्ते इत्यर्थ इत्यस्य परिग्रहः । *बहिरिति*' । इति ख० पु० पाठः ।

यद्वद्देहो ऽवयवा मृदेव पार्थो विकारजातयश्च ।
तद्वत्स्थावरजङ्गममद्वैतं द्वैतवद्भाति ॥ इति ।

अवयवातिरिक्तो ऽवयवा यथा असन्, मृद्विकाराश्च यथाऽसन्तो भान्ति, तथा नामरूपवत्त्वमसदेव भातीति तदर्थः ।

द्वैतशब्देन च द्वाभ्यां प्रकाराभ्यामितं ज्ञातं द्वीतं, तस्य भावो द्वैतमिति व्युत्पत्त्या नामरूपे उच्येते । तद्रहितं चाद्वैतशब्देन । एवं च द्वैतशब्देन प्रपञ्चस्योक्तिरेव नाम्नः प्रकारत्वे मानमित्यपि बोध्यम् ।

श्रुतिरपि "विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्" इति । नाममात्रं व्यवहारमात्रं, न तु तन्त्रान्तरेष्विव वस्त्वस्तीति तदर्थः । चेतनसान्निधानमात्रेण देहेन्द्रियमनःसु क्रियादर्शनात् । तस्य प्रेरकत्वादि आरोपितमेव,

---

(कलाटीका)

शेष्यत्वमित्यर्थः । मायेत्यनेन देहादेरसत्त्वमेव प्रतिभासशरीरस्योक्तम् । तदेव दृष्टान्तेन द्रढयति *यद्वदिति* । देहोऽवयवातिरिक्तो नास्त्येव, अवयव एव स तदतिरिक्तो व्यवह्रियते प्रतिभासते च । यथा च पार्थाः=पृथुशब्दः पृथिवीची, तत्सम्बन्धिनो विकाराः मृदेव नातिरिक्ता सन्ति प्रतिभासन्ते व्यवह्रियन्ते च, तद्वत् स्थावरजङ्गममद्वैतं ब्रह्मैव न ततो भिन्नं, परं तु द्वैतवन्नामरूपवद्भातीत्यर्थः, न तु तत् सत्यमिति भावः । "वाचारम्भणं" इतिश्रुतेः । "ज्ञानस्वरूपम्" इतिस्मृतेश्च । तदाह *अवयवेति* । भातीति शेषः । ननु कथं द्वैतशब्देन नामरूपादिलाभ अत आह *द्वैतेति* । ननु लोके ऽर्थस्यैव भानविषयतया प्रसिद्धत्वेन तस्य अस्तु प्रकारत्वम्, शब्दस्य तु कथमत आह *एवं चेति* । तथा तस्य व्युत्पत्तौ चेत्यर्थः । तदसत्यत्वे श्रुतिरपि मानमित्याह *श्रुतिरपीति* । तत्तात्पर्यं सर्वं वाक्यमितिन्यायेनाह *नाममात्रमिति* ननु ब्रह्मणो निष्क्रियत्वेन "पृथग् आत्मानं प्रेरितारं च मत्वा" इति "भोक्ता" इति च प्रागुक्तश्रुत्यादौ कथमात्मनः प्रेरकत्वादिव्यवहारोऽत आह *चेतनेति* । मात्रपदेन तत्र क्रियाव्यवच्छेदः । अत्र

जनकत्वादि च । तदुक्तं भाष्ये जीवेश्वरयोरैक्यात्प्रव-र्तकत्वमनुपपन्नम् । न । अविद्याप्रत्युपस्थापितनामरूप-मायावशेन तदुपपत्तेः' । अविद्या संस्काररूपा । माया स्थूलरूपा । न च सन्निधानमात्रेण प्रवर्त्तकत्वे सन्निधि-नित्यत्वात्प्रवृत्तिनित्यत्वप्रसङ्ग इति वाच्यम् । सन्निधि-नित्यत्वेऽपि मायिकत्वेन परिहारादिति ।

"न तु दृष्टान्तभावात्" इति सूत्रेऽपि भाष्ये उक्तम्, 'यथा स्वयं प्रसारितमायया मायावी कदापि न संस्पृ-श्यते । मायामात्रं ह्येतद्, यत् परमात्मनोऽवस्थात्रया-त्मनाऽवभासनं रज्ज्वा इव सर्पादिभावेन' इति । अत्रा-वस्थात्रयेत्युपलक्षणम् । अनेन हि सर्वस्य जनकत्वादे-रवभास एव, न वस्तु किञ्चिदस्तीति स्पष्टमेवोक्तम् । अनादिवासनावशाद् भ्रमविषयमेव तद् "यतो वा" इति श्रुत्या सर्वस्य जनकत्वपालकत्वलयस्थानत्वैस्ताट-

(कलाटीका)

मानमाह *तदुक्तमिति* । तयोर्भिन्नाधिकरणत्वात्तयोरैक्यात्तत्त्व-मनुपपन्नमिति यत्, तन्नेत्यर्थः । उभयोक्तेर्भेदमाह *अविद्येति* । तथा च तयोर्भेदेन तयोर्भेदात्तत्त्वोपपत्तिरिति भावः । *नित्यत्वेति* । तथा-च प्रलयो न स्यादिति भावः । *मायिकत्वेनेति* । तत एव तस्य त-त्त्वेन कदाचिद्विभागेनाप्यवस्थानमिति नोक्तदोष इत्यर्थः । अनेन प्रेर-कत्वं तस्य तादृशं स्पष्टमेवोक्तम् । जनकत्वादि तादृशमित्यत्रापि सं-मतिमाह *न तु दृष्टान्तेति* । 'सूत्रे ऽपि भाष्ये उक्तम' इति पाठः । परिणामदृष्टान्तमुक्त्वा विवर्तदृष्टान्तमाह *यथेति* । *कदापि* । काल त्रयेऽपि । *अवस्थेति* । अनादिमाययेति प्रागुक्तजन्मस्थितिलयरू-पावस्थात्रयेत्यर्थः । न्यूनतां निराचष्टे *अत्रेति* । तेनावशिष्टभावविका-रपरिग्रहः । स्वाशयमाह *अनेनेति* । भाष्येणेत्यर्थः । नन्वेवं श्रुतिविरो-धस्तया हि ब्रह्मणि वास्तवजनकत्वादिप्रतिपादनादत आह *अनादी-ति* । निदिध्यासनपरिपाकवतां ज्ञातं, ब्रह्मणि तद् भ्रमस्वरूपमेव ज-नकत्वादि, अन्यस्य वैराग्यसिद्धये ता अनुवदन्तीत्यर्थः । प्रसङ्गादाह

तैरेव ब्रह्मणस्तटस्थलक्षणं बोध्यते। कालत्रयसत्ताप्रतिपादनेन तद्बोधितकालत्रयाबाध्यत्वस्वरूपं स्वरूपलक्षणमपि बोध्यते। "सत्यं ज्ञानम्" "आनन्दम्" इत्यादिश्रुतयोऽपि शुद्धचित्तं प्रति "नेह नानास्ति" इत्यादिश्रुतिसहकारेण धर्मत्यागेनाद्वैतं शुद्धं ब्रह्म बोधयन्ति। कणादादयोऽपि मायिकत्वेन मिथ्याभूतत्वेन ब्रह्मरूपत्वेन च स्वज्ञातस्य प्रपञ्चस्य बोधनीयशिष्याधिकारानुसारेण मायिकत्वाद्यपलप्य ब्रह्मरूपत्वेन ज्ञातपरमाण्वादिभ्यः सृष्टिम्, समवायादीनां पदार्थत्वं चातीन्द्रियदृशा ज्ञात्वोक्तवन्तः। तत्र तदुक्तपदार्थानां शुष्कतर्कबलेनान्यथाकरणं तेषां खण्डनं चायुक्तमेव। असत्सु भासमानेष्व-

---

(कलाटीका।)

यतो वेतीति। अस्य बोधद्वयेऽन्वयः। *तादृशैरेव*। भ्रमरूपैरेव। *तटस्थेति*। ज्ञेयतानवच्छेदकं सत् यद् इतरव्यावृत्तिबुद्धिजनकं तत् तटस्थलक्षणम्। यथा शाखोर्द्ध्वदेशत्वं चन्द्रस्य, काकवत्त्वं च देवदत्तगृहस्य। नहि तत्र तेन रूपेण ज्ञेयता विवक्षिता प्रष्टुः। तच्चात्र सर्वोपादानत्वम्। ज्ञेयतावच्छेदकं सद्यद् इतरव्यावृत्तिबुद्धिजनकं तत् स्वरूपलक्षणम्। यथा सत्यज्ञानत्वादि। यद्यपि निर्धर्मके ब्रह्मणि तदपि श्रुतिकल्पितमेव, तथापि तस्य श्रवणमननपरिपाके मिथ्यात्वनिश्चयोऽपि प्राक् तदभावेन तेन रूपेण ज्ञेयत्वाक्षतिः। अन्यस्य तु श्रवणमात्रेण तत्त्वनिश्चय इति विशेषस्तदाह *कालेति*। तथैवेति भावः। *तद्बोधितेति*। कालत्रयसत्ताबोधितेत्यर्थः। अन्यदपि प्रसङ्गादाह *सत्यमिति*। "आनन्दम्" इतिश्रुत्यन्तरम्। शुद्धमिति श्रवणमननपरिपाकेन तस्य मिथ्यात्वनिश्चये निर्धर्मकस्याखण्डस्यैतच्छ्रुतितात्पर्यविषयस्य निदिध्यासनविषयतेति भावः। कणादादितात्पर्यविषयभूतमपीदमेवेत्येकवाक्यतैवेत्याह *कणादेति*। आदिना गौतमादयः। आदिना मिथ्याभूतत्वादि। परमाण्वादेर्नित्यत्वायाह *ब्रह्मेति*। आदिना तन्मात्रादयः। अन्येषां तत्त्वस्य सर्वसाधारणत्वात्तेषां तत्त्वस्य तैरेवाङ्गीकारादाह *समेति*। आदिना विशेषादयः। प्रसिद्धत्वाद्धि अस्योक्तिः। *तत्र*। तथासति। श्रुत्यादिविरुद्धत्वं शुष्कत्वम्। तत्रत्यस्यार्थे सुच

र्थेषु श्रुत्यनुसारेणैव कल्पनाया औचित्यात् ।

तदुक्तं परमार्थसारे—

यद्यत्सिद्धान्तागमतर्कादिषु भ्रमन्ति रागान्धाः ।
अनुमोदामस्तेषां सर्वात्मत्वादधिया ॥ इति ।

सिद्धान्तप्रतिपादकेषु पाञ्चरात्राद्यागमादिषु भ्रमन्ति 'अयमेव सिद्धान्तः समीचीनः' इति भ्रमन्ति चित्तस्वास्थ्यं च न लभन्ते । तत् तत् तेषां मतं 'सर्वमात्मा' इति वादे या धीस्तया ऽनुमोदाम इति तदर्थः । नचैवंरीत्या सर्वस्य चेतनत्वे सर्वत्र चेतनकार्यं कुतो नेति

(कलाटीका)

यत्राह *असत्स्विति* । विषयसप्तमी ।

अत्र मानमाह *तदुक्तमिति* । ननु "ब्रह्मैकत्वविज्ञानं मोक्षसाधनम्" इति भगवान्पतञ्जलिः, "प्रकृतिपुरुषविज्ञानं तथा" इति साङ्ख्यः, "ईश्वरभिन्नात्मज्ञानात्" इति योगगौतमादयः । किञ्च 'ब्रह्मैव सर्वजगत्कारणम्' इति आद्यः, 'प्रकृतेः' इति सांख्ययोगौ, 'परमाणुभ्यः' इत्यन्ये । तत्र किम्मतमुपादेयमित्यत्राह *यद्यदिति* । *सिद्धान्तेषु* । सिद्धान्तवद्भासमानेषु । *आगमः* । पाञ्चरात्रादिः । *तर्कादयः* । न्यायकाणादसांख्ययोगपूर्वमीमांसाः । तेषु भ्रमपरिगृहीतभेदादिप्रतिपादकेषु शास्त्रेषु प्रतिपादितार्थेषु यद्यत् प्रति यद्यदर्थविषये जगत्कारणमुक्तप्रकारेषु तत्तच्छास्त्रोक्तेषु यथाश्रुतेष्वर्थेषु रागान्धा जना भ्रमन्ति 'इदं मतं समीचीनम्' इति भ्रमन्ति, चित्तस्वास्थ्यं च न लभन्ते, रागत्वादेव । वयं तु तेषां तत्तन्मतं "सर्वमात्मैव" इति ये वदन्ति तेषां ज्ञानेनानुमोदाम इत्यर्थः । सर्वस्यात्मरूपत्वेन जगत्कारणमात्मैव, प्रकृतिपुरुषविज्ञानाद्यपि आत्मज्ञानमेव । स्थूलारुन्धतीन्यायेन परंपरया ब्रह्मप्रतिपादकत्वाद्वाऽनुमोदाम इति भावः । "सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति" इति श्रुतिः,

रागान्धा हि जनाः सर्वे न पश्यन्ति हिताहितम् ।
तस्माद्रागं न कुर्वीत यदीच्छेदात्मनो हितम् ॥ इति ।
वेदे रामायणे चैतद्भारते च विशेषतः ।
आदावन्ते च मध्ये च हरिः सर्वत्र गीयते ॥

इति च स्मृतिः । येन सकलपुराणशास्त्राणि गृह्यन्त इति । तदाह *सिद्धान्तेति* । *एवंरीत्या* । उक्तप्रकारेण । *सर्वत्र* । घटादावपि । कारण-

वाक्यम् । चेतनसन्निधानेन तत्तत्कार्ये जननीये सेन्द्रियद्रव्यस्य कारणत्वात् । तदुक्तं चरके पतञ्जलिना 'सेन्द्रियं चेतनं द्रव्यम्, निरिन्द्रियमचेतनम्' इति । अत्र ग्रन्थे अग्रे पश्चात्क्वचिदाधुनिकग्रन्थानुसारेणास्ति लिखितामिति न पूर्वापरविरोधोऽत्रेत्यलं प्रसक्तानुप्रसक्त्या ।

प्रकृतमनुसरामः । चित्तस्य विषयाकारपरिणाम(१)रूपा वृत्तिश्च इन्द्रियेण सहैव, अत एव रसनेन्द्रियगतपित्तान्वयेन 'गुडः कटुः' इति, नयनगतपित्तान्वयेन च 'शङ्खः पीतः' इत्याद्युपपद्यते ।

(कुञ्जिकाटीका)

इन्द्रियेण सहैव । इन्द्रियसहितस्यैव । तेनेन्द्रियदोषसाहित्याच्चित्तस्य सदोषस्यैव परिणामः । यत्तु(२) दोषविशेषाजन्यं ज्ञानं प्रत्येव बाधज्ञानं प्रतिबन्धकमिति । तन्न । पित्ततारतम्येन पीतत्वतारतम्यस्यानुभवसिद्धतया पित्तस्यैव हेतुत्वावश्यकत्वात् । ननु पीतशङ्खाभावात्कथं

(कलाटीका)

सत्तायाः कार्याव्यभिचारित्वादिति भावः । तत्र मानमाह *तदुक्तमिति* । *सेन्द्रियमिति* । अन्यथा प्रागुक्तरीत्या सर्वस्यापि चेतनत्वेनैतदसङ्गतिः स्पष्टैवेति तदेव तात्पर्यमस्येति भावः ।

नन्वत्र द्रव्यस्य नित्यत्वमुक्तम्, अग्रे चानित्यत्वं वक्ष्यमाणमिति मिथो विरोधः । एवमत्र ब्रह्मण एव सर्वसृष्टिरुक्ता पूर्वं तु बिन्दोरिति तथाऽत आह *अत्रेति* । *पश्चात्* । पश्चादपि । *अस्तीति* । वर्तमानसामीप्ये लट् । लिखितमिति भावे क्तः । तथा च मतभेदाशयकत्वान्न विरोधः । अद्वैतनिरूपणमुपसंहरति *इत्यलमिति* । *प्रकृतम्* । अन्तस्थस्यैव बाह्यरूपेणोक्तप्रनाड्या भानमित्येतत् ।

तदेवाह—*चित्तस्येति* । *इन्द्रियेण* । यदिन्द्रियद्वारा बहिर्निःसरणं तस्य तेनेन्द्रियेण । *अत एव* । तत्सहितस्यैव तदङ्गीकारादेव । अन्यथा चित्तस्य शङ्खपीतत्वाद्याकारतायां मानाभावेन तदनुपपत्तिः स्पष्टैव । एतावतैव चक्षुरादीनां करणत्वव्यवहारः । यद्यपि ज्ञानोत्पत्तिप्रक्रियाऽत्र, शास्त्रे च सूत्रकृदाद्यनुक्ता, वेदान्तशास्त्रे च सूत्रकृदनुक्ता तथापि

(१) 'रूपा वृत्तिः' इति पाठः कुञ्जिकाटीकापुस्तकद्वितये मूले नोपलभ्यते ।

(२) 'यत्तु—त्वात्' अयं पाठः कु० टी० पु० खसञ्ज्ञके नास्ति ।

सा च भ्रमप्रमोभयरूपा पुरुषे प्रतिबिम्बनं इति

(कुञ्जिकाटीका)

तद्रूपा वृत्तिरित्यत आह *सा चेति* । सा च वृत्तिश्च । नन्विदंवृत्तेः रजताकारवृत्तेश्च प्रत्येकमेकैकविषयत्वे विशिष्टज्ञानत्वाभावाद्भ्रमत्वासिद्धिरत आह *भ्रमप्रमेति* । शङ्खांशे प्रमा पीतत्वांशे भ्रमः । वृत्तिद्वयप्रतिबिम्बितचैतन्यस्यैकस्य सत्यमिथ्यावस्तुतादात्म्यावगाहित्वेनैव भ्रमत्वप्रवाद इति भावः । (१)*प्रतिबिम्बत इति* । अयं भावः—बुद्धिपुरुषयोस्सम्बन्धो नाम भोग्यभोक्तृभावरूपः सन्निधिः । नहि व्यापकयोर्नित्ययोश्च तयोरन्यः सम्बन्धोऽस्ति । अयमेव छायापत्तिशब्देन

(कलाटीका)

योगसूत्रभाष्ये वेदान्तसूत्रकृदुक्तत्वात्सैवात्रापि तत्रैव बोध्येति ध्वनयन् तामाह *साचेति* । वृत्तिरित्यर्थः । विषयेन्द्रियसंयोगेन क्षारेण वस्त्रमालिन्यस्येव बौद्धतमसोऽपसारणं, निर्मले वाससि कुसुम्भयोगात्तद्वर्णतेव निर्मले बुद्धिसत्वे विषयाकारता भवति, सैव बुद्ध्यवस्था वृत्तिरित्युच्यते । सा च प्रमाणम्, अनुभवाख्यफलायोगव्यवच्छिन्नत्वादिति भावः । चिज्जडांशभेदेनाह *भ्रमेति* । *पुरुषे विषयावच्छिन्न इति* । एतावतैव स्वसम्बद्धां विषयोपरक्तां बुद्धिवृत्तिं चेतनोऽवभासयतीत्यर्थः । तथा च योगसूत्रं "सत्त्वपुरुषयोरत्यन्तासङ्कीर्णयोः प्रत्ययाविशेषो भोग" इति । "चितेरप्रतिसंक्रमायास्तदाकारापत्तौ स्वबुद्धिसंवेदनम्" इति च । सत्त्वं=चित्तम् । अत्यन्तासंकीर्णत्वं च जडत्वाजडत्वपरिणामित्वापरिणामित्वादिभिः । प्रत्ययाविशेषश्च प्रतिबिम्बरूपेण । प्रतिसंक्रमः=परिणामः । अप्रतिसंक्रमायाः=बुद्ध्याऽसङ्गायाः । तदाकारापत्तिः=बुद्धिसमानाकारापत्तिः । स्वबुद्धिसंवेदनं=स्वबुद्धिवृत्तिज्ञानम् । बुद्धिवृत्त्यविशिष्टः पुरुष' इति तद्भाष्यम् ।

संलक्ष्यते यथा रक्तः केवलः स्फटिको जनैः ।
रञ्जकाद्युपधानेन तद्वत् परमपूरुषः ॥ इति ॥
तस्मिंश्च दर्पणे स्फारे समस्ता वस्तुवृत्तयः ।
इमास्ताः प्रतिबिम्बन्ति सरसीव तटद्रुमाः ॥

इति च स्मृतिश्च(२) । चाक्षुषे चाक्षुषस्यैव प्रतिबिम्बस्वीकारात्, प्रतिबिम्बस्य तुच्छतया तत्र बन्धानुपपत्तेः, निरवयवे ऽवच्छेदा-

(१) 'प्रति—च्यते' पाठोऽयं कु० टी० कपु० नास्ति ।
(२) ननु को ऽप्रतिबिम्बः ? । नान्मुख्य प्रतिबिम्बः । अयं पाठः ख० पु० ।

पुंसो विद्यमानवृत्तिग्राहकत्वम् । प्रतिबिम्बो ऽत्र (१)बुद्धेः परिणामविशेष एव न त्वादर्शादाविव प्रतिबिम्बः, उभयोरपि नीरूपत्वादान्तरत्वाच्चेत्यन्यत्र निरूपितम् ।

(कुञ्जिकाटीका)

प्रतिबिम्बशब्देन चोच्यते । *वृत्तिग्राहकत्वमिति* । (२)वृत्तिप्रकाशकत्वम् । (३)नहि स्वयमप्रकाशिता बुद्धिः परं प्रकाशयितुमर्हति । सा तु न स्वप्रकाशा द्रष्टृत्वदृश्यत्वयोर्विरोधात् । *परिणामविशेष इति* । परिणामस्य प्रतिबिम्बनं नाम पुरुषोपरागः ।(४)आत्मनो ज्ञानात्मकत्वात्पुरुषे प्रतिबिम्ब उक्तपरिणामविशेषः अभिमानात्मकः साक्षिभास्यः । अस्मादेव प्रतिबिम्बरूपाद्दोषाच्चित्तपुरुषयोरेकताभ्रमः 'अहं सुखी' 'पश्यामि' इत्यादिः । साङ्ख्यादिमतं निराकरोति *नत्विति*(५) । *आदर्शादाविति* । तत्र हि प्रतिहतचक्षुर्ग्राह्यत्वं प्रतिबिम्बत्वम् । आदर्शो दर्पणम् । तत्र हि मुखच्छायासादेश्याच्छायान्तरोद्भवो भवति । (६)*उभयोः* । बुद्धिपुरुषयोः । *नीरूपत्वादिति* । समलस्य हि पदार्थस्य निर्मले प्रतिबिम्बो भवति दर्पणे मुखस्येव ।

(कलाटीका)

सम्भवाच्च । अत एव कस्तूरीप्रतिबिम्बे न गन्धोपलब्धिः । प्रतिध्वनिस्तु न प्रतिबिम्बः, किंतु ध्वनिजन्यः आकाशगुणः । मूलध्वनयस्तु पृथिव्यादिगुणा एव । एतेन प्रतिबिम्बोऽत्र बुद्धेः परिणामविशेष एवाभिमानात्मकः साक्षिभास्य इत्यपि निरस्तम् । अत आह *प्रतिबिम्बोऽत्रेति* । तद्वृत्तिः उपाधीनां सम्बन्धविशेष एवाध्यासिकः प्रतिबिम्ब इति, अवच्छेद इति च व्यवहार्य इत्यर्थः । एवव्यावर्त्यमुक्तमेवाह *नत्विति* । *उभयोः* ।वृत्तिपुरुषयोः । प्रतिध्वनौ तत्त्वव्यवहर्तृमतेनाह *आन्तरेति* । न तु बाह्य इति न दोषः।

ननु विषयावच्छिन्ने पुरुषे ऽवभास इति, वृत्तेः प्रकाशकत्वमिति चानुपपन्नम्, विषयाकारताया(७) बुद्धौ सत्त्वात्, प्रकाशकत्वस्य चेतने

(१) 'ऽत्र पुरुषस्य तदवच्छेद्यत्वमेव नतु' । इति पाठः कसंज्ञके मूलपुस्तके ।
(२) 'ज्ञानात्मकपुरुषवृत्तेः प्रकाश इत्यर्थः' इति० ग० पु० पाठ ।
(३) 'नहि—रागः' कुं० टी० कपु० नास्ति ।
(४) 'आत्म—दिः' कुं० टी० खपु० नास्ति ।
(५) 'नत्विति' इति प्रतीकम् ग० पु० नास्ति ।
(६) 'उभयोः—बुद्धिपुरुषयोः' इति ग० पु० नास्ति पाठः ।
(७) 'एव बुद्धिसत्त्वे एव सत्त्वात्' । इति ख० पु०पाठ ।

पुरुषोऽपि वृत्तिसम्बन्धात्तद्गतविषयाकारभाक् । वृत्तिश्च तत्सम्बद्धा तत्स्वरूपप्रकाशभाक् (१)स्वभावात् । तथा च (२)पतञ्जलेः सूत्रे "तदा द्रष्टुः स्वरूपेऽवस्थानम्" । तदा=समाधौ । "वृत्तिसारूप्यमितरत्र"

(कुञ्जिकाटीका)

वृत्तिसंबन्धात् । वृत्तिप्रतिबिम्बात् । अयम्भावः—अयःपिण्डस्य दग्धृत्वाभावे ऽपि दग्धृत्वाश्रयवह्नितादात्म्याध्यासाद् 'अयो दहति' इति यथा व्यवहारः, तथा विषयाकारपरिणाम्यन्तःकरणैक्याध्यासादात्मनो ऽपि सविषयकत्वमिति । *तद्गतेति* । वृत्तिगतेत्यर्थः । *तत्सम्बद्धेति* । तत्सम्बन्धात्—पुरुषसम्बन्धात् , पुरुषचैतन्याद् वृत्तेः

(कलाटीका)

एव सत्त्वाच्च, अत आह *पुरुषोऽपीति* । *तद्गतेति* । तद्वृत्तिगतेत्यर्थः । *तत्सम्बद्धा* । जायमानैव चेतनसम्बद्धा । अत्र हेतुमाह *स्वभावादिति* । अत्रार्थे मानमाह *तथाचेति* । नन्वसम्प्रज्ञातावस्थे चित्ते विषयाकारवृत्तिविषयकबोधस्वरूपः पुरुषः केन रूपेण तिष्ठति । किं व्युत्थानवत् प्रकाशरूपः, किं तु वृत्त्याख्यदृश्याभावान्न पश्यति । अथवा दृश्यादिक्षये दीपवन्नश्यतीत्याशङ्कायामाह *तदा द्रष्टुरिति* । तदेत्यनेन योग्यताबलात्सर्ववृत्तिनिरोधः परामृश्यते । *तदा* । असम्प्रज्ञातयोगकाले । *स्वरूपे* । निर्विषयचैतन्यमात्रे । आरोपितशान्तघोरमूढरहिते प्रकाशेऽवस्थानमित्यर्थः । यथा जपापाये स्फटिकस्य अलोहिते स्वस्वरूपेऽवस्थानम् । एवं च तदा वृत्त्यात्मकदुःखाभावः पुरुषार्थ इति बोध्यम् । पुरुषस्य चैतदेव स्वरूपम्, न तु बुद्धिवृत्तिविषयकबोधः, तस्यौपाधिकत्वात् । उपाधिनिवृत्तावप्युपहितानिवृत्तेर्न तन्नाशप्रसङ्गः । तत्र चरमासंप्रज्ञातेऽशेषसंस्कारक्षयात् चित्तेन वृत्तीनां निरोधे औपाधिकरूपनिवृत्तावात्यन्तिकं स्वस्वरूपावस्थानं मोक्ष इति दिक् । एतेन पुरुषस्वरूपमितरत्रत्यस्य प्रतियोगिरूपं चोक्तं तदाह *समाधाविति* । असंप्रज्ञातयोगकाले इत्यर्थः । ननूत्थानदशायामप्यात्मा एवंरूप एव, तदा दुःखित्वाद्यङ्गीकारे

(१) 'स्वभावात्'इति पाठः खसञ्ज्ञकमूलपुस्तके कुञ्जिकायुतपुस्तकद्वितये च नोपलभ्यते ।

(२) 'तथा च–व्यवहार इत्यर्थः' अयं पाठः हि नैव कसञ्ज्ञकमूलपुस्तकम्, अन्येषु उपलब्धेषु पुस्तकेषु नोपलभ्यते । उपलब्धकुञ्जिकाटीकापुस्तकयोरेतद्व्याख्यानाऽनुपलम्भेऽपि केवलं कलाया व्याख्यात इत्ययमत्रोपन्यस्तः ।

इति । 'व्युत्थाने याश्चित्तवृत्तयस्तदविशिष्टवृत्तिः पुरुषः' इति तद्भाष्यम् । पुरुषस्य वृत्तिश्च वृत्त्यवच्छिन्नः पुरुष एव । सारूप्यात्तत्र वृत्तित्वव्यवहारः । तत्सारूप्यात्पुरुषोऽपि दुःखादिमानिव, अकर्ताऽपि कर्तेव, अभोक्ताऽपि भोक्तेव यद्भवति स एव पुरुषस्य भ्रमात्मको भोगः, तद्धानिरेव च मोक्ष इति भावः । अवच्छेदकस्थले प्रतिबिम्बव्यवहारस्तु प्रतिबिम्बसादृश्यात् । यथा रव्यादिप्रतिबिंबं सोपाधि जलादिधर्मान् चाञ्चल्यादीन् गृह्णातीव तथा अवच्छेद्यमपि तदन्तर्भावात्तद्धर्मानिति ।

(कलाटीका)

परिणामित्वापत्तिः । तथारूपश्च नानुभूयते कुत इत्यत आह *वृत्तीति*। *इतरत्र* । व्युत्थाने । चित्तेन सह द्रष्टुर्वृत्तौ तदवच्छेदेन सारूप्यमित्यर्थः । व्युत्थाने हि बिम्बप्रतिबिम्बयोर्बुद्धिपुरुषवृत्त्योः सारूप्यमित्यर्थः । तदुक्तं भाष्ये इत्याह *व्युत्थान इति* । वृत्तयश्च दीपस्य शिखा इव भङ्गुराश्चित्तस्यावस्थाः परिणामा द्रव्यरूपास्त्रिगुणकार्यत्वात्सुखदुःखमोहाश्रयत्वाच्छान्तघोरमूढाख्याः स्वसंप्रयुक्तार्थाकाराः । तदविलक्षणाश्च पुरुषस्यापि, तस्य दर्शितविषयत्वात् । विषयदर्शनं च स्ववृत्त्यारूढविषयस्य प्रतिबिम्बरूपेण चिति आधानम् । एवं च तत्प्रतिबिम्बान्येव पुरुषस्य वृत्तयः । प्रतिबिम्बनमपि तासु स्वीयत्वाभिमानः । नैतावता तस्य कूटस्थत्वहानिरिति बोध्यम् । सापि नातिरिक्ता । राहोः शिर इतिवत् षष्ठीत्याह *पुरुषस्येति* । ननु कथं सा वृत्तिरत आह *वृत्तीति* । *तत्र* । पुरुषे । तत्फलितमाशयमाह *तत्सारूप्यादिति* । तादृशवृत्तिसारूप्यादित्यर्थः । *भोग इति* । दुःखाभ्यवहरणरूपो दुःखभोग इत्यर्थः । *तद्धानि* । तादृशदुःखहानिः पुरुषस्येति भावः । एतेन 'अवच्छेदस्यैव प्रतिबिम्बत्वे वैयधिकरण्यात् बन्धमोक्षव्यवस्था न स्यात्' इति वेदान्तिदत्तदूषणमपास्तम् । अतोऽवच्छेदस्वरूपस्य अन्यादृशस्योक्तत्वेन सामानाधिकरण्येन उपाधिकृततद्व्यवस्थायाः सम्भवात् । ननु तादृशावच्छेदे कथं प्रतिबिम्बव्यवहारो ऽत आह *अवच्छेदेति* । सादृश्यमुपपादयति *यथेति* । *अवच्छेद्यम्* । पुरुषरूपम् । *तदन्तर्भावात्* । उपाध्यन्तर्भावात् ।

तथा च तृतीये द्वितीयपादे व्याससूत्राणि—"अत एव चोपमा सूर्यकादिवत्" "अम्बुवदग्रहणात्तु न तथात्वम्" "वृद्धिह्रासभाक्त्वमन्तर्भावादुभयसामञ्जस्यादेवम्" इति। अत एव यतोऽयमात्मा चैतन्यस्वरूपो निर्विशेषो वाङ्मनसातीतः, अतस्तस्योपाधिनिमित्तामपारमार्थिकीं विशेषवत्तामाश्रित्य श्रुतिषु प्रतिबिम्बोपमोपादीयते इत्यर्थः ।

नन्वेवमपि प्रतिबिम्ब एव अस्तु अत आह—अम्बुवदिति । जलवद् उपाधीनां पृथग्विप्रकृष्टदेशानां ग्रहणाभावेन न तत्र प्रतिबिम्बत्वमित्यर्थः । केन तर्हि धर्मेण त-

---

(कलाटीका)

अत्र मानमाह *तथाचेति* । तृतीये अध्याये सूत्राणि त्रीणि । *निर्विशेषो ऽयमिति* । "अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वाद्" इत्यादिपूर्वसूत्रैस्तथा प्रतिपादितत्वादित्यर्थः । *विशेषेति* । भेदमित्यर्थः । जीवेश्वरयोर्वास्तवो ऽभेद उपाधिकृतश्च भेद इति भावः । *प्रतीति*। सूर्यकादीत्यादिः । प्रतिकृतौ कनिति भावः । तथाच श्रुतिः—

यथा ह्ययं ज्योतिरात्मा विवस्वानपो भिन्नो बहुधैकोऽनुगच्छन् ।
उपाधिना क्रियते भेदरूपो देवः क्षेत्रेष्वेवमजोऽयमात्मा ॥ इति ।

एक एव तु भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः ।
एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवद् ॥ इति च ।

ज्योतिःस्वभावो विवस्वानेको ऽपि तत्तत्पात्रगता भिन्ना अपोऽनुगच्छन्बहुधा क्रियते, एवमयमात्मा देवः स्वप्रकाशोऽजः कूटस्थनित्य एको ऽपि भिन्नेषु क्षेत्रेष्वनुगच्छन् उपाधिना भेदरूपः क्रियते इत्यर्थः । औपाधिकभेदे ऽयं दृष्टान्तः । यथा बिम्बप्रतिबिम्बयोरुपाधिकृतो भेदो नानात्वं च, वास्तवो ऽभेदस्तथा जीवेशयोरपीति । नैतावता जीवानां प्रतिबिम्बत्वप्रत्याशा कार्येति भावः । *एवमपि* । तस्य तत्त्वेऽपि । *एवेति* । अयमात्मेत्यर्थः । दृष्टान्तवैषम्यात् । तथाच कथं तदुपमेति भावः । *जलवदिति* । तत्रोपाधेरम्बुनः पृथक् ग्रहणाद् गृहीतभेदेन तत्र भेदव्यवहारो यथेत्यर्थः । *उपाधीति* ।.विप्रकृष्टदेशानामुपाधीनामिवान्तःकरणादीनां पृथक् ग्रहणाभावेन भेदव्यवहारस्यायुक्तत्वादित्यर्थः । अहमित्येव हि बुद्धिभानमिति भावः । *तत्र* ।

दुपमात्रेत्यत आह वृद्धिह्रसेति। जलगतं हि रव्यादिप्रतिबिम्बं जलवृद्धौ वर्द्धत इव, तद्ध्रासे ह्रसतीव, तच्चलने चलतीव, तद्भेदे भिद्यत इवेति जलधर्मानुविधायि, नतु परमार्थतः सूर्यस्य तथात्वम्, एवं परमार्थतोऽविकृतमेकरूपमपि देहाद्युपाध्यन्तर्भावात् भजत इवोपाधिधर्मान् वृद्धिह्रासादीनित्येव उभयोर्दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः सामञ्जस्यादविशेषः प्रतिबिम्बत्वेनापि ब्रह्मण उपाधिषु व्यवहार इत्यर्थः।

वृत्तिजन्यफलं च वृत्तिद्वारा शुद्धचेतने तस्य प्रतिबिम्बनम्, एतदेव प्रकटता। तत्सम्बन्धाच्च परसमवे-

(कुञ्जिकाटीका)

प्रकाश इत्यर्थः। "सत्यं ज्ञानम्" इत्यादिश्रुत्या मुख्यं ज्ञानं ब्रह्मैव, वृत्तेस्तु जडान्तःकरणधर्मत्वेन जडत्वाद्गौणमेव ज्ञानत्वम्। जपाकुसुमस्फटिकयोरिव च सन्निधानादभेदग्रहे सति पुरुषधर्मो बुद्धावध्यस्यत इति भावः।

घटं जानातीत्यादौ धात्वर्थो व्यापारो वृत्तिरूपं ज्ञानम्, तज्जन्यफलं प्रकटतेत्याह *वृत्तिजन्येति*। *वृत्तिद्वारेति*। वृत्तौ सत्यामेव प्रतिबिम्बनादिति भावः। *शुद्धचतने*। ज्ञानस्वरूपे आत्मनि। *तस्य*। विषयस्य। *तत्सम्बन्धाच्चेति*। वृत्तिसम्बन्धात्तु पुरुषसम-

(कलाटीका)

आत्मनि। जलरूपोपाध्यन्तर्भावादाह *जलगतमिति*। वृद्धिह्रासेत्युपाधिधर्मोपलक्षणमित्याह *तच्चलने इति*। वृत्तिजन्यमपि यच्चैतत् फलमोप न ततोऽतिरिक्तमित्याह *वृत्तिजन्यमिति*। *तद्वत्*। तदपीत्यर्थः। *तस्य*। विषयस्य। पराभिमतातिरिक्तत्वव्युदासायाह *एवेति*।

अयं भावः—अन्तःकरणस्य सावयवत्वाद्विषयेन्द्रियसंयोगादौ तत्परिणामो वृत्तिरूपा नयनादिद्वारा निर्गत्य विषयं प्राप्य तदाकारो भवति। तथा भूत्वा तद्विषयाविषयकं तद्विषयावरकमज्ञानं निवर्तयति। ततस्तद्वृत्त्युपहितत्वश्चेतने भवति। इयमेव प्रमा। प्रत्यक्षे त्वयं विशेषः—आवरकाज्ञाननिवृत्तौ तत्तद्वृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यविषयावच्छिन्नचैतन्ययोरेककालिकैकदेशस्थत्वाभ्यामैक्याध्यवसायः। अनुमित्यादौ तु व्याप्यदर्शनादिजन्यव्यापकाकारवृत्त्युपहि-

ताक्रियाफलाश्रयत्वाद्विषयस्य कर्मत्वम्, अन्तःकरणद्वारा पुरुषस्य वृत्त्याश्रयत्वात्कर्तृत्वम् । जानातेश्च वृत्तिविशेषे एव शक्तिः । तत्र 'दण्डी' इति ज्ञाने वृत्तिस्थदण्डाऽऽकारेण यः पुरुषस्य सम्बन्धः सा प्रकारता, दण्डत्वनिष्ठश्च सोऽवच्छेदकत्वाख्यप्रकारता, संयोगनिष्ठः स सांसर्गिकी विषयता, पुरुषनिष्ठस्स विशेष्यता । तासां पर-

(कुञ्जिकाटीका)

वेतव्यापार(१)जन्यफलाश्रयत्वात्कर्मत्वम । परसमवेता क्रियाह्यत्र वृत्तिरेवेत्यर्थः । *कर्तृत्वमिति* । अन्तःकरणपरिणामरूपवृत्तेः पुरुषेऽध्यासात्कर्तृत्वमित्यर्थः । ननु अहमर्थस्यैव ज्ञातृत्वेनात्मनस्तदभावाज्जडत्वापत्तिरिति चेन्न । तस्य ज्ञानरूपत्वेनाजडत्वात् । मोक्षदशायां विषयानवभासात्कथं ज्ञानात्मकत्वमिति चेत् अर्थोपलक्षितप्रकाशस्यैव ज्ञानत्वात् । ननु ज्ञानात्मकस्य पुरुषस्य ज्ञानाश्रयत्वाभावाज्जानातीत्यादौ कर्तृत्वानापत्तिरत आह *जानातेश्चेति* । दण्डीति ज्ञाने दण्डांशे प्रकारत्वमुपपादयति *वृत्तिस्थेति* । (२)विषयतानां ज्ञान-

(कलाटीका)

तत्वमात्रं प्रमातृचैतन्ये । तत्र वृत्तिनिर्गमाभावेन वृत्त्यवच्छिन्नविषयावच्छिन्नयोर्नैकदेशस्थतेति न तयोरैक्याध्यासः । वृत्तेर्वृत्त्यन्तराविषयत्वे ऽपि स्वविषयत्वाङ्गीकारात्तस्या अपि प्रत्यक्षत्वम । तत्र वृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यप्रमातृचैतन्ययोरेकदेशस्थत्वेनैक्याध्यवसाय इति । *तदिति* । शुद्धचेतनसम्बन्धात्त्वित्यर्थः । *कर्तृत्वमिति* । तथाचान्तःकरणावच्छिन्नः कर्ता, चेतनेन गृहीतभेदस्यैवान्तःकरणस्य वृत्त्याकारपरिणामसमर्थत्वात् । एवञ्च शुद्धचेतनस्य न कर्तृत्वं नापि कर्मत्वमिति भावः । ननु ज्ञानानुकूलव्यापाराश्रयत्वेन कर्तृत्वमिति वाच्यमत आह *जानातेश्चेति* । इदमुदाहरणेन प्रतिपादयति *तत्रेति* । *तेषाम्* । ज्ञानानां मध्ये इत्यर्थः । *पुरुषस्य* । चेतनस्य । *सम्बन्ध इति* । अवच्छेद्यावच्छेदकभावः सम्बन्ध इत्यर्थः । क्वचित्तथा पाठः । *एव सेति* । दण्डनिष्ठेत्यर्थः । एवञ्चेदमपि सर्वं ततो नातिरिक्तमिति भावः । अन्यदपि अवैलक्षण्यमाह *तासामिति* । प्रकारतादीनामित्यर्थः । विष-

(१) 'पुरुषसमवेतव्यापार इत्यर्थः । अन्त करणपरिणामादि' इतिपाठः ग० पु० ।

(२) विषयतानामित्यादीत्युक्तीत्यन्तः पाठः ग० पु० नास्ति ।

स्परमवच्छेद्यावच्छेदकभावः परेषामिवास्माकमपि। विषयतात्वं च वृत्त्यनुयोगिकचेतनसम्बन्धविशेषनिष्ठं सम्बन्धविशेषत्वमखण्डं यत्सम्प्रतिपन्नं तदेव।

न्यायनये तु तत्तद्विषयविशिष्टज्ञानं विशेष्यतादि·

(कुञ्चिकाटीका)

निरूप्यत्वात् वृत्तिस्थेत्युक्तिः । वृत्तिसंयुक्तस्यैव दण्डादेः प्रत्यक्षात् वृत्तिस्थत्वम्। तत्र दण्डनिष्ठो यः सम्बन्धः स एव प्रकारता । *वृत्त्यनुयोगिकेति* । वृत्तिनिष्ठो यश्चेतनस्य सम्बन्धः स एवात्र विषयता। (१)अत एव ज्ञानस्य विषयेण सम्बन्धो विषयता। सा च ज्ञाननिष्ठा विषयविशिष्टज्ञानस्वरूपेति बौद्धाधिकारदीधितिः । एवं च विषयस्य नष्टत्वेऽपि ज्ञानस्य विद्यमानत्वाद्भवति विषयता । तद्धर्मो विषयतात्वमित्यर्थः। *अखण्डमिति* । अन्यथा विषयतानां प्रकारताविशेष्यताभेदेन भिन्नतया घटत्वविशिष्टबुद्धिं प्रति घटत्वविषयकज्ञानहेतुतायामेकस्यानिवेशे ऽन्यविषयताशालिज्ञानाद्बोधो न स्यात्। तस्माद्विषयतात्वमेकमुरीकर्तव्यमित्यर्थः।

न्यायनयेत्विति घटवद्भूतलमित्यत्र घटविशिष्टज्ञानरूपा प्रकारता भूतलविशिष्टज्ञानरूपा विशेष्यतेत्यर्थः। विशेष्यतादीनां शुद्धज्ञानस्वरूपत्वे 'भूतलप्रकारकज्ञानवानहम्' इत्यप्यनुव्यवसायापत्तिः, अत उक्तम् (२)*तत्तद्विषयविशिष्टेति* । तथा च घटांशे ज्ञानस्य प्रकारतारूपत्वं भूतलांशे विशेष्यतारूपत्वमिति भावः। अत्र ज्ञानमितीच्छाया उपलक्षणम्, अन्यथा ज्ञानद्वारा इच्छाया विषयतास्वीकारे ज्ञानोपरमे सविषयकत्वं न स्यात्।

यत्तु घटादिविषयकज्ञानजन्यत्वमेव इच्छाया विषयतेति । तन्न । ईश्वरेच्छाया नित्यत्वेनाव्याप्तेः।

(कलाटीका)

यत्वाविशेषवत्तद्गति सामान्यधर्मोऽपि नातिरिक्त इत्याह—*विषयतात्वं चेति* । *तदेवेति* । अतो नातिरिक्ततत्कल्पनाऽपीति भावः।

एवं स्वमते लाघवमुक्त्वा परमते गौरवमाह *न्यायेति* । विशेष्यतादिरूपविषयतानां केवलविषयस्वरूपत्वे, केवलज्ञानस्वरूपत्वे वा दोषस्योक्तत्वात्प्राचां मतेनाह *तत्तदिति* । तत् तासां स्वरूपमित्य·

---

(१) 'अत—थः'। कु० टी कपु० नास्ति।

(२) तत्तद्विषयेत्यादिः भितयपर्यन्तः पाठः ग० पु० नास्ति।

रूपम्, (१)अतिरिक्तमेव वा तद् । विषयतात्वं तु त्रित-यसाधारणमतिरिक्तं स्वीकार्यम् । तस्माद्वृत्त्यारूढाकारस्य बाह्यघटाकाराविभागेनैव ज्ञानविषयता । तादृशाकार-कत्वमेव ज्ञाने इच्छादौ च विषयिता ।

एवं पुरुषोऽपि वृत्त्यारूढः पुरुषे प्रतिबिम्बत इति

(कुञ्जिकाटीका)

वस्तुतस्तु तद्व्यक्तित्वेन सम्बन्धत्वं न सम्बन्धित्वमितिभेद-स्यावश्यकतया विषयताया एव ज्ञानतोऽतिरिक्तत्वं न्याय्यम् ।

त्रितयेति । विशेष्यताप्रकारतासंसर्गतेत्यर्थः । ननु वृत्तिविष-यस्यैव घटादेर्बुद्धिविषयत्वाद् बाह्यस्य कथं तद्, अत आह *अविभागे-नैवेति* । तयोरेकत्वादित्यर्थः ।

पुरुष इति । चिच्छायासम्बन्धतो बुद्धिसत्त्वे पुरुषच्छायाऽऽवि-

(कलाटीका)

र्थः । नव्यमतेनाह *अतीति* । *तत्* । विशेष्यतादि । ननु बौद्धस्यैव शक्यत्वे बाह्यबोधानापत्तिरत आह *तत्तद्वृत्त्येति* । एवं विषयिता तत्र नातिरिक्तेत्याह *तादृशेति* । तदविभागापन्नवदित्यर्थः ।

एवं बाह्यज्ञानप्रक्रियामुक्त्वाऽऽन्तरज्ञानप्रक्रियामाह *एवमिति* । घटादिवदित्यर्थः । *वृत्तीति* । अहमाकारान्तःकरणवृत्तीत्यर्थः । अ-न्तःकरणधर्मसुखादीनामपि तत्तदाकारवृत्त्युपगमेन प्रत्यक्षत्वम् । के-वलसाक्षिवेद्यत्वप्रवादस्तु अन्तःकरणेतरेन्द्रियादिप्रमाणव्यापारं विना साक्षिवेद्यत्वमात्रेण । अत एव 'अहम्' इति प्रत्यक्षेऽहमाकारा-ऽन्तःकरणवृत्तिः साम्प्रदायिकैरङ्गीकृता । वृत्त्यतिरिक्तान्तःकरणधर्मा-णामपि साक्षिभास्यत्वे संस्काराणामपि साक्षिभास्यत्वापत्तेः । तथा च तस्यां चेतनस्य पुरुषस्य प्रतिबिम्बः । अत एव चैतन्यभानमप्युपप-न्नम् । साक्षात्स्वदर्शने कर्तृकर्मविरोधापत्तेः । चेतनस्य बुद्धौ सम्बन्ध एव चिदाकारता बुद्धेश्च छायापत्तिरित्युच्यते इति । अयमेव च बुद्धि-पुरुषयोः सम्बन्धः परस्पराध्यास इत्युच्यते इति भावः । तथा(२) च चेतनसम्बद्धबुद्धिवृत्तिव्याप्यत्वमेव च ज्ञेयत्वं घटादिसाधारणमात्म-न्यपीति फलितम् ।

(१) 'अति–तद्' अयं पाठः कसञ्ज्ञक एव मूलपुस्तके विद्यते । कलायाञ्चास्य व्याख्यानं दृष्ट्वा मूलेऽप्यस्थापितः । (२) 'तथा च तेन सम्बद्ध' इति ख० पु० पाठः ।

'अहम्' इति ज्ञानोपपत्तिः। 'आत्मानमात्मना जानामि' इत्याद्युपपत्तिश्च। 'अहम् इति जानामि' इत्याद्युपपत्तिश्च। बिम्बप्रतिबिम्बयोर्वास्तवभेदाभावात्स्वाति-

(कुञ्चिकाटीका)

भवतीत्यर्थः। वृत्तिविषयस्य पुरुषस्यापि घटादिवद् दृश्यत्वादिति भावः। *ज्ञानोपपत्तिः*। आत्मनो विज्ञानविषयत्वोपपत्तिः। आत्मानं जानातीत्यादौ (१)एकस्यैव कर्तृत्वकर्मत्वोपपत्तिरित्यर्थः।

ननु आत्मनो ज्ञानकर्मत्वस्वीकारे (२)अनात्मवत् स्वयंप्रकशत्वानुपपत्तिः, 'न जानामि' इत्यनुरोधेनाज्ञातत्वस्वीकारे च स्वयञ्ज्योतिष्ट्वक्षतिरिति चेत् सत्यम्। "अन्यदेव तद्विदितादथोऽविदितादधि" इति श्रुत्या तस्य ज्ञाताज्ञातविलक्षणत्वात्। 'आत्मानमहं जानामि' इत्यनुभवस्य का गतिरिति चेद्। शुद्धस्यैवाऽऽत्मनः स्वप्रकाशत्वात्। यद्यपि ज्ञानेच्छादीनां सविषयकत्वं स्वभावः, तथापि सविषयत्वं विषयसम्बन्धः, सच न तात्त्विकः, किन्तु आध्यासिकः। उपाधिविशिष्टस्य तु ज्ञानकर्मत्वेऽप्यविरोधः। तदाह *आत्मानमित्यादि*। (३)अन्तःकरणविशिष्टं चैतन्यं जीवः, तदुपहितः साक्षी। तत्रेन्द्रियाणां तज्जन्यज्ञानानां चानुसन्धाता यद्यपि प्रमातैव, तथापि प्रमातुरप्यनुसन्धानार्थं साक्ष्यभ्युपगमः। साक्षी तु ब्रह्माभिन्नः स्वप्रकाशतया निरपेक्ष एव स्वपरविषयाननुसन्धत्त इति वृत्तिरूपं ज्ञानं तद्गतप्रामाण्यं च विषयः।(३)

ननु पुरुषस्यापि ज्ञानविषयत्वे स्वप्रकाशत्वभङ्ग इत्यत आह *बिम्बप्रतिबिम्बयोरिति*। स्वेनैव प्रकाशोऽस्य स्वप्रकाशः। अयं भावः—घटादीनां प्रकाशको दीपो यथा स्वप्रकाशे दीपान्तरं नापेक्षते, एवमर्थप्रकाशकं ज्ञानमपि स्वप्रकाशे ज्ञानान्तरं नापेक्षते। ज-

(कलाटीका)

तदेतद्ध्वनयन्स्वप्रकाशत्वमात्मन आह *आत्मानमिति*। ज्ञानस्यापि स्वप्रकाशत्वायाह *अहमितीति*। ननु बिम्बप्रतिबिम्बयोर्भेदस्य कल्पनात्कथं स्वप्रकाशत्वमात्मनोऽत आह *बिम्बेति*। कल्पितभेदस्य तद्बाधकत्वादाह *वास्तवेति*।

---

(१) 'जानातीत्यादौतु एकस्यैव' इति ग पु० पाठः।

(२) 'ननु आत्मा स्वयंप्रकाशः सैन्धवघनवत्, विज्ञानघनत्वात् स्वयंज्योतिःस्वरूप०। तथाच कदाचिदिदं जानामीत्यनुभव०। कदाचिच्च न जानामीत्यनुभव० कथम्?। ज्ञानकर्मत्वस्वीकारे हि' इति ग० पु० पाठः। (३) अन्तःकरणेत्यादिर्विषय इत्यन्त पाठोऽत्र गपुस्तके नास्ति।

रिक्ताप्रकाश्यत्वरूपं स्वप्रकाशत्वं पुरुषस्योपपन्नम् । एतत्सर्वं साक्षिभास्यमिति तन्निष्ठप्रकारत्वावच्छिन्नतद्विशेष्यताकत्वरूपं प्रामाण्यमपि ज्ञानस्य स्वतो ग्राह्यमे-

(कुञ्जिकाटीका)

डवैलक्षण्यं हि ज्ञानत्वमिति न प्रकाश्यत्वेऽपि घटादिवज्जडत्वप्रसङ्गः । अर्थप्रकाशनकाले च प्रकाशकस्याप्रकाशेऽर्थसंवेदनमेव न स्यात् । नहि अप्रकाशितो दीपो घटादिकं प्रकाशयतीति ।

(१)*साक्षिभास्यम्* । साक्षिवेद्यम् । *तन्निष्ठेति* । घटत्वनिष्ठप्रकारत्वावच्छिन्नघटत्ववद्विशेष्यकत्वमित्यर्थः । *स्वतो ग्राह्यमिति* । स्वतोग्राह्यत्वं च दोषविशेषाभावे सति यावत्स्वाश्रयग्राहकसा-

(कलाटीका)

अयं भावः—यथा सूर्यो बिम्बरूपेण प्रकाशकः प्रतिबिम्बरूपेण च प्रकाश्यः, एवं पुरुषः (२)स्वरूपेण ज्ञाता स्वसम्बद्धवृत्तिसम्बन्धेन च ज्ञेय इति प्रकारभेदान्न कर्तृकर्मविरोधः । आत्मनस्तद्रूपस्वप्रकाशत्वञ्चानन्याधीनप्रकाशफलोपधानकत्वम् । तदुक्तं योगभाष्यकृता 'पुरुष एव तु तं प्रत्ययं स्वात्मालम्बनं पश्यति, न तु पुरुषप्रत्ययेन बुद्धिसत्त्वात्मना पुरुषो दृश्यते "विज्ञातारमरे केन विजानीयाद्" इति, 'केन प्रकाशान्तरेण विज्ञातारं लोको विजानीयादिति श्रुत्यर्थः' इति तद्व्याख्यातारः । अत एव चित्तस्यैवात्मत्वं वदतो बौद्धस्य मते "न तत्स्वाभासं दृश्यत्वाद्" इति सूत्रेण कर्तृकर्मविरोध उपन्यस्तो योगसूत्रकृता । तत्र स्वाभासत्वं स्वगोचरवृत्तिं विना स्वग्राह्यत्वम् । विपक्षे बाधकश्च तां विना साक्षात्स्वभास्यत्वे कर्तृकर्मविरोध इति तदर्थः। आत्मा तु दृश्यभिन्नः द्रष्टृत्वात् । दृश्यत्वं च फलव्याप्यत्वरूपं प्रकाश्यत्वम् । आत्मनो द्रष्टव्यत्वं च वृत्तिव्याप्यत्वमेव, न फलव्याप्यत्वरूपम् । स्वप्रकाशस्य प्रकाशापेक्षाविरहात् । स्वप्रकाशत्वं च फलीभूतचेतनाव्याप्यत्वे सति वृत्तिव्याप्यतयाऽपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वं प्रागुक्तरूपमेव । नचैवं तव श्रुत्यादीनां प्रामाण्यं न स्यात्, प्रमाख्यफलाजनकत्वादिति वाच्यम् । पुरुषनिष्ठाविद्यानिवृत्तेरेव तत्फलत्वात् प्रमाख्यफलाभावेऽप्यक्षतेरिति ।

ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वमुपपादयति *एतदिति* । घटादिकं पुरुषा-

(१) पूर्वं (२) अनेनाङ्केनाङ्कितः पाठः सर्वोऽप्ययमास्ति ग० पु० ।

(२) 'एव आत्मा स्वस्वरूपेण' इति ख० पु० पाठः ।

च । औत्तरकालिकबाधे तु तदंशे भ्रमत्वकल्पनम् । यथा च प्रदीपो रूपादिकं प्रकाशयन्नात्मानमपि प्रकाशयति, एवं ज्ञानमर्थं प्रकाशयदात्मानमपि प्रकाशयति । एवं शब्दोऽपि । ज्ञानशब्दप्रदीपानां त्रयाणामपि स्वप्रकाशत्वात् ।

अत एव ज्ञाने सति 'जानामि न वा' इति संशय-

(कुञ्चिकाटीका)

मग्रीग्राह्यत्वम् । स्वाश्रयो वृत्तिज्ञानं, तद्ग्राहकं साक्षिज्ञानं, तेन वृत्तिज्ञाने गृह्यमाणे तद्गतं प्रामाण्यमपि गृह्यत इत्यर्थः । इच्छाप्रामाण्यस्य स्वतोग्राह्यत्वाभावादुक्तम् *ज्ञानस्येति* । ननु प्रामाण्यस्य स्वतो ग्राह्यत्वेऽनभ्यासदशोत्पन्नज्ञाने ऽप्रामाण्यसंशयानापत्तिरिति चेद् । सत्यम् । तत्र संशयजनकदोषेण प्रामाण्यस्याग्रहात् । अत एव दोषविशेषाभावे सतीत्युक्तम् । अत एवाह *औत्तरकालिकेति* । 'इद ज्ञानमप्रमा' इति बाधानिश्चये तु पूर्वज्ञानस्य भ्रमत्वं कल्प्यत इत्यर्थः । *आत्मानमपीति* । एवं च 'घटमहं जानामि' इत्यत्र घटो ज्ञानमात्मा चेति त्रयं ज्ञानेन विषयीक्रियते । इदमेव त्रिपुटीप्रत्यक्षं प्राभाकराणाम् । तार्किकाणां तु 'घटविषयकज्ञानवानहम्' इत्यनुव्यवसायेन ज्ञानग्रहः । ननु ज्ञानोत्पादिका चक्षुःसंयोगादिरूपसामग्री कथं ज्ञाने ज्ञानविषयतां जनयेत् धर्मिण एवाभावादिति चेन्न । यथा कपालसंयोगो गुणविशिष्टं घटमुत्पादयति एवं प्रकाशत्वविशिष्टस्य ज्ञानस्योत्पत्तौ बाधकाभावात् । *एवं शब्दोऽपीति* । आत्मानमपि प्रकाशयतीति पूर्वेणान्वयः । अत्रैव हेतुमाह *प्रकाशत्वादिति* । त्रयाणामपि प्रकाशरूपत्वादित्यर्थः । ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वं चानुव्यवसायाविषयत्वात् ।

अत एव । स्वप्रकाशत्वादेव । *ज्ञानेसतीति* । 'अयं घट'

(कलाटीका)

दिकं चेत्यर्थः । तत्त्वादेव तस्यापि ग्रह इति भावः । एवेन मतान्तरव्यवच्छेदः । इदमप्यबाधितस्थले इत्याह *औत्तरेति* । ननु ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वं विरुद्धमत आह *यथाचेति* । *ज्ञानमर्थमिति* । "तमेव भान्तमनुभाति सर्वम्" इति श्रुत्या तथाऽवगमात् ।

ज्ञानमात्माश्रयमिति मतेऽपि तत्स्वप्रकाशमेवेतिसूचयन्नाह—*अत एवेति* । तस्य तत्त्वादेवेत्यर्थः । निश्चयस्य, विपरीतज्ञानस्य च तथा

स्य, 'न जानामि' इति विपर्ययस्य चाननुभवः । अनुव्य-वसायस्य ज्ञानग्राहकत्वे त्वनवस्था । 'घटं जानामि' इ-तिवत् 'ज्ञानं जानामि' इत्यनुभवाभावाच्च । अभेदे ऽपि

(कुञ्चिकाटीका)

इत्येवं घटे प्रकाशिते तद्विषयज्ञानस्यापि प्रकाशात् ज्ञानविषयकः संश-यादिर्न भवतीत्यर्थः । 'घटविषयकज्ञानवानहम्' इत्यनुव्यवसायेन ज्ञानग्रह इति तार्किकमतं निराकरोति *अनुव्यवसायस्येति* । प्रथम-ज्ञानं द्वितीयज्ञानेन प्रकाश्यं तदपि ज्ञानान्तरेणेत्येवमनवस्थेत्यर्थः । अ-प्रकाशितस्यानुव्यवसायस्य प्रकाशकत्वासम्भवादिति भावः । *अ-नुभवाभावाच्चेति* । तथाच ज्ञानस्य न ज्ञानग्राह्यत्वम् ।

ननु यत्र विषयतया प्रत्यक्षं तत्पूर्वक्षणे विषयस्य सन्निकर्षस्य चापेक्षणीयत्वात्कथं स्वतो ग्राह्यत्वं इति चेन्न । ज्ञानेन्द्रियसन्निकर्षस्य ज्ञानप्रत्यक्षे हेतुत्वानभ्युपगमेन विषयतत्सन्निकर्षाघटितायाः एव सा-मग्र्या व्याप्तेरुपगमात् ।

ननु स्वस्यैव कर्तृत्वकर्मत्वे विषयविषयित्वे च कथम्, अत आह *अ-भेदेऽपीति* । यथा हि तार्किकमतेऽपि 'सर्वं प्रमेयम्' इति ज्ञाने स्वस्यैव

(कलाटीका)

सति प्रतिबन्धकत्वात् । अन्यथा तदभावात्तदापत्तिरिति भावः । परम-ते बाधकमाह *अन्विति* । किञ्च भवदुक्तानुव्यवसायो विषयग्राहक एव, न ज्ञानग्राहकः, अन्यायशस्तु नोपलभ्यत इति तस्य तद्ग्राहक-त्वमेव वस्तुतो ऽसिद्धमिति अभ्युपेत्यात्र तदुक्तमयुक्तमित्याह *घट-मिति* । *भावाच्चेति* । न तस्य तद्ग्राहकत्वमिति शेषः ।

ननु ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वे स्वस्य प्रकाश इत्यर्थकस्य स्वप्रकाशश-ब्दस्यानुपपत्तिः । क्रियाकर्मभावानुपपत्तेः । जन्या हि क्रिया जनकं च कर्म । नचैकस्यैवोभयरूपत्वं सम्भवति । बहुव्रीहौ तु कर्तृकर्मविरोधः । एवमभेदे विषयविषयिभावासम्भवः, सम्बन्धस्य सम्बन्धिस्वरूपभे-दनियतत्वेन विषयसम्बन्धित्वरूपं विषयित्वग्रहासम्भवात् । अत आह *अभेदेऽपीति* । आदिना स्वाभासमित्यादि ।'बाधकाभाव इति'इतिपाठः।

अयं भावः—तथा सति ईश्वरज्ञानस्य नित्यत्वमते तस्य कर्मज-न्यत्वाभावेन तत्कर्मणः कारकत्वानापत्त्या 'ईश्वरः सर्वं जानाति' इत्य-भावापत्तिः । निरुपाध्यात्मानं जानतोऽध्यात्मविद 'आत्मानं जाना-ति' इत्यभावापत्तिश्च । तस्मादर्थविशेषस्य कर्मकारकादिसंज्ञा वैया-

कर्मकर्तृभावस्य विषयविषयिभावस्य च 'स्वप्रकाश' इत्यादिव्यवहारानुरोधेन स्वीकारे बाधकाभावादित्यन्यत्र विस्तरः।

(कुञ्जिकाटीका)

विषयता, यथा वा द्रव्यादौ सद्व्यवहारः सत्ताप्रयुक्तः, सत्तायां तु स्वातिरिक्तसत्ताऽभावेऽपि सद्व्यवहारः, एवं स्वस्यैव, विषयविषयिभावो न विरुध्यते(१)। (२)एवं 'स्वात्मानं जानामि' इत्यादावेकस्यैव कर्तृकर्मभावश्च, तार्किकाणां स्वरूपसम्बन्धस्थल इव स्वस्यापि स्वसम्बन्धित्वसम्भवाच्चेति भावः।

(कलाटीका)

करणानाम्, तासां च यत्रापि सोऽर्थो नास्ति तत्रापि तदारोपेण स्वीकारात्तच्छास्त्रीयकार्यनिर्वाहेण तद्विरोधस्याप्यदोषत्वम्। एवं ज्ञानज्ञेययोर्विषयविषयिभावः सम्बन्ध इत्यादौ सम्बन्धसम्बन्धस्य षष्ठ्या प्रतीयमानस्यानवस्थाभिया स्वाश्रयात्मकत्वाङ्गीकारावश्यकत्वेन यत् सम्बन्धज्ञानं तत् सम्बन्धस्वरूपात्सम्बन्धिनोर्भेद एव भवतीति नियमस्य त्यागात्सम्बन्धिभेदं विनापि विषयविषयिभावाङ्गीकारे बाधकाभावात्। किञ्च यथा तार्किकमतेऽन्येषु सत्तासम्बन्धात्सद्व्यवहारः, सत्ता तु स्वयमेव सद्व्यवहारभाक्, नैतावता आत्माश्रयः, तथा ज्ञानं क्रियाकर्मभावविषयविषयिभावयोरभावेऽपि स्वत एव सिद्धरूपत्वात्स्वप्रकाशत्वव्यवहारविषय इति।

(३)यद्यपि ब्रह्मणो विषयाभावान्नैवं स्वप्रकाशत्वं, तथापि ज्ञानस्याविषये ऽध्यात्मनि अविद्यादशायाम् जानामीत्यादिव्यवहारप्रवर्तनं स्वप्रकाशत्वम्। एवमन्यो ज्ञाता अन्यद् ज्ञेयमिति। अन्यत्र दृष्टमहमिति व्यवहारानुपपत्त्या सृज्यते तदुक्तं "अन्यथानुपपत्तिश्चेदस्ति प्रसाधिकापि न दृष्टिदृष्टवैमत्यं सैव सर्वबलाधिकेति" इति। तदाह *अन्यत्रेति*। गुरुमञ्जूषादावित्यर्थः। अत्र प्रसङ्गाद्वृत्तिविषये किञ्चिदुच्यते। ज्ञाने विषयस्य तत्वेन कारणतया पूर्वत्वेन पूर्वं प्राचीनैरर्थापरोक्षत्वलक्षणं कृत्वा ज्ञानापरोक्षत्वं लक्षणं कृतम्। अभिव्यक्तचैतन्याभिन्नत्वमर्थपारोक्ष्यमेतदपरोक्षत्ववदर्थव्यवहारानुकूलज्ञानत्वं ज्ञानापा-

---

(१) 'इतिभावः' इतिपाठः ग० पुस्तके। (२) 'एवं–भावः' पाठोऽयं कुं० कपु० नास्ति।

(३) 'यद्यपि' इत्यादिकलाग्रन्थोऽन्यत्र कुत्रापि कलापुस्तके नोपलभ्यते। खसंज्ञये पुस्तके एवोपलभ्यते।

(कलाटीका)

रोक्ष्यमिति । तत्राद्ये अभिव्यक्तत्वमात्रं चैतन्याभिन्नत्वमात्रत्वं अतिप्रसक्तमिति तथोक्तम् । तथाच चाक्षुषादिवृत्त्यभिव्यक्तं यच्चैतन्यं तदभावकत्वं लक्ष्यानुगतमनतिप्रसक्तं चेति नित्याभिव्यक्तसाक्षिचैतन्यमादायापि न दोष इति तद्भावः । तत्तावद्दूषयति परिमले 'अभिव्यक्तचैतन्याभिन्नत्वमर्थापारोक्ष्यम्' इति। मदीयक्रमानुरोधेनैतद्दूषणेनैव द्वितीयं सुतरां दुष्टमेवेति तावदित्यनेन सूचितम् । नन्वत्र किं स्वरूपसन्नभेदो विवक्षितः, उत स्फुरन् । आद्येऽपि तत्वेनैव विवक्षोत निरस्तभेदोपाधिकाभेदत्वेन । तत्र न तावदाद्य इत्याह 'स्वरूपभेदमात्रविवक्षायां चाक्षुषवृत्त्यभिव्यक्तपर्वतावच्छिन्नचैतन्येन व्यवहितवह्नेरपि परोक्ष्यत्वापत्तेः' इति । अत्र मात्रपदेनोभयव्यवच्छेदः।

अयं भावः। चैतन्ययोः स्वाभाविकाभेदे तद्वृत्त्यभिव्यक्तचैतन्ये साक्षादाध्यासिकवन्ह्यभेदोऽस्त्येव । किञ्च तदभिन्नाभिन्नस्य तदभिन्नत्वमितिन्यायेन मूलकारणोपादानककार्योपादानके श्रुतिसिद्धमूलकारणोपादानकत्वव्यवहारासिद्धेन सो ऽनाध्यासिकः, स विवक्षित इति तु न, सदसतोर्वास्तवाभेदायोगेनासम्भवापत्तेः । अभिव्यक्तपदस्य वृत्तिप्रयुक्ताभेदान्तराघटितान्यतरार्थत्वमपि न, शब्दमर्यादया तदलाभात् । प्रयुक्तत्वस्य साक्षात् परम्परासाधारण्ये न, तथापि चाक्षुषवृत्त्यभिव्यक्तधूम्रावच्छिन्नचैतन्यमादाय दोषस्य तदवस्थत्वाच्च, साक्षात्वस्यापि शब्दतोऽलाभाच्चेति नाद्यद्वितीय इत्याह 'निरस्तभेदोपाधिकाभेदविवक्षायां चरमसाक्षात्कारनिवर्त्याविद्यापोधेश्चरमसाक्षात्कारोत्पत्तिदशायां सत्वेन ब्रह्मणस्तदानीमपरोक्ष्याभावापत्तेः' इति।

अयं भावः । एवं विवक्षायां पूर्वदोषो न, तद्भेदस्य निरस्तभेदोपाधिकत्वाभावात् । तदाकारवृत्त्यभावेन तदावरकाज्ञानसत्वात् । प्रत्यक्षविषयघटादिस्थले तु तदा तदाकारवृत्तिसत्वेन तदावरकाज्ञाननिवृत्त्याभेदानुयोगिभेदकोपाधेरसत्वेन निरस्तभेदोपाधिकाभेदस्य सत्वमितिलक्षणसमन्वयः। ब्रह्मणि तु चरमसाक्षात्कारोत्पत्तिदशायां तदाकारवृत्त्या तदावरकाज्ञाननिवृत्तावपि अज्ञानान्तरमस्त्येव। श्रवणमननाभ्यां प्रपञ्चे वास्तवत्वबुद्ध्यपनयन व्यावहारिकत्वबुद्धिदृढीकरणम्, निदिध्यासनेन तु तामप्यपनीय प्रातिभासिकत्वस्वीकरणं, ततोऽसंदर्शनेन वृत्तिरूपसाक्षात्कारात्मकेन तत्वस्याप्यपनय इतिसिद्धान्तात् । अत एव सर्वोपाधिविहीनं हि स्वयंज्योतिरिति गीयते । नोपहितमपि । यदाह भगवान् भाष्यकारः । 'नापेये कान्तेन विषयः' इति । नचान्तःकरणवृत्तावपि अस्य सा-

(कलाटीका)

क्षात्कारे सर्वोपाधिविनिर्मोकः, तस्यैव तदुपाधेर्विनश्यदवस्थस्य स्व-परविरोधिनो विद्यमानत्वात् । अन्तःकरणस्यैव जीवोपाधिरित्यर्थः। अन्यथा तु चैतन्यच्छायापत्तिं विनान्तःकरणवृत्तेः स्वयमचेतनायाः प्रकाशत्वानुपपत्तौ साक्षात्कारत्वायोगादिति मिश्रैरुक्तम्, 'न हि इयमुत्पन्ना सती पश्चादविद्या निवृत्ता येन नान्त्या स्यात् किन्त्वविद्याविरोधिभावतया तन्निवृत्त्यात्मैवोदीयते । अन्यच्च न खलु तद्ज्ञानं विना सवासना विविधदुःखहेतुरविद्योच्छिद्यते । नच तदुच्छेदमन्तरेण विगलितदुःखानुषङ्गानन्दघनब्रह्मात्मतासाक्षात्काराविर्भावो जीवस्य' इति च । अत्र न हीत्यनेनाविद्याया अन्यत्वं निरस्तम् । अन्यच्च न खलु ज्ञानमित्यनेन प्रागुक्तार्थः स्पष्ट एवोक्तः । अत एव चाद्येन निरुपाधिब्रह्मसाक्षात्कारगोचरः कथमुपहितत्वेति तत्राह *नचेति* । 'निरुपाधिब्रह्मविषयं कुर्वाणा वृत्तिः स्वस्वेतरोपाधिनिवृत्तिहेतुरुदेति' । स्वस्याप्युपाधित्वाविशेषात् तत्तत्सत्तायां विनाशहेतुसान्निध्यात् विनश्यदवस्थत्वम् । एवं च नानुपहितविषयता नवोपाधेर्विनाशकान्तरापेक्षा इति भावः । ननु वृत्तिविशिष्टस्य शबलतया न साक्षात्कारे विषयता वृत्त्यवच्छिन्नात्मविषयत्वे च वृत्तेः स्वविषयत्वापातः, विशेषाग्रहणेन विशिष्टाग्रहणादुपलक्षितस्य तु न वृत्त्युपाधिकता इत्युच्यते । वृत्त्युपरागोऽत्र सत्तयोपयुज्यते न भोग्यतया, अतो वृत्तिसंसर्गे सति आत्मविषयो भवति, न तु स्वत इति न दोषः । ननु उपाधिसम्बन्धाद्विषयत्वविषयित्वे चोपाधिसम्बन्धो विषयित्वलक्षण इतीतरेतराश्रयत्वमत आह *अन्यथेति* । न साक्षात्कारस्य ब्रह्मविषयत्वप्रयुक्तं चैतन्यप्रतिबिम्बितत्वं किन्तु स्वतः घटादिवृत्तिष्वपि साम्यात् । चैतन्यब्रह्मेतिवृत्तेस्तत्सम्बन्धे इत्यर्थ इति कल्पतरुव्याख्यानम्, ननु निरुपाधि ब्रह्मेति । उपहितं वृत्तिविषये इति न युक्तम्, ब्रह्म शुद्धनिरुपाधिकमिति हि वृत्तिरूपसाक्षात्कारस्याकार इष्यते । नचोपाधौ विद्यमाने तदाकारः सम्भवतीति भावः । *निरुपाधिकब्रह्मविषयीति* । मिथ्याभूतेषूपाधिषु विद्यमानेष्वपि न वास्तवनिरुपाधिकत्वाकारसाक्षात्कारोदयो विरुध्यत इति भावः । *स्वस्वेतरोपेति* । अनेन चरमवृत्त्युदयकाले उपाध्यन्तराण्यपि सन्ति । टीकाया वृत्तेरेवोपाधित्ववर्णनं मनसो वृत्तिमात्रमस्तीत्यभ्युपेत्य वाद इति सूचितम् । उपाधिनिवृत्तावनुपहितस्य विषयत्वमिति । ननु वृत्त्युदये ह्युपाधेर्विनश्यदवस्थतामात्रं न तु विनश्योदय इत्याह—*ततःस्वेतीति* । दीक्षितैर्व्याख्यातम् । अभावः कल्पतरौ हेतुः ।

(कल्पटीका)

'तदात्मानं हि'इत्यादिप्रागुक्तवाचस्पत्ये तन्निवृत्त्यमेवेत्यस्य यथा यथोदयस्तथा तथा निवृत्तिरित्यर्थो नतूदयमात्रेण सर्वानवृत्तिरिति । एतदर्थमेवाविद्याविरोधिभावतयेति हेतूक्तिः । इष्टं चैतद्वृत्तिविम्बोदयतमोनिवृत्त्योः । आवरणभङ्गमात्रं चानेनोक्तमत एवान्यच्चेत्यादिना तदज्ञानस्योपाधिनिवर्तकत्वमुक्तम् । एवं च न विरोधः । अपिना इतर समुच्चयः । गन्धे शुद्धं विशुद्धं निरुपाधिकमिति रूपसाक्षात्कारात्मकात्मदर्शनं ब्रह्मावेशात्स्वरूपशून्यमिव करोति, भवति चेतितत्समाधिरिति "समाधिभावाच्च" इति सूत्रे मिश्रोक्ता स्वरूपमात्रमित्यर्थः । *मिथ्याभूतेषु* । मिथ्यात्वं प्राप्तेषु । ततः पूर्वं ग्रहात् तदा नाशकाभावादाह *विद्येति* । जगदुपादानत्वादि-तटस्थलक्षणे श्रवणमात्रेण मिथ्यात्वनिश्चये श्रवणमननपरिपाकेन सत्यज्ञानत्वादिज्ञेयत्वावच्छेदकलक्षणवच्छुद्धत्वादावपि मिथ्यात्वनिश्चयात् "तत्त्वमसि" "अहं ब्रह्मास्मि" इत्यादैस्त्वमहंपदे सम्बोध्यत्वोच्चारयितृत्वाभ्यां बोधके 'कस्त्वं' 'कोहम्' इत्यादिजिज्ञासायां हि लोके 'अमुकोऽहमस्मि' इत्युत्तरदर्शनात्, एवमत्रापि कणादगौतमसाङ्ख्यादिशास्त्रपर्यालोचनयात्मनि बुद्धिपर्यन्तजडातिरेकग्रहे वृत्ते कर्मभिः शुद्धचित्तस्य संसारानिवृत्तेः सुखित्वाभिमानानिवृत्तेः 'कोहम्' इति प्रश्ने इदमुत्तरम्, तत आपाततोऽभेदान्वये जाते पुनर्विचारेण तस्मिन्नित्यनिर्दुःखत्वग्रहे स्वस्मिंश्च तद्वत्त्वग्रहेण बाधसन्देहे मननस्थानीयैतच्छास्त्रविचारसहितश्रुतिगणेन धर्ममात्रे मिथ्यात्वग्रहे धारणया च तद्वाक्यैर्निदिध्यासेनाऽखण्डार्थभानम् । धर्मेषु मिथ्यात्वग्रह एव च लक्षणेति व्यवह्रियते । श्रवणमननपरिपाकावेव ब्रह्मणि चित्तनिवेशरूपचित्तवेधात्मकत्वाद्धारणपदव्यवहार्यौ ततो ध्येयस्यालम्बनस्य ब्रह्मण एकरूपस्रोतःकरणात्मकं निदिध्यासनमिति सिद्धान्त इति भावः । इष्टं चैवं शुक्तिरजतादौ शुद्धं निरुपाधिकमित्यर्थतः सोपाधिकमशुद्धमित्यस्य भिन्नार्थत्वं सार्वजनीनमेव अन्यथा पर्यायतापत्तेः । एतदग्रे तरावादिः समुच्चय इत्यन्तः प्रागुक्तग्रन्थो द्रष्टव्यः *गन्धे उपाधीति* स्वस्वरूपावरके इत्यर्थः । वृत्तिदशायां तदुदयदशायां मात्रव्यवच्छेद्यमेवाह *नत्विति* । कल्पतरौ ततः तादृगुदयात् । *उपाधेः* । इतरोपाधेः । दोषान्तरमाह *वृत्त्यवच्छिन्नेति* । न दोषः । *नानुपहितसम्बन्धविषयता इति* । तस्याश्चेतनसम्बन्ध एव चैतन्यच्छायापत्तिः । उपाधिना सम्बन्धविशेष एव च प्रतिबिम्ब इति भावः । दोषद्वयोद्धारकतृतीयकक्षां दूषयति

(कलाटीका)

'सुखभेदाविवक्षायां साक्ष्यध्यासविषये दुःखशोकादौ तदानीं तद्रूपब्र-ह्माभेदास्फुरणादपरोक्षत्वाभावापत्तेः' इति । एतद्दोषोद्धाराय विशेषणदाने तु एतत्सञ्जालीयोक्तदोषाभावेऽप्यतिव्याप्तिस्तदवस्थैवेत्याह 'स्वव्यवहारानुकूलं यदभिव्यक्तचैतन्यं तदभेदविवक्षायामनुमेयवन्ह्यादिव्यवहारानुकूलेन जीवचैतन्येन प्रागुक्तरीत्यैवाभिन्नस्य वन्ह्यादेरापरोक्ष्यापातात्' इति ।

अयं भावः । अनुकूलप्रतिकूलशब्दयोर्हिताहितशक्त्योः साधारणकारणपरत्वम्, दृष्टश्च तत्र बहुशः प्रयोगः । किञ्च तयोः स्वाभाविकोभेदः । किञ्च जीवचैतन्यपदेन तस्यैव ग्रहणम्, अन्यथा जीवेनेत्येव वदेदिति, अत्रैव योजनाभेदेन एतद्दोषोद्धारेत्वाह 'स्वव्यवहारानुकूलो योऽभिव्यक्तचैतन्याभेदस्तद्वत्वविवक्षायां तत्तदाकारावृत्तिसमुल्लासमात्रादपि सम्भवति । व्यवहारे चैतन्याभेदस्यानपेक्षितत्वेनासम्भवापत्तेः' इति । अयं भावः । व्यवहारस्य साधारणपरत्वं सार्वजनीनम् । अत एव स्वप्रत्यक्ष इति नोक्तम् । किञ्च तस्य शब्दप्रयोगे रूढिः । तेन तद्ग्रहणे आत्माश्रयोपीति । विशेषणान्तरदाने योजनाभेदेनोक्तदोषवारणे तु आह 'स्वावरणनिवृत्त्यनुकूलचैतन्याभेदकत्वविवक्षायां आवरणनिवर्तकत्वग्रहणमपारोक्ष्यग्रहणाधीनमापरोक्ष्यग्रहणमावरणनिवर्तकत्वाधीनमित्यन्योन्याश्रयापत्तेरिति ।

अयं भावः । अयं ज्ञप्तावन्योन्याश्रयो नोत्पत्ताविति वृत्तेरेवावरणनिवर्तकत्वेऽपि अपरोक्षत्वग्रहणाधीनं तत्र तद्ग्रहणं तदभेदरूपे तत्र तद्ग्रहाधीनमितरद् ग्रहणमिति सः। किञ्च वृत्तेर्जडत्वेन स्वतोऽप्रकाशकत्वेन तत्सम्बन्धेन तद्रूपत्वं चेति तावत्पदसूचितमाह 'एवमुक्तरूपार्थपारोक्ष्यानिर्वचनायोगात्तदपेक्षमपरोक्षार्थव्यवहारानुकूलत्वं ज्ञानापारोक्ष्यम्' इति निर्वचनमप्युक्तमिति, अतः सिद्धान्तं तन्मतेनैव वैपरीत्येनाह 'तस्मात् स्वाविषयकज्ञानाजन्यज्ञानत्वं ज्ञानापारोक्ष्यमिति निर्वक्तव्यम् । तच्चक्षुषादिवृत्त्यभिव्यक्तचैतन्येषु नित्याभिव्यक्तसाक्षिचैतन्येषु चानुगतम्, अनुमितिशाब्दज्ञानादिभ्यश्च तत्तदविषयलिङ्गशब्दादिज्ञानजन्येभ्यो व्यावृत्तम् । नच विशिष्टज्ञानं विशेषणज्ञानजन्यमित्यभ्युपगमे दण्डकुण्डलोभयस्मृतिजन्यदण्डिप्रत्यक्षेऽव्याप्तिः, वस्तुगत्या यः स्वाविषयस्तद्विषयत्वं यस्य ज्ञानस्य जनकतायामवच्छेदकोटिप्रविष्टं तदजन्यत्वस्य विवक्षितत्वात् । उक्तस्मृतेर्दण्डिप्रत्यक्षे तदविषयकुण्डलाविषयत्वेनाजनकतया तत्रापि लक्षणसत्वात् । यदीश्वरमुपादानगोचरज्ञानतया

(कलाटीका)

"बहुस्यां प्रजायेयम्" इतिवत् इदं ज्ञानमस्य स्यादिति संकल्परूपतया कारणमिष्यते, तदा तज्जन्येषूक्तज्ञानेषु अव्याप्तिवारणाय सामानाधिकरणत्वं ज्ञाने विशेषणं देयम् । नच कोलाहले बुभुत्सितशब्दग्रहो बभुत्साजन्यस्तन्मूलबोधेच्छासाधनताज्ञानेनापि जन्य इति तत्राव्याप्तिः। बुभुत्सयान्यथासिद्धस्य तस्य शब्दग्रहकारणत्वाभावात् । बुभुत्सोत्तरशब्दान्तरग्रहप्रतिबन्धे सति क्लृप्तकारणादेव बुभुत्सितशब्दग्रह इति, तत्र बुभुत्सायाः कारणत्वाच्च । नच व्याप्तिज्ञानत्वावच्छिन्नं सर्वमनुमितिजनकं व्याप्तिज्ञानत्वादित्यनुमितावतिव्याप्तिः । तत्रानुमितेः सामान्यतः सर्वव्याप्तिविषयायाः स्वकारणज्ञानविषयत्वसत्त्वेऽपि स्वकारणव्याप्तिज्ञानवत् प्रकृतहेतुसाध्यविशेषोपरक्तया तद्विषयत्वाभावेन तस्याः स्वाविषयविषयकज्ञानजन्यत्वात् । नचैवमपि हेतुतावच्छेदकविशेषावच्छिन्नहेतुसाध्योपरक्तव्याप्तिज्ञानत्वावच्छिन्नसर्वपक्षीकरणे सत्युक्तानुमितावतिव्याप्तिः । सामान्यधर्ममात्रानवच्छिन्नतया यः स्वाविषयो न भवति तद्विषयत्वस्य विवक्षितत्वात् । तस्यामनुमितौ हेतुतावच्छेदकसाध्यतावच्छेदकयोः सामान्यधर्ममात्रानवच्छिन्नत्वेन विषयतया सामान्यधर्ममात्रानवच्छिन्नतया तदविषयत्वस्य सत्त्वात् । न च सामान्यधर्ममात्रेत्यत्र मात्रपदं व्यर्थमिति वाच्यम् । अनुमितिजनकतात्वरूपविशेषधर्मस्य भाने जनकतात्वरूपसामान्यधर्मस्यापि भानात् सामान्यरूपानवच्छिन्नतया स्वविषयस्याप्रसिद्धतया स्वपदेनोक्तानुमितेर्ग्रहीतुमशक्यत्वेनातिव्याप्तितादवस्थ्येन मात्रपदसार्थक्यात् । नचैवं विशेषरूपावच्छिन्नतया यः स्वविषयस्तदन्यविषयकज्ञानाजन्यज्ञानत्वमेवोच्यताम् । किं सामान्यधर्ममात्रानवच्छिन्नत्वघटितेनेति वाच्यम् । कारणीभूतज्ञाने विषयस्य सामान्यरूपमात्रावच्छिन्नस्य सामान्यरूपमात्रानवच्छिन्नात् स्वविषयाद् भेदद्योतनार्थं तद्घटितस्योक्तत्वात् । नच तथापि अनुमितिजनकत्वव्याप्यव्याप्तिज्ञानत्ववद्व्याप्तिज्ञानं चानुमितिजनकमित्याकारानुमितावतिव्याप्तिः । तत्र सामान्यधर्ममात्रानवच्छिन्नतया तद्विषयादनुमितिजनकत्वव्याप्यव्याप्तिज्ञानत्वाविशिष्टानुयोगिकानुमितिजकत्वव्याप्तिज्ञानत्वप्रतियोगिकस्य सम्बन्धस्योक्तानुमितिजनकत्वव्याप्यव्याप्तिज्ञानत्वप्रतियोगिकसम्बन्धस्योक्तानुमितिविषयस्य उक्तानुमितिजनकपरामर्शविषयत्वात् । न चानुपलब्धिप्रमाणजन्याभावज्ञानेऽतिव्याप्तिः, योग्यानुपलब्धेः प्रमाणत्वात् । योग्यतायाश्च यद्यन्नाधिक-

एवं व्याप्याकारवृत्तिप्रतिबिम्बरूपव्याप्यज्ञानोत्तरम्,

(कुञ्जिकाटीका)

व्याप्याकारेति । धूमाकारा या वृत्तिः तत्प्रतिबिम्बनमेव धूम-

(कलाटीका)

रणे प्रतियोग्यभविष्यत्तदा भूतलमिवाद्रक्ष्यतेति तर्करूपत्वेनानुपल-ब्धिस्वाविषयकतर्कज्ञानजन्यत्वात् । स्मृतौ स्वसमानविषयपूर्वानुभव-संस्कारजन्यायामतिव्याप्तिवारणार्थमग्रिमज्ञानमदमनुभवपरं बोध्यम् । एवं च प्रत्यभिज्ञायास्तत्तांशेऽपि नातिव्याप्तिः, तदंशे स्मृतित्वांगीकारात् । एवमपरोक्षज्ञानलक्षणव्यवस्थितौ तज्जन्यव्यवस्थितौ तज्जन्यव्यवहार-योग्यत्वमर्थापारोक्ष्यमितितन्निर्वचनं द्रष्टव्यमिति । अयं भावः । विशेष्यमा-त्रं विशेषणमात्रं चातिप्रसक्तम् । अन्यज्ञानत्वमव्याप्तिग्रस्तं ज्ञानाजन्य-ज्ञानत्वमपि तथेतिविशिष्टमुक्तम, ज्ञानस्य योऽविषयः स विषयो यस्ये-त्यर्थः । आदिनोपमितिः । अभ्युगम इत्यनेन प्रस्तुतो अयं दोष एव नेति सूचितम् ।

विषयस्यावच्छेदकत्वादाह *कोटीति* । यदित्यपि प्राग्वत् । पक्षा-न्तरमाह *बहुस्यामिति* । *उक्तेति* । चाक्षुषादिवृत्त्यभिव्यक्तचैतन्ये-ष्वित्यर्थः । ज्ञाने आद्येऽष्टसाधनताज्ञानस्य । नन्वेवमपि परम्परया तस्य तत्त्वमेवेति आह–*बुभुत्सेति* । *क्लृप्तेति* । श्रोत्रसन्निकर्षेत्यर्थः । सर्वमितिस्पष्टार्थम् । तत्र तस्या व्याप्तिज्ञानत्वावच्छिन्ने वा सामान्यत्वा-नुमितित्वेन ज्ञानद्वारा व्याप्तिविषयत्वम् । तदिति सर्वव्याप्तीत्यर्थः । घट-त्वजातिमान् य इतिप्रत्यक्षे तु नातिव्याप्तिः, विशेषणज्ञानस्याहेतुत्वात् । तदभ्युपगमेऽपि जातित्वरूपसामान्यधर्मावच्छिन्नतया घटत्वस्य स्वविष-यत्वेपि तन्मात्रावच्छिन्नतया स्वाविषयत्वे सामान्यधर्ममात्रानवच्छि-न्नतया तदविषयत्वस्य सत्वात् । एवं विशेषदर्शनजन्यसंशयोत्तरप्रत्यक्षे-पि नाव्याप्तिः । ककारादेस्तत्वेन अवयवत्वेन च दर्शनात्, अन्यथाऽति-प्रसङ्गापत्तेः । लब्धिज्ञानस्य तज्जन्यज्ञानस्य । अयम्भावः । विशिष्टस्य प्र-माणोक्त्या उभयोः पृथक्कारणत्वं सूचितम् । तथा च तदभावे स्वविष-यकत्वेन दोषेपि तत्तदादाय तज्जन्यत्वात् नातिप्रसङ्ग इति योग्यत्वमि-ति । इदं फलोपहितं बोध्यम् । चरमवृत्त्युदयकालेऽपि विषयत्ववद् यो-ग्यत्वस्य सत्वमेवेति न दोषः । दीक्षितैरपि अद्वैतत्वप्रतिपादितत्वेन तदुक्तं तद्वृक्षमूलकीटकत्ववद्दुर्वचमिति दिक् ।

एवं प्रत्यक्षप्रक्रियामुक्त्वा ऽनुमित्यादिप्रक्रियामाह–*एवमिति* ।

शब्दाकारवृत्तिप्रतिबिम्बरूपशब्दज्ञानोत्तरं जायमानबौद्धव्यापकशब्दार्थरूपतत्तदर्थाकारवृत्तिप्रतिबिम्बनमेवानुमितिः शाब्दबोधश्च । शशशृङ्गालीकादिशब्दानां प्रातिपदिकत्वसिद्धिरपि बौद्धार्थकत्वेनैवोपपद्यते । "परः सन्निकर्षः" (अष्टा०सू० १।४।१०९) इति सूत्रे, "स्थानिवद्" (अष्टा०सू० १।१।५६) सूत्रे च भाष्ये स्पष्टमेतद् ।

(कुञ्जिकाटीका)

ज्ञानम् । तस्माद्बाह्याकारप्रतिबिम्बनमनुमितिः । *व्यापकेति* । व्यापकरूपो यः, स स पदार्थः, शब्दार्थरूपश्च यः, स स पदार्थस्तदाकारा वृत्तिरित्यर्थः । *शाब्दबोधश्चेति* । एवं शब्दाच्छाब्दबोधो ऽप्युक्तरीत्यर्थः । ननु शशशृङ्गादौ बाह्यार्थाभावात्कथमर्थवत्त्वमत आह *शशशृङ्गेति* । तदुक्तं हरिणा—

> व्यपदेशे पदार्थानां बाह्यसत्तौपचारिका ।
> सर्वावस्थासु सर्वेषामात्मरूपस्य दर्शिका ॥ इति ।

अर्थानां बाह्यानां व्यपदेशे व्यवहारार्थं बाह्यविलक्षणसत्ता बुद्धिसमाविष्टा । औपचारिका=आरोपप्रयोजनवती । सर्वास्वस्थास्वित्यनेन अतीतानागतानामपि बुद्ध्या प्रतिभासो दर्शितः । सर्वेषामित्यनेन शशशृङ्गादिशब्देऽपि तद्बुद्धिकल्पनया व्यवहारात् शब्दार्थसम्बन्धो नित्यो दर्शितः । अत एव बुद्ध्या शशशृङ्गमुद्दिश्य बाह्यसत्ताव्युदासाय नास्तीति प्रयुज्यते ।

(कलाटीका)

प्रत्यक्षवदित्यर्थः । *शब्दार्थेति* । तदुभयेत्यर्थः । यथासंख्यमत्र बोध्यम् । एवेन तदतिरिक्तत्वनिरासः । एवं ज्ञानप्रक्रियामुपपाद्य प्रक्रान्तबौद्धपदार्थस्वीकारस्य फलान्तरमप्याह *शशेति* । एवेन गत्यन्तरानिरासः । किञ्च आकाशो न पश्यतीत्याद्यप्युपपन्नम् । बौद्धतत्कर्तृकदर्शनस्य बाह्यतया ऽभावप्रतिपादनादिति बोध्यम् । अत्र मानान्तरमप्याह *पर इत्यादि* । *एतत्* । बौद्धपदार्थ एव ज्ञानविषय इत्येतत् । तत्र आद्ये तत्सूत्रं तत्सत्त्व एव सङ्गच्छते, अन्यथाऽऽशुविनाशिनां शब्दानां सन्निकर्षो बाह्यो दुरुपपाद एवेत्युक्तम् । अन्त्ये 'प्राचीनं ग्रामादाम्रा इत्युपदेशे तस्य सर्वत्राम्रबुद्धिः प्रसक्ता ततो ये क्षीरिणो ऽवरोहवन्तः पृथुपर्णास्ते न्यग्रोधा इत्युपदेशेन तत्राम्रबुद्ध्या न्यग्रोधबुद्धिः प्रतिपद्यते । ततः स पश्यति बुद्ध्या आम्रांश्चापकृष्यमाणान् न्यग्रो-

ईदृशानामप्यन्तःकरणे वासनासत्त्वे शाब्दबोध एव मानम् । पूर्वपूर्वबोधैर्वासनाजननाच्च अनादित्वाच्च व्यवहारस्य न दोषः ।

तदुक्तं हरिणा—

यो वाऽर्थो बुद्धिविषयो बाह्यवस्तुनिबन्धनः ।
स बाह्यं वस्त्विति ज्ञातः शब्दार्थः सम्यगिष्यते ॥ इति ।

'अबहीरूपोऽपि बहीरूपतया ऽध्यस्त' इति पुञ्जराजः । अध्यासे बीजं चान्तःकरणस्य रागादिदोष एव ।

(कुञ्चिकाटीका)

ननु शशशृङ्गादिशब्दे ऽर्थस्य कल्पितत्वात्तत्र वासनासत्त्वे मानाभाव इत्यत आह *बोध एवेति* । कथं तत्र वासना जन्यत इति चेत्तत्राह *पूर्वेति* । पूर्वकाले ऽपि कथमत आह *अनादित्वादिति* । *न दोषः* न वासनाऽनुपपत्तिः ।

केचित् शशशृङ्गादिशुक्तिरजतादिविषये बहिरसतोऽपि बुद्धिविषयत्वादसत्ख्यातिरिति व्यवहरन्ति ।

पुरोवर्त्तिनः स्वरूपेण सत्त्वाद्बाह्यरजताकारेण चासत्त्वात् सदसत्ख्यातिरिति साङ्ख्याः ।

ज्ञानसन्तानस्यैवात्मत्वमभ्युपगच्छतां वैभाषिकादीनाम् आत्मख्यातिरिति व्यवहारः ।

रजतत्वेन शुक्तिप्रतीतेरन्यथाख्यातिरिति तार्किकाः ।

यो वार्थ इति । वाशब्दः पक्षान्तरे । बुद्ध्युपारूढस्य शब्दस्य बाह्यवस्तुनिबन्धनो बुद्ध्युपारूढो यो ऽर्थः स बाह्यवस्त्वित्यध्यस्तः सन् शब्दार्थः । यथा अन्तरः स्फोटो वाचकः, तथा ऽर्थो ऽप्यान्तर एवेति भावः । नन्वत्राध्यासे बीजाभाव इत्यत आह *रागादिदोष इति* । त-

(कलाटीका)

थांश्चोपाधीयमानान्'इत्युक्तम्'आम्रबुद्ध्या इत्यस्य' तां सन्त्यज्येत्यर्थः ।

ननु शशशृङ्गादीनां बाह्यसत्त्वाभावेन तद्वासनायां किं मानमत आह *ईदृशानामिति* । अबाह्यानामपि तेषामित्यर्थः । नन्वेवमपि तज्जनकं किमत आह *पूर्वेति* । नन्वेवमप्याद्यबोधे दोषोऽत आह *अनादित्वादिति* । व्यवहारदशायामिति भावः । *योवेति* । वाशब्दः समुच्चये । बाह्यवस्तुनिबन्धन इति पाठः । बाह्यवस्तुनिबन्धनं संवादिरूपं यस्य । निर्मूलत्वं निराचष्टे *अध्यास इति* । *न भवति* । स

अत एव बाह्यपदार्थानयनमुपपन्नम् । यत्र चाभ्यन्तरार्थस्य बाह्यार्थेन संवादः स शब्दः प्रमाणम्, विसंवादे त्वप्रमाणमिति व्यवस्था । एवमेव 'अयं शब्दः प्रमाणं न वा' इत्यादेः, 'इदं ज्ञानं प्रमा न वा' इत्यादेश्चोपपत्तिः ।

नलादिपदेभ्योऽपि बौद्धाकारविषयक एव बोधः । स च बौद्ध आकारः सामान्यत एव, अवयवसंस्थानगतविशेषाग्रहात् ।

तेषां शक्तिग्रहोऽपि वक्तृमुखात्तदीयगुणसमृद्ध्या

(कुञ्जिकाटीका)

द्रशादेव प्रवृत्तिरिति भावः । "सुखानुशयी रागः" इति पातञ्जलसूत्रम् । सुखे तत्कारणे वा तृष्णा राग इति तदर्थः । *अत एव* । बाह्ये अध्यासादेव । *संवादः* । ऐक्यम् । *एवमेवेति* । संवादित्वासंवादित्वाभ्यामेवेत्यर्थः । ज्ञाने संवादो नाम यथार्थविषयकत्वम् । *प्रमाणमिति* । बाह्यार्थसंवादीत्यर्थः ।

ननु नलादिशब्दानामाधुनिकत्वात्तत्र कथं वासना कथं वा बौद्धबाह्ययोरध्यास इत्यत आह *नलादीति* । *बौद्धेति* । अस्ति हि आकारविषयिणी वासना अनादिः । ननु अज्ञातस्य आकारोऽपि कथं बुद्धिस्थ इत्यत आह *सचेति* । सामान्याकारस्य सर्वत्रानुमानादिना बुद्धिस्थत्वादिति भावः । *तेषाम्* । नलादिपदानाम् । *शक्ति*

(कलाटीका)

तत्वेन ज्ञातः सन् शब्दार्थः सम्यग्घटादिवदिष्यते न तु भवतीत्यर्थः । तदाह *अबहीरूपोपीति* । तस्य निर्मूलत्वं निराचष्टे *अध्यास इति* । *अतएव* रागादिदुष्टान्तःकरणेन बाह्यान्तरार्थयोः संमुग्धत्वेनैव ग्रहणादेव । नन्वेवं सर्वस्यापि शब्दस्य प्रामाण्यं स्यादत आह *यत्रहीति* । *तेषामिति* । नलादिपदानामित्यर्थः । भूताद्यन्यतमकाले इतिशेषः । अत एव नलादौ न दोषः। संशयबीजकोटिद्वयमपीदमेव नत्वन्यदित्याह *एवमेवेति* ।

तस्य फलान्तरमाह *नलादीति* । *आकारः* । बाह्यत्वेनाभिमतः । शक्तिग्रहपदार्थोपस्थितिबोधानां समानप्रकारकत्वात्तं विना तदसम्भवात्तस्य प्रत्यक्षेण ग्रहणं विना सम्भवात् सोपायं तमाह—*तेषामिति* । नलादिपदानामित्यर्थः । आदिना क्रियासमृद्धिः । युक्तं चैतत् ।

दिश्रवणानन्तरं तादृशगुणसमृद्ध्यादिविशिष्टे सामान्यतो बुद्ध्या गृहीते आकार एव। "हेतुमति च" (अष्टा० सू० ३।१। २६) इति सूत्रे भाष्ये 'कंसं घातयति' इत्येतदुपपादनावसरे 'तेषामुत्पत्तिप्रभृत्याविनाशादृद्धीर्व्याचक्षाणाः सतो बुद्धिविषयान् प्रकाशयन्ति' इत्युक्तेः।

तदुक्तं हरिणा—

शब्दोपहितरूपांश्च बुद्धेर्विषयतां गतान्।

(कुञ्चिकाटीका)

अहोऽपीति* । बुद्ध्या गृहीते आकारे इत्यत्रान्वयः । *व्युत्पादनावसर इति* । चित्रपुस्तकादौ हि प्रतिकृतिरूपस्य प्रयोज्यप्रयोजकभावाध्यवसायात्'कंसं घातयति'इति सिद्धम्। यदा तु कंसाद्यनुकारेण सादृश्याश्नटानां तद्रूपताप्रतीतिः,तत्र प्राथमिकेषु कथमिति तत्र प्रश्नः। *तेषामुत्पत्तीति*। कंसादीनाम्। ऋद्धीर्व्याचक्षाणाः कथका बुद्धिविषयान् प्रकाशयन्ति, चिरकालातीतानां(१) बहिरसत्त्वात् बुद्धिगोचरतया विद्यमानान् प्रकाशयन्ति । तथा च कथकैः श्रोतरि कंसाद्याकारप्रत्ययजननाद् बुद्धिवासुदेवेन कंसं घातयतीति प्रयोजकत्वोपपत्तिः। तथा च सूत्रेणैव सिद्धत्वाद्वार्तिकं नारब्धव्यमिति भावः। एवं च बुद्धिविषयसत्त्वैव सर्वोऽपि व्यवहार इति फलितम्।

शब्दोपहितेति। शब्दसमर्पितबुद्धिविषयाकारानित्यर्थः। *सा-

(कलाटीका)

समृद्ध्यादेरतिप्रसक्तत्वादाह—*तादृशेति*। विलक्षणेत्यर्थः। अस्य निर्मूलत्वं निराचष्टे-*हेतुमतीति*। *तेषाम्* । कंसादीनाम्। *आचक्षाणाः*। पौराणिकाः। सत्त्वं बुद्धिविषयत्वेनेत्याह-*बुद्धीति*। अत एव नृत्यदर्शनं पुराणश्रवणं च कृतवतां दर्शनाद्यर्थं गच्छतोऽन्यान्सामाजिकान्प्रति 'गच्छ हन्यते कंसः' 'गच्छ घानिष्यते कंसः', 'किङ्तेन, हतः स' इत्यादिव्यवहारः। अन्यथा चिरहते कंसे हन्यते इत्यादिव्यवहारानुपपत्तिरेव । हन्तेस्तद्धननाभिनये तत्प्रतिपादकग्रन्थकथने वा लक्षणेति तु न युक्तम्। बौद्धकंसस्य बौद्धकृष्णेन बौद्धहननमित्येवमन्यथैवोपपत्तेरिति भावः।

---

(१) 'कंसादीनाम्' इति ग० पु० पाठः।

प्रत्यक्षमिव कंसादीन्साधनत्वेन मन्यते ॥
बुद्धिप्रवृ(१)त्तिरूपं च समारोप्याभिधातृभिः ।
अर्थेषु शक्तिभेदानां क्रियते परिकल्पना ॥ इति ।

प्रत्यक्षमिति मननक्रियाविशेषणम् । इन्द्रियजज्ञानाभावादिवेति । अर्थेषु=बाह्येषु । बौद्धमेवैकस्य शक्तिनानात्वं बाह्येऽध्यस्यते, दृश्यज्ञानविषययोरभेदाध्यासात् । अत एव देशान्तरस्थं देवदत्तं काश्यां शृण्वतस्तं च तत्र पश्यतो ऽपि 'देवदत्तो ऽत्र नास्ति' इत्यतो धीः सामान्येन बौद्धाकारेण, अस्य विजातीयतया संमुग्ध-

(कुञ्जिकाटीका)

धनत्वेनेति* । बुद्धिविषयवधादेरित्यर्थः । तदेवं बुद्ध्या व्यवहारमुपपाद्यैकस्यापि वस्तुनः शक्तिनानात्वं बौद्धमित्याह *बुद्धीति* । बुद्धेः प्रवृत्तिर्व्यापारः परिच्छेदलक्षणः, तस्या रूपमाकारः, अविद्यया भासमानस्तमर्थेषु बाह्येष्वध्यस्य तेषां शक्तिनानात्वं कल्प्यते । तथा च बौद्धशक्तिभेद एव बाह्यशक्तिभेदः । एवं च क्रियाभेदाद्वस्त्वेवं नानाशक्तिकमवधार्यते । *क्रियाविशेषणमिति* । इन्द्रियनिमित्तेन ज्ञानेन परिस्फुटार्थमवधारयतीत्यर्थ इति भावः । इवार्थमाह *इन्द्रियजेति* । इन्द्रियजन्यमिदं ज्ञानं न भवतीति हेतोः प्रत्यक्षमिवेति इवशब्दः प्रयुक्त इत्यर्थः । *दृश्येति* । बाह्येत्यर्थः । *ज्ञानविषय* । बौद्धः । *अत एव* । बौद्धसामान्याकारे शक्तिग्रहादेव । 'देशान्तरे वर्तते' इत्यपरिचितं देवदत्तं श्रुतवतः काशीस्थपुंसः काश्यां देवदत्ते सत्यपि 'काश्यां देवदत्तो नास्ति' इति वाक्याद्बोधो भवत्येव । बुद्धिस्थस्य सामान्याकारस्य बाह्याकारे ऽध्यासाभावादित्यर्थः । *संमुग्धत्वेन* ।

(कलाटीका)

शब्दोपेति । तज्जन्यप्रतीतिविषयानित्यर्थः । *साधनत्वेन* । कर्मकारकत्वादिना । *बुद्धिप्रवृत्तम्* । बुद्ध्यारूढम् । प्रत्यक्षस्य कंसादिविशेषणत्वे प्रत्यक्षानित्युचितमत आह—*प्रत्यक्षमितीति* । अत एव इवः सफल इत्याह *इन्द्रियेति* । *एकस्य* । कंसादिशब्दस्य । *ज्ञानेति* । बुद्धीत्यर्थः । प्रतिपादितमिदं प्रागपि । *तत्र* । काश्यामग्रेऽपि ।

(१) कलाऽनुरोधी कखमूलपुस्तकयोः 'प्रवृत्तंरूपम्' इति पाठः ।

त्वेनाग्रहात् । 'अयं स देवदत्तः' इत्युपदेशोत्तरं सामा-न्यरूपोऽपि बौद्ध आकारो विशेषरूपेण विवर्तते ।

एतेनातीतनलादिभाविचैत्रादिवर्तमानप्रसिद्धासन्निकृष्टवस्तुगोचराः संस्कारा अनादयो धारारूपेण विशिष्य बोधानुपपत्त्या कल्प्यन्ते, तैः स्मृतेष्वर्थेषु शक्तिग्रहो बोधश्चेति नैयायिकनव्योक्तमपास्तम् । विशिष्य बोधरूपहेत्वसिद्धेः । विशिष्य गृहीतसङ्गतिकानामिव त-

(कुञ्जिकाटीका)

अभिन्नत्वेन । *अस्य* । काशीस्थस्य । ननूपदेशात् 'सोऽयम्' इति बुद्धिः कथमत आह *अयं स इति* । (१)*विजातीयेति* । एतच्च संमुग्धत्वे हेतुः । मोहश्चाज्ञानम् । तथाच मोहाद् द्वयोराकारयोरैक्यग्रह इत्यर्थः । *सः* । देशान्तरस्थः । अयमेवेत्यर्थः । *बौद्ध इति* । तत्रो-पदेशानन्तरं बौद्ध आकारो बाह्यरूपो भवतीत्यर्थः । *अतीतनलादी-ति* ।अतीतनलादिविषये नलत्वादिप्रकारकः शक्तिग्रहो न सम्भवति, नलत्वादिना पूर्वमज्ञातत्वात्, किन्तु प्रमेयवानित्येव प्रमेयप्रकारकः । प्रमेयवानित्यनुभवे प्रमेयत्वेन नलत्वविशिष्टस्यापि पूर्वमनुभवोऽस्ति । एवं चादृष्टविशेषस्य प्रमेयत्वांशे उद्बोधकत्वाकल्पनेन केवलचैत्रत्व-विशिष्टस्मरणमिति प्राञ्चः ।

तन्न । 'जातिमान्' इति अनुभवोत्तरं 'घटः' इति स्मरणापत्तेः । नहि तत्र कस्योद्बोधकत्वमस्ति कस्य नेत्यत्र नियामकमस्ति । अत-स्तत्र संस्कारधाराकल्पनेनैव स्मृतिरिति नव्याः ।

भावीति । नलादिर्योऽतीतः, यश्च भावी चैत्रादिः, यश्च प्रसिद्धो वर्तमानोऽपि असन्निकृष्टः, इत्येतेषां द्वन्द्वः । *हेत्वसिद्धेरिति* । विशि-

(कलाटीका)

अत एवेत्यस्यार्थमाह *सामेति* । *गोचराः* । एतन्निष्ठगोचराः । तज्जनकाभावादाह—*अनादय इति* । सर्वदा तज्ज्ञानस्य जननादाह *धारेति* । *अर्थेषु* । नलत्वादिविशिष्टनलादिषु । *बोधश्च* । तेषामेव । एतेनेत्यस्यार्थमाह *विशिष्येति* । भाव्यादिविषये दोषा-न्तरमाह *विशिष्येति* । घटादीनामित्यर्थः । दर्शन इति शेषः ।

(१) 'विजाती-त्यर्थ.' पाठोऽयं कुं० कपु० नास्ति ।

दर्शने पदस्मरणापत्तेश्च । पदप्रकारकबोधस्यैवानुभवाच्च ।

अत एव अज्ञातार्थकोऽपिदमेकं पदमिति ज्ञातेषु नलचैत्रगवयादिपदेषु श्रुतेषु क एतदर्थ इति प्रश्न उपमानतल्लक्षणादिना प्रतिवचनं च दृश्यते । अत एव सादृश्याद्युपायेन शक्तिबोधकतया उपमानस्य, प्रसिद्धपदसामानाधिकरण्यात्तत्तद्बोधकतया कोशस्य च प्रामाण्यं व्युत्पादयन्ति ।

(कुञ्जिकाटीका)

स्य बोधाभावेन तन्मूलकसंस्कारकल्पनाया असम्भवादिति भावः । *गृहीतेति* । घटदर्शने घटपदस्मरणवदपूर्वचैत्रादिदर्शनेऽपि तद्वाचकपदस्मरणापत्तेरित्यर्थः । *पदप्रकारकेति* । नलपदवाच्यः कश्चिदासीदित्याकारकेत्यर्थः । *एकं पदमितीति* । एतादृशो व्यवहार इति शेषः । *ज्ञातेष्विति* । तार्किकमते तु नलशब्दे ज्ञाते तदर्थस्यापि ज्ञातत्वात्प्रश्नानुपपत्तिः । *उपमानस्येति* । प्रामाण्यमित्यत्रान्वयः ।

तत्र हि—'गोसदृशो गवयपदवाच्यः' इत्युपमानाद् 'गवयो गवयपदवाच्यः' इति शक्तिग्रहः । सादृश्यादीत्यादिना वैधर्म्यपरिग्रहः । यथा अतिदीर्घग्रीवत्वादिपश्वन्तरवैधर्म्याद् उष्ट्रे करभपदवाच्यताग्रहः(१) ।

सामानाधिकरण्यात् । वाच्यतया एकार्थवृत्तित्वात् । *शक्ति·

(कलाटीका)

साधारणदोषान्तरमाह *पदेति* ।

एतेन नलादिपदान्नलादिशब्दार्थत्वादिप्रकारक एव शाब्दबोधो लक्षणया । न च नलत्वादिविशिष्टे शक्त्यग्रहात्तत्सम्बन्धरूपलक्षणाग्रहोऽपि कथम् ! सामान्यरूपेण तत्रापि शक्तिग्रहसत्त्वादिति तन्नव्योक्तमपास्तम् ।

इदं समूलयति *अत एवेति* । (२)सामान्यतस्तथा बोधादेवेत्यर्थः । एवमग्रेऽपि । विशेषजिज्ञासोपपत्तये आह *इदमेकमिति* । *तल्लक्षणेति* । लम्बकर्णत्वादीत्यर्थः । सामान्यज्ञानस्य विशेषजिज्ञासां प्रति हेतुत्वात् । त्वन्मते तूक्तरीत्याऽऽदावेव विशिष्यैव बोधेन प्रश्ना·

(१) 'इति वात्स्यायन' इति ग० पु० पाठः ।

(२) 'विशिष्यबोधाभावादेवेत्यर्थः' इति ख० पु० पाठः ।

नलत्वादिना बोधस्तु तेन रूपेण शक्तिग्रहासम्भवादसम्भवी ।

एतेन प्रमेयत्वादिरूपेण सर्वानुभवसत्त्वात् तत्र प्रमेयत्वांशस्य अनुद्बुद्धसंस्कारत्वेन मोषे प्रथमतः तत्तज्जात्यादिरूपं निर्विकल्पकस्मरणं ततो ज्ञानलक्षणया विशिष्टतत्तत्पदार्थोपस्थितौ तत्र शक्तिग्रहो बोधश्च । ज्ञानलक्षणा च मनःसंयुक्तात्मवृत्तिसंस्कारविषयत्वम् । फलबलकल्प्योद्बोधकवशात्स्मृतेः काचित्कत्वकादाचि-

(कुञ्जिकाटीका)

ग्रहासम्भवादिति* । नलत्वेन रूपेण पूर्वमनुपस्थितेः। *मोषे* । अग्रहे । तदंशे ऽन्याप्रकारकस्मृतिं प्रति तदंशेऽन्याप्रकारकत्वेन तु नानुभवस्य हेतुत्वम्, मानाभावात् । नचैवं जातिमत्त्वादिरूपेण घटाद्यनुभवेऽन्यांशे उद्बोधकालाभे 'घटः' इति स्मरणापत्तिरिति वाच्यम् । उद्बोधकलाभालाभयोः फलबलकल्प्यत्वात् इति भावः । *तत्तज्जात्यादीति* । चैत्रत्वादीत्यर्थः । *निर्विकल्पकमिति* । यथा बालानां स्तनपानादाविष्टसाधनतायाः पूर्वानुभूतायां स्मरणेऽदृष्टविशेष एव नियामकः, तथाऽपूर्वचैत्रत्वादिस्मरणेऽपीत्यर्थः । *आत्मवृत्तीति* । आत्मनिष्ठेत्यर्थः । (१)'सुरभि चन्दनं पश्यामि' इत्यादौ सौरभाद्यंशे संस्का-

(कलाटीका)

द्यसङ्गतिः स्पष्टैव । (२)आदिनाऽतिदेशवाक्यार्थज्ञानम् । अन्यथोक्तरीत्यैव तत्रापि निर्वाहे तदप्रामाण्यापत्तिः स्पष्टैव । घटादितुल्यतां निराचष्टे *नलत्वादीति* । तदुक्त्यन्तरं खण्डयति—*एतेन* । तथा बोधासम्भवेनेत्यर्थः । *तत्र* । तथानुभवविषये । विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानस्य कारणत्वादाह *प्रथमत इति*। आदिना गुणादि । *तत्र*। विशिष्टे । *बोधश्च* । विशिष्टस्य । ननु जात्यादिज्ञानं कथं तस्य प्रत्यासत्तिरत आह—*ज्ञानेति* । चक्षुर्जन्यज्ञाने विषयतासम्पादकतत्स्मृतिसंस्कारजनकानुभवविषयत्वमित्यर्थः । ननु प्रमेयत्वेन सर्वानुभवे सार्वज्ञापत्तिरत आह *फलबलेति* । देशतः कालतश्चातत्त्वायाह *काचित्कत्वेति* । एकदोषस्योक्तत्वाद्दोषान्तरमाह

(१) 'सुरभिचन्दनम्' इत्यादिः—'भावः' इत्यन्तः पाठः ग० पु० नास्ति ।

(२) 'आदिना कोषादिकथनम्–अन्यथा' इति ख० पु० पाठः ।

ङ्कत्वनियमेन न सार्वज्ञ्यापत्तिरित्यपास्तम् । अनुभव-
विरुद्धत्वात्तादृशस्मरणकल्पने मानाभावाच्च । सर्वत्र स्मरणे-
ऽनुभवसमानाकारत्वस्यैव दर्शनात् ।

किञ्च तद्दंशमोषेऽपि(१)विशिष्य जातानुभवानामे-
व तथा ज्ञानं भवति नतु कदाचिदपि तथाऽननुभूतानां
तथा ज्ञानं ज्ञानलक्षणासहकारेणापि । अनुभवविरोधा-
त् । अन्यथा ब्रह्मणोऽपि तथा स्मरणे ज्ञानलक्षणया

(कुञ्जिकाटीका)

रस्य या विषयता सैव ज्ञानलक्षणा प्रत्यासत्तिः सैव सौरभस्मृतौ हेतु-
रिति भावः । *न सार्वज्ञ्यापत्तिरिति* । प्रमेयत्वेन ज्ञानेऽपि विशिष्य-
ज्ञानाभावान्न सर्वज्ञतापत्तिरित्यर्थः । *तादृशेति* । प्रमेयत्वरूपेणानु-
भवाच्चैत्रत्वरूपेण स्मरणेत्यर्थः । *अनुभवसमानाकारत्वस्यैवेति* ।

तथा च पातञ्जलसूत्रम् "जातिदेशकालव्यवहितानामप्यानन्तर्यं
स्मृतिसंस्कारयोरेकरूपत्वाद्" इति । जातिव्यवहितत्वं जन्मान्तरयो-
गेन । तत्र जन्मान्तराऽनुभूतस्मरणमञ्जनादिना । देशादिव्यवधानं
दूरत्वादिना । नच सुषुप्तिदशायामनुभवाभावात् 'सुखमहमस्वाप्सं
न किञ्चिदवेदिषम्' इतिस्मरणानुपपत्तिरिति वाच्यम् । एतदर्थमेव
निद्राया वृत्तिविशेषत्वस्यैव स्वीकारात् । एतेन ज्ञानसामान्यभावो
निद्रेति तार्किकोक्तमपास्तम् ।

ननु तद्विषयकस्मृतौ तद्विषयकानुभवहेतुतायां व्यभिचारवारणा-
याव्यवहितोत्तरत्वं वैजात्यं वा निवेश्यमित्यस्वरसादाह *किञ्च तद्दं-
शेति* । यस्य कस्य चिद्विशिष्यानुभवो जातो ऽस्ति तस्यैव ज्ञानलक्ष-
णयाऽपि ज्ञानं भवतीत्यर्थः । *नत्विति* । तथाऽननुभूतानां ज्ञानलक्ष-
णया ऽपि न तथा ज्ञानमित्यन्वयः । *ब्रह्मणो ऽपीति* । अस्मदादीनां
सामान्यलक्षणया ब्रह्मणा ऽप्यनुभावान्मुक्तत्वापत्तिरित्यर्थः ।

(कलाटीका)

अनुभवेति । अनुभवविरुद्धत्वे हेतुमाह*सर्वत्रेति* ।

तथा बोधांशे ऽनुभवविरुद्धत्वमाह *किञ्चेति* । विपक्षे बाधक-
मप्याह *अन्यथेति* । इष्टापत्तौ श्रवणादेर्योगादेः काशीमरणादेरानर्थ-
क्यापत्त्या तद्बोधकश्रुतिस्मृतिपुराणशास्त्रानर्थक्यापत्तिः, वैषम्ये बीजा-

(१) 'कदाचित्' इति पाठः ख. पुस्तके ।

तथा ऽनुभवे च कृतकृत्यतापत्तिरित्यलम् ।

यत्र तु न गुणसमृद्ध्यादिश्रवणं तत्र पदमात्रविषयकमेव ज्ञानम् । अत एव 'पदं श्रुतमर्थं तु न जानामि' इति व्यवहारस्तत्र । गुणादिश्रवणोत्तरं तु 'श्रुतो ऽस्ति स न दृष्ट' इति व्यवहारः । अस्य कश्चिदर्थो भविष्यतीति पदत्वहेतुकमनुमानमेव । बौद्धार्थस्य बौद्धेन शब्देनाविभागात्तन्मूलाभेदाध्यवसायेन शब्दादर्थाकारवृत्तौ जायमानायां स्वाकारस्यापि समर्पणामिति शब्दस्यापि विषयता । अत एव शब्दे ग्राह्यत्वग्राहकत्वरूपशक्तिद्वयस्वीकारः । तत्र तात्पर्यवशाद्बहुधा शब्दप्रकारको बोधः । अर्थे बाधे(१) तु 'गौरित्ययमाह'इत्यादौ अनुवादे शब्दविशेष्यकः । अनुकरणे शब्दमात्र-

(कुञ्जिकाटीका)

बहुधेति । नलादिपदघटादिपदेभ्यो विशेष्यस्यानेकधा भानात् । (२)उपमितौ अयं गवयपदवाच्य इत्यादिना बहुविधत्वात् । *अर्थबाधेत्विति* । अर्थस्योच्चारणासम्भवात् । *शब्दविशेष्यक

(कलाटीका)

भावः, अत एव सार्वज्ञ्यापत्तिश्च । तदाह *इत्यलमिति* ।

तुरुक्तवैलक्षण्ये । ननु सामान्यतो ऽत्रापि अर्थज्ञानमतमाह—*अस्येति* । अयं (शब्दः) सार्थकः पदत्वात् घटादिशब्दवत् । नलादिपदं किञ्चिद्वाचकं साधुपदत्वादिति वा । एवेन शाब्दत्वनिरासस्तत्र । 'अथैवंशब्दोपि' इति शब्दस्य प्रागुक्तस्वप्रकाशत्वमुक्ताङ्गीकारणैवेत्युपपादयति *बौद्धार्थेति* । तयोस्तद्रूपत्वादित्यर्थः । *तन्मूलेति* । बाह्यशब्दार्थयोरित्यर्थः । *अत एव* । शाब्दे तस्यापि विषयत्वादेव । ऐकरूप्येण सर्वत्र तथाऽसत्त्वादाह *तत्रेति* । तस्य तद्विषयत्वे इत्यर्थः । आदिना "अग्नेर्ढक्" इत्यादि । अत एव तत्रार्थवद् गौणमुख्येत्यादिन्यायविषयता । एवञ्च तत्रानुवादत्वव्यवहारो नानुकरणव्यवहारः । शब्दमात्रबोधतात्पर्यकोच्चारणाभावादत आह—*अनुकेति* । 'गवित्ययमाह''भूसत्तायाम्' इत्यादावित्यर्थः । अत एव-

(१) 'अर्थबाधे' इतिपाठः कखपु० । (२) 'उप' इत्यादि त्वाउ' इत्यन्त पाठः खपु०नास्ति ।

विशेष्यकः ।

तदुक्तम्—

न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते ।
अनुविद्धमिव ज्ञानं सर्वं शब्देन भासते ॥ इति ।

उत्तरार्द्धेनानुव्यवसाये प्रमाणं दर्शितम् । अत एव चक्षुषा दृश्यमानमप्यज्ञातबोधकं पदार्थं 'किमिदमिति न जानामि' इति व्यवहरन्ति । तदुपदेशे च 'ज्ञातम्' इति व्यवहरन्ति ।

(कुञ्जिकाटीका)

इति* । अर्थविशिष्टशब्दबोध इत्यर्थः । *शब्दमात्रेति* । तत्रार्थस्य अप्रतीतिरेव । *अत एवेति* । शब्दार्थयोरभेदादेवेत्यर्थः । *अनुविद्धमिति* । शब्दार्थयोरभेदे शब्दपूर्वकत्वस्यैव न्याय्यत्वात् । *अनुव्यवसाये प्रमाणमिति* । प्रत्यक्षे शब्दादीनां विषयत्वासम्भवात्तदुत्तरोत्पन्नेऽनुव्यवसाये शब्दो विषय इत्यर्थः । (१)तथाचानुव्यवसायस्य प्रामाणिकत्वं दर्शितमित्यर्थः । अनुव्यसाय एव ज्ञानस्य भानादुक्तम् *उत्तरार्द्धेति* । *अत एव* । (२)शब्दानुविद्धत्वादेव । *अज्ञातबोधकमिति* । न ज्ञातो बोधको वाचको यस्य तम् । (३)शब्दानुविद्धस्यैव

(कलाटीका)

तुः । एवं शाब्दे उक्त्वा प्रत्यक्षादावप्याह *एवमिति* । तद्वदित्यर्थः । *अत एव* । अविभागमूलाभेदाध्यवसायादेव । *विद्धम* । विद्धमेव । *तदुक्तम्* । हरिणा । *प्रत्ययः* । विशिष्टज्ञानम् । *शब्दानुगमात्* । शब्दविषयकत्वात् । इदमेव तदनुविद्धत्वम् । प्रत्यक्षादौ तदसत्त्वादाह *इवेति* । इवशब्दोऽवधारणे ।

इवौपम्ये परिभवे ईषदर्थेऽवधारणे ।

इति कोशात् । भासत इत्युक्तिस्वारस्यादाह । *उत्तरेति* । *अत एव* । पौनरुक्त्यमपि न । इदमनुपदमेव किञ्च पिकेत्यनेन स्फुटीभविष्यति । *अत एवेति* । तस्य तदनुविद्धत्वादेव । *बोधक* । शब्दः । अन्यथाऽर्थदर्शनसत्त्वेनैतदसङ्गतिः स्पष्टैव । तस्मात्तदंशमादायैवमिति भावः ।

(१) तथा—त्यर्थ· पाठोऽयं कुं० कपु० नास्ति ।

(२) 'अत एव । बोधे पदप्रकारकत्वनियमादेव' इति ग० पु० पाठ ।

(३) 'शब्द' इत्यादि· र्थेत्यन्त पाठ ग० पु० नास्ति ।

एतेन मणिमन्त्रादिन्यायेन तत्पदवाच्यत्वग्रहो विशेषधर्मप्रकारेण ज्ञाने तथा व्यवहारे ऽनुव्यवसाये च हेतुरिति नैयायिकनव्योक्तमपास्तम् ।

मणिमन्त्रादिन्यायेन कारणत्वकल्पनापेक्षयाऽस्मदुक्तस्यैवौचित्यात् । तद्ग्रहे सति स्मृतस्य तस्य भाने बाधकाभावात् । तदर्थं प्रतिबन्धककल्पने गौरवम्, अनुभवविरोधश्च ।

किञ्च, पिकपदशक्तिग्रहवतः 'अयं कोकिल' इत्यनुव्यवसायापत्तिः । तव पिकत्वकोकिलत्वयोरभेदात् । मम

(कुञ्जिकाटीका)

भानाद् वाचकशब्दाज्ञाने ऽर्थस्याप्यज्ञातत्वव्यवहार इत्यर्थः ।

मणिमन्त्रादीति । अयं भावः 'ह्रदो वह्न्यभाववान्' इतिनिश्चयानन्तरं 'ह्रदो वह्निमान्' इति बुद्धेरनुदयात्तद्वत्ताबुद्धिं प्रति तदभाववत्तानिश्चयः प्रतिबन्धकः । तत्र च ग्राह्याभावानवगाहित्वेऽपि यथा दाहं प्रति मण्यादेर्विशिष्यैव प्रतिबन्धकता, एवं चैत्रत्वादिना विशिष्य शक्तिग्रहाद् बोधादिरित्यर्थः ।

अस्मदुक्तेति । बौद्धाकारेति प्रागुक्तत्वात् । *तद्ग्रहे* । तदर्थग्रहे । *तस्य* । शब्दस्य । *बाधकाभावादिति* । शब्दार्थयोर्नित्यसम्बन्धित्वात् । पदाभाने दोषान्तरमाह *किं चेति* । *नामेति* । नामविषयकत्वं संसर्गविषयकत्वं चेत्यर्थः । चाक्षुषेऽपि नामवैशिष्ट्यम-

(कलाटीका)

मिथोव्यभिचारवारणायाव्यवहितोत्तरत्वानिवेशेन कार्यकारणभाव इत्याह—*मणीति* । *तदिति* । घटादीत्यर्थः । *विशेषधर्मेति* । तत्पदरूपेत्यर्थः । *तथेति* । अव्यवहितोक्तेत्यर्थः । *अनुव्येति* । तस्यैव तथैवानुभूयमानत्वात् । अत एव प्रमाणदर्शनसङ्गतिः । एवं च शब्दविषयकत्वेन मानफले इतिभावः । एतेनेत्यस्यार्थमाह *मणीति* । औचित्ये हेतुमाह *तद्ग्रहे सतीति* । तत्तत्पदवाच्यत्वग्रहे सतीत्यर्थः । *तस्य* । शब्दस्य । *तदर्थम्*(१) । विशेषधर्मप्रकारकबोधार्थम् । अभ्युपेत्यापि गौरवादिकमाह—*किञ्चेति* । *कोकिल

(१) *'तत्तदर्थम्* । उक्तकार्यकारणभावनिर्वाहार्थं तत्तत्पदस्मृत्यंशे इति भावः' । इति ख॰पु॰ पाठः ।

तु तत्तत्पदभानान्न दोषः ।

अत एव कणादसूत्रवृत्तिकृद्भिः कीर्तिदिङ्नागादिभिः 'नामसंसर्गविषयकत्वम्' सविकल्पकलक्षणमुक्तम् । पातञ्जलानामप्येवमेव सविकल्पकलक्षणं संमतम् ।

एतेन ज्ञानं शब्दानुविद्धमेव, अर्थज्ञानस्य वाचकशब्दाभावात् । अर्थवाचकेनेतिकरणयुक्तेन 'घट इति जानामि' इति तद्व्यवहार इत्यपास्तम् ।

"इन्द्रियार्थसंनिकर्षोत्पन्नं ज्ञानमव्यपदेश्यमव्यभि-

(कुञ्जिकाटीका)

स्त्येव । सुरभि चन्दनमितिवन्नामांशे उपनीतभानसम्भवात् । नामांशे स्मरणं वा । अभावज्ञाने प्रतियोगिस्मरणवत् । *वाचकशब्दाभावादिति* । पदार्थादिज्ञानस्य शब्दवाच्यत्वाभावादित्यर्थः । तथा च न शब्दानुविद्धं ज्ञानम्, ज्ञानशब्दयोः सम्बन्धित्वात् । *इतिकरणेति* । घटार्थवाचक इतिकरणयुक्तो यो घटादिशब्दः तेन ज्ञानस्य व्यवहार इत्यर्थः । *इन्द्रियार्थेति* । इन्द्रियविषयसन्निकर्षेणोत्पन्नमित्यर्थः । यद्यपि मनोरूपेन्द्रियजन्यं सर्वं ज्ञानं तथापीन्द्रियत्वावच्छिन्नजनकता विवक्षिता । मानसप्रत्यक्षे तु मनस्त्वेन जनकता । ईश्वरप्रत्यक्षस्य त्वजन्यत्वेऽपि जन्यप्रत्यक्षस्यैवेदं लक्षणम् । *अव्यभिचारीति* । भ्रमभिन्नमित्यर्थः। प्रत्यक्षं विभजते *अव्यपदेश्यमिति* । निर्विकल्पकमित्यर्थः।

(कलाटीका)

इति* । जानामीति शेषः(१) । *तत्तत्पदेति* । अत एवोक्तद्वन्द्वोपपत्तिरिति बोध्यम् । शब्दानुविद्धत्वं परसम्मतमपीत्याह *अतएवेति* । शब्दविषयकत्वादेवेत्यर्थः । तेषां बहूनां सत्वादाह—*कीर्त्तीति* । *नामेति* । उभयविषयकत्वमित्यर्थः । अन्यसम्मतिमप्याह *पातञ्जलेति* । *एतेन* । (२)पातञ्जलादिविरोधेन ।*ज्ञानम्* । प्रत्यक्षादि । ज्ञानवाचकशब्दविषयकत्वेनैव हि तत्वं सुवचम्, नान्यथेति तद्भावः । तदेव वाचेतिनेत्याह । नन्वेवं कथं तद्व्यवहारोऽत आह *अर्थेति* । *इत्यपीति* । तदुक्त्यन्तरमेवेति भावः । अत एव मूलविरोधरूपमपि ।

---

(१) 'शेषः । अत एव प्रमाणनदर्शनसङ्गतिः । तत्र तत्र तद्धेतुत्वस्वीकारश्च । इति ख०पु०पाठः ।

(२) 'एतेनेति' पातञ्जलादिसंमत्या शब्दानुविद्धत्वस्य उक्तायफत्वेनेत्यर्थः । अन्यथा तद्विरोध स्पष्ट एवेति भावः' । इति० ख० पु० पाठ ।

चारिव्यवसायात्मकं प्रत्यक्षम्" इति प्रत्यक्षलक्षणे ऽव्यपदेश्यत्वविशेषणं वदता गौतमेन शाब्दज्ञाने शब्दभानाङ्गीकाराच्च। 'अव्यपदिश्यमानत्वं च व्यपदेशाविषयकत्वम्। व्यपदेशश्चार्थवाचकः शब्द' इति तद्भाष्ये स्पष्टम्।

एवं चान्यत्र तद्भानाग्रहो मुधेति पातञ्जलानामाशयः। 'शब्दविषयकत्वेन प्रत्यक्षस्य शाब्दत्वापत्तिः'

(कुञ्जिकाटीका)

व्यपदेशः शब्दप्रयोगः। सच विशिष्टज्ञानादेवेति व्यपदेशानर्हत्वान्निर्विकल्पकलाभः। *व्यवसायात्मकमिति*। विशिष्टज्ञानात्मकमित्यर्थः। शाब्दप्रमाया अप्येकपदार्थे ऽपरपदार्थसंसर्गरूपयोग्यताजन्यत्वेनातिव्याप्तिवारणाय *इन्द्रियेति*। त्वङ्मनोयोगजन्यानुमितावतिव्याप्तिवारणाय *अर्थेति*। सर्वांशे कामिनीत्याद्यलौकिकप्रत्यक्षे इन्द्रियार्थजन्यत्वाभावादव्याप्तिवारणाय *संनिकर्षेति*। चक्षुःकपालसंयोगजन्ये चक्षुर्घटसंयोगेऽतिव्याप्तिवारणाय *ज्ञानमिति*। न चैवमप्यात्ममनोयोगजन्यात्मानुमितावतिव्याप्तिरिति वाच्यम्। ज्ञानपदमहिम्ना विषयतासम्बन्धावच्छिन्नेन्द्रियार्थसंनिकर्षजन्यत्वलाभात्।

अथ 'गुडं भुङ्क्ते' इत्यत्र गुडत्वस्येव मधुरत्वस्यापि प्रकारतया तत्प्रकारकशाब्दबोधवारणाय (१)तद्धर्मप्रकारकशाब्दबोधं प्रति तद्धर्मप्रकारकशक्तिज्ञानस्य हेतुत्वं वाच्यम्। एवं च घटत्वावच्छिन्नप्रकारताशालिशाब्दबोधं प्रति तादृशशक्तिज्ञानस्य हेतुतया कथं घटशब्दत्वादेः प्रकारतावच्छेदकतया भानम्, घटशब्दस्य घटशब्दवाच्ये शक्तिरिति शक्तिग्रहाभावात्। यत्तु सम्बन्धिज्ञानविधया शब्दस्य भानमिति। तन्न। हस्तिपकशब्दाद्धस्तिनोऽपि बोधापत्तेरिति चेद् शब्दांशे स्मरणात्मकबोधस्यैवोपगमात्।

अन्यत्र शाब्दबोधे। *तद्भानेति*। शब्दाभानस्याग्रहो व्यर्थ

(कलाटीका)

दोषान्तरमाह *इन्द्रियार्थेति*। ननु कथं ततस्तदङ्गीकारो ऽत आह *अव्यपेति*।*एवंच*। तथा तदुक्तौ च।*अन्यत्र*। शाब्दे। *तदेति*। तस्य शब्दाभानस्याऽऽग्रहोऽभिनिवेश इत्यर्थः। तद्भाष्यादिसङ्गतमपीदमित्याह *शब्देति*। तत्पदकृत्यव्याख्यावसरे इति भावः। तदाश-

(१) 'तद्धर्म' इत्यादि 'च' इत्यन्तः पाठः ग० पु० नास्ति।

इति वदता वात्स्यायनेन, 'शब्दजबोधस्य शब्दविषयक-त्वमेव शाब्दत्वं नतु शब्दजन्यत्वम्' इति तत्रैव वा-चस्पतिमिश्रैरुक्तम् ।

"स्वंरूपम्" (अष्टा०सू०१-१-६८) इतिसूत्रे भाष्ये स्पष्टमेतत् ।

तत्र हि 'न वा एतद्वक्तव्यम् । किं कारणम् ? शब्दपूर्वको

(कुञ्जिकाटीका)

इत्यर्थः । *वात्स्यायनेन* । न्यायभाष्यकृता ।

तत्र हि–'रूपम्' इति जानातीत्याकारकं प्रत्यक्षं भवति । रूपादिश ब्दाश्च विषयनामानि । तथा च नामधेयशब्देन व्यपदिश्यमानत्वात्प्र-त्यक्षस्य शाब्दत्वापत्तिरित्याशङ्कायाम् 'अव्यपदेश्यम्' इति सूत्रां-शो ऽवतारितः ।

तस्यायं भावः । रूपादिप्रत्यक्षकाले नामधेयशब्दस्य न कोऽपि व्या-पारः, किं तु व्यवहारकाले रूपमिति जानातीत्यादिः । तस्मादशाब्दं प्रत्यक्षमित्युक्तप्रायम् । अत एव ज्ञानजन्यत्वे सति शब्दज्ञानाजन्यत्वमनु-मितिलक्षणमभिधाय मननजन्यतत्त्वज्ञाने नातिव्याप्तिः, 'तत्त्वमसि' इत्या-दिशब्दविषयकत्वादिति तार्किका अपि वदन्ति । *न तु शब्दजन्यत्व-मिति* । विषयविधया शब्दप्रत्यक्षेऽतिव्याप्तिः ।

यत्तु यत्र विभिन्नविषयकानुमितिसामग्रीकाले शाब्देच्छाबलाच्छा-ब्दबोधः, तत्र शब्दविषयकत्वासम्भवः । न । 'शब्दशाब्दं जायताम्' इत्याकारकेच्छाया एवोत्तेजकतया तदिच्छाविरहविशिष्टानुमितिसा-मग्र्याः प्रतिबन्धकत्वात् तत्र शाब्दबोधाभावात् । तदिच्छाया अप्युत्ते-जकत्वे तु तत्तदिच्छाभावकूटानां विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनावि-रहाद्गौरवमित्यर्थ इति । तन्न । शाब्दबोधमात्रस्यैव शब्दविषयकतयै-कविधेच्छाया एवोत्तेजकत्वात् ।

न वा एतदिति । "स्वंरूपम्" इति सूत्रे न वक्तव्यमित्यर्थः । *शब्दपूर्वको हीति* । शब्दज्ञानपूर्वको हीत्यर्थः । उपलब्ध-स्यैव हि शब्दस्यार्थबोधकत्वं न तु चक्षुरादिवत्सत्तामात्रेण बोधक-त्वमिति भावः ।

अयमाशयः । अतरङ्गत्वादहेयत्वादसाधारणत्वाच्च स्वरूपमेव मु-ख्यमर्थः । शब्दार्थयोश्चाभेदाच्छब्दगतैव जातिरर्थे आरोप्यते । अत

ह्यर्थे सम्प्रत्ययः । आतश्च शब्दपूर्वः । यो ऽपि ह्यसौ नाम्नाऽऽहूयते नाम च यदाऽनेन नोलपब्धं भवति तदा पृच्छति किं भवानाहेति । शब्दपूर्वकश्चार्थस्य संप्रत्ययः । इह शास्त्रे शब्दे सम्भवादर्थेऽसम्भवादर्थस्य निवृत्तिः' इत्युक्तम् । 'शब्दपूर्वको हि' इत्यस्य श्रोतुः शब्दज्ञानपूर्वको ऽर्थप्रत्यय इति लोके प्रसिद्धमित्यर्थः । अन्वयमुक्त्वा व्यतिरेकमाह- आतश्चेति । प्रकारान्तरमाह–शब्दपूर्वकश्चेति । शब्दविशेषणक इत्यर्थः । तेनार्थे ऽसम्भवेन कारणत्वेन विशेषणत्वेन चोपस्थिते शब्दे कार्यमिति भावः । चकारेणास्य युक्त्यन्तरत्वमेवोचितम् । 'मन्त्रे यजुषीति च यदुच्यते तत्र मन्त्रशब्दादौ कार्यासम्भवेन मन्त्रादिसहचरिते ऽर्थे भविष्यति'इति भाष्यप्रतीके कैयटेन

(कुञ्जिकाटीका)

एवोक्तं हरिणा—

तथा शब्दार्थसम्बन्धाच्छब्दे जातिरवस्थिता ।
व्यपदेशेऽर्थजातीनाञ्जातिकार्याय कल्पते ॥ इति ।

शब्दपूर्वकश्चेति । शब्दपूर्वको हीत्यर्थः । *व्यतिरेकमिति* । शब्दज्ञानाभावे ऽर्थज्ञानाभावादिति भावः । *युक्त्यन्तरत्वमेवेति* । 'यतः शब्दपूर्वक' इति पूर्वहेतुतया न व्याख्येयमित्यर्थः । *मन्त्रइति* । मन्त्रशब्दादिग्रहणवारणाय 'अशब्दसंज्ञा'इति निषेध इत्याशङ्क्य भाष्यकार आह 'लक्ष्ये मन्त्रशब्दग्रहणासम्भवादर्थस्य ग्रहणं भविष्यति' इति ।

(कलाटीका)

यमाह *शब्देति* ।

एतत् । ज्ञानस्य शब्दविषयकत्वम् । *तत्* । रूपमिति । *अर्थस्येति* । अर्थबोधकशब्दान्तरस्य निवृत्तिरित्यर्थः । न चार्थज्ञानोत्तरं परं प्रति तद्बोधनाय शब्दप्रयोग इति कथं शब्दपूर्वकत्वमर्थप्रतीतेरत आह *श्रोतुरिति* । ह्यर्थमाह *प्रसिद्धमिति* । *तेन* । प्रकारद्वयेन ।*उपस्थिते*। तत्रैव । ननु पूर्वोपसंहार एवायं कुतो नेत्यत आह *चकारेति* । अत एव षष्ठ्यन्तोल्लेखो ऽपीति बोध्यम् । निषेधप्रतियोगिज्ञानार्थं न्यायसिद्धस्यापि विध्यंशस्यानुपादानार्थं सूत्रमिति

स्पष्टमेवोक्तम् 'साहचर्यं च शब्दानुविद्धस्यैवार्थस्याव-गमात्' इति ।

किञ्च प्रत्यक्षादावपि विषयताभाननियमनिर्वाहाय पदभानमावश्यकम् । यज्ज्ञानं यत्पदादिविषयं तत् त-ज्जन्यबोधीयविषयतासमानविषयताकमिति नियमात् ।

संनिकर्षादिभिस्तु न व्यवस्था, 'घटो रूपवान्' इ-

(कुञ्चिकाटीका)

कैयटोक्तिमेवाह *साहचर्यं चेति* । *यज्ज्ञानमिति* । दृष्टं च शाब्द-बोधे घटज्ञानं घटपदविषयकम् । *यज्ज्ञानम्* । घटज्ञानम् । *यत्पदा-दिविषयम्* । घटादिपदविषयम् । *तद्* । घटज्ञानम् । *तत्पदजन्ये-ति* । घटपदजन्येत्यर्थः । घटपदजन्यबोधे या विषयता तत्समानवि-षयताकमित्यर्थः । एवं च प्रत्यक्षेऽपि पदविषयताऽऽवश्यकी । तथाच विषयताऽपि शक्यैवेति भावः । *समानेति* । शाब्दबोधे यावन्तो विषयास्ते प्रत्यक्षे ऽपीत्यर्थः ।

ननु यथा संयुक्तसमवायबलाद्रूपस्य प्रत्यक्षं तथा संयुक्तविशेष-णतावलादेव विषयताभानं सिद्धम्, किमर्थं विषयताया वाच्यत्वमत आह *सन्निकर्षादिभिस्त्विति* । कदाचिद् रूपस्य विशेषणता कदाचिच्च विशेष्यता भवति, तथा प्रकारत्वादीनामप्यनियमः स्या-दिति भावः ।

एतेन पदानां स्वपरत्वे लक्षणैव न शक्तिः, अन्यलभ्यत्वात् । प्रत्य-क्षोपस्थितत्वात् शब्दस्यापि भानमिति तु न युक्तम् । वृत्त्यभावे 'प्रत्य-

(कलाटीका)

तदग्रे शङ्कितफलान्तरखण्डनपरभाष्यमाह *मन्त्रइति* । *कैयटेन* । तेनापि एवं शाब्दे उक्त्वा अन्यत्रापि तदावश्यकत्वेन परमतासाङ्ग-त्याय साधारणयुक्त्यन्तरमाह *किञ्चेति* । आदिना अनुमित्यादि । अपिना शाब्दसमुच्चयः । भाननिर्वाहस्यान्यतोऽपि जायमानत्यादाह *नियमेति* । *पदेति* । सर्वत्रेत्यादिः । ननु 'अन्यद् भुक्तमन्यद्वान्त-म्' इति(१)बाधितमिदमत आह *यद्ज्ञानमिति* । आदिना वाक्यम् । यथासंख्यमन्वयः ।

परोक्तिं खण्डयति *सन्नीति* । आदिनाऽनुमित्यादिसामग्रीपरि-

(१) 'इति न्यायार्पितमिदमत आह यद् ज्ञानमिति' । इति ख० पु० पाठ ।

तिज्ञानवत् 'घटस्य रूपम्'इतिरूपविशेष्यकज्ञानस्यापि तेन संनिकर्षेण जननात् । घटरूपोभयविषयकज्ञानस्य तत्संस्कारस्य वा पूर्वं सत्त्वेन यदा यज्ज्ञानं पूर्वं तदा तस्य विशेषणतेत्यप्ययुक्तम् ।विशेषणज्ञानस्येव (१)वि-शेष्यज्ञानस्यापि विशिष्टबुद्धिकारणत्वात् । अन्यथा 'किञ्चिद्रूपवत्' इत्येव स्यात् न तु 'घट' इत्यादि(२)वि-शेष्यताग्रहदशायां तदनुत्पत्त्या । किञ्च,यथा विशिष्ट-स्य वैशिष्ट्यमिति बुद्धौ विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनि-

(कलाटीका)

यानां प्रकृत्यर्थान्वित' इति न्यायविरोधात् प्रत्ययार्थान्वयानापत्तेः । अत एव वृत्तिं विनापि पदस्य भानं स्वभावात् । अन्यबोधनेऽतिप्रस-ङ्गवारणाय वृत्तिरपेक्षिता न तु स्वबोधनेऽपीत्यपि न वक्तव्यमि-त्यपास्तम् ।

घटस्य रूपेति । यदा यस्य पूर्वं ज्ञानं तदा तस्य विशेषणतेत्यर्थः । *विशेष्यज्ञानस्यापीति* । तथा च विशेष्यस्य पूर्वं ज्ञातत्वे विशेषण-त्वापत्तिः । *किञ्चिदिति* । विशेष्यरहितमपि प्रतीयेतेत्यर्थः । *न तु-घट इत्यादीति* । 'रूपवान् घट' इति बुद्धिर्न स्यादित्यर्थः । अत्रैव हेतुमाह *विशेष्याग्रहेति* । *तदनुत्पत्त्या* । रूपविशिष्टघटज्ञाना-नुत्पत्त्या । *विशिष्टस्येति* । 'रक्तदण्डवद् भूतलम्' इत्यत्र रक्तत्व-विशिष्टदण्डस्य वैशिष्ट्यं भूतले भासते । तत्र रक्तत्वप्रकारकनिश्चयः

(कलाटीका)

ग्रहः । *तेनेति* । तथा च विपरीतबोधापत्तिरपीति भावः । तदुक्त-युक्त्यन्तरं खण्डयति *घटेति* । कालान्तरे तदभावादाह *तत्संस्का-रेति* । विशेष्यताऽवच्छेदकरूपेणेत्याद्यपपाठः । *तदिति* । विशिष्ट-बुद्धीति । *अन्यथा* । तस्याकारणत्वदशायामित्यर्थ इतिभावः । ननु विशेष्यज्ञानस्य कारणत्वं विशिष्टे वैशिष्ट्यमितिबुद्धावेव परसंमतं स-र्वावश्यकं च न विशिष्टबुद्धिमात्रे इति हेत्वसिद्धिरत आह *किञ्चे-ति* । पररीत्यैव तात्सिद्धिरित्याह *यथेति* । तयोस्तत्त्वयोः स्वीकार इति भावः । अस्यावश्यकत्वमाह *अत एवेति* । तस्य तं प्रति कारण-

(१) 'विशेष्यतावच्छेदकरूपेण विशेष्याग्रहदशायां तदनुत्पत्त्या' पाठोऽयं कखमूलपु० अधिकः ।
(२) विशेष्य—त्पत्त्या इति पाठः नास्ति कखपु० ।

अयस्य कारणत्वेऽपि लाघवाद्विशिष्टज्ञानं प्रति विशेषणज्ञानं कारणमिति कल्प्यते, अत एव निर्विकल्पकसिद्धिः, तथा विशिष्टवैशिष्ट्यमिति विशेष्यतावच्छेदकप्रकारकविशेष्यज्ञानस्य कारणतायाः सर्वेषामावश्यकत्वेन विशिष्टबुद्धित्वमेव विशेष्यज्ञानस्य लाघवात्कार्यतावच्छेदकमुचितम् । 'घटः' इत्यादिविशिष्टबुद्धावपि सुलभम् । अत एव 'घटघटत्वे' इति निर्विकल्पकाकारमाहुः ।

(कुञ्जिकाटीका)

कारणम् । 'रक्तो दण्डो न वा' इति संशयानन्तरं तदनुदयादिति भावः ।

ननु निश्चयत्वेनैव हेतुत्वे 'रक्तो दण्डो न वा' इति संशयानन्तरं 'रक्तदण्डं सन्देह्मि' इति विशिष्टविषयकोऽनुव्यवसायो न स्यादिति चेत् सत्यम् । तादृशानुव्यवसायो दण्डे रक्तत्वाभावावगाही 'दण्डे रक्तत्वं सन्देह्मि' इत्याकारक एव । 'घटवद् भूतलम्' इति विशिष्टबुद्धौ तु विशेषणतावच्छेदकप्रकारज्ञानमेव कारणं न तु निश्चयत्वगर्भम् । 'अयं घटो न वा' इति संशयानन्तरमपि तादृशबुद्ध्युदयात् ।

ननु 'घटत्वप्रकारकघटविशेष्यकभानवानहम्' इत्यनुव्यवसायबलादस्तु सविकल्पकस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वं निर्विकल्पकस्वीकारे तु मानाभाव इत्यत आह *अत एवेति* । विशेषणज्ञानस्य कारणत्वादेवेत्यर्थः । घटत्वज्ञानं विना घटत्वप्रकारकज्ञानं न सम्भवतीति भावः ।

ननु अन्यथासिद्धत्वाद्विशेषणज्ञानं न कारणमिति चेन्न । स्वरूपतो 'घट' इति विशिष्टबुद्धिं प्रति स्वरूपतो घटत्वज्ञानस्य हेतुतया 'जातिमान्' इति बुद्धिं प्रति जातित्वेन हेतुतया विशेषणज्ञानस्य हेतुतासिद्धेः ।

विशिष्ट इति । 'रक्तदण्डः प्रमेय' इत्यत्र रक्तत्वविशिष्टे दण्डे प्रमेयत्ववैशिष्ट्यज्ञानम् । *घटघटत्वे इति* । व्यक्तिं विना जातेरभानाद्व्यक्तिरपि भासते । तदुभयसंसर्गस्तु फलबलान्न भासत इति भावः । ननु चक्षुस्संयुक्तसमवायरूपकारणबलात्सम्बन्धस्यापि भानं दुर्वार-

(कलाटीका)

त्वादेवेत्यर्थः । *कारणताया इति* । अन्वयव्यतिरेकाभ्यामिति भावः । नन्वेवं 'घट' इत्यादिविशिष्टबुद्धिर्न स्याद्विशेष्यज्ञानरूपकारणाभावादत आह *घट इति* । *आहुः* । परे ।

ये तु निर्विकल्पकं नेच्छन्ति, विशेषण(१)ज्ञानकारणत्वादिकं च नेच्छन्ति, संनिकर्षेणैव विशिष्टज्ञानमिच्छन्ति तेषां त्वनुपपत्तिरेव ।

घटादिपदजबोधविषयताभाने तु घटादिपदानां घटत्वविशिष्टे शक्तिरिति शक्तिग्रहो नियामकः । घट-

(कुञ्जिकाटीका)

मिति चेद् एव तर्हि निष्प्रकारकत्वादेव निर्विकल्पकत्वम् ।

विशेषणज्ञानेति । युगपद्विशेषणविशेष्येन्द्रियसंनिकर्षेणैव विशिष्टबुद्ध्युत्पत्तौ विशेषणज्ञानहेतुत्वे मानाभावः । एवं च विशेषणज्ञानसंपादकतयाऽपि निर्विकल्पकस्वीकार इति भावः । ननु विशेषणज्ञानहेतुतामतेऽपि स्मरणं प्रति विशेषणज्ञानं न कारणम्, विशेषणज्ञानशून्यकाले संस्काराभावादेव स्मरणासम्भवात्, तथा च विशिष्टस्मरणमेव कारणमस्तु किं निर्विकल्पेनेति चेत् । अपूर्वचैत्रत्वादिस्मरणाभावेन विशिष्टबुद्धिर्न स्यादिति । *सन्निकर्षेणैवेति* । संनिकर्षस्यैव हेतुतामिच्छन्तीत्यर्थः । *अनुपपत्तिरेवेति* । विशेष्यविशेषणभावेऽनियमापत्तिरित्यर्थः ।

तार्किकास्तु प्रत्यक्षे एव विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयादेः कारणतां वदन्ति । खलेकपोतन्यायेन तैः शाब्दबोधस्वीकारेण शाब्दबोधादौ पदार्थोपस्थित्यादेरेव नियामकत्वात् ।

ननु विशेषणज्ञानहेतुतयैव गतार्थत्वाद्विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्य हेतुत्वे मानाभावः । सत्यम् । घटत्वादिनिर्विकल्पकानन्तरं 'घटो नास्ति' इति प्रत्यक्षवारणाय प्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्य हेतुत्वकल्पने गौरवात् ।

ननु पदानुपस्थितस्य विषयत्वस्य भाने हेत्वभावोऽत आह *विषयताभाने त्विति* । घटादिवद् घटनिष्ठा विषयता अपि भासत इत्य-

(कलाटीका)

परमतं खण्डयति *ये त्विति* । आदिना विशेष्यज्ञानपरिग्रहः । नन्वेवं विशिष्टज्ञानस्याकस्मिकत्वापत्तिरत आह *सन्नीति* । अनुपपत्तिरेव व्यवस्थाभावरूपा । ननु शाब्दे विषयताभाने सत्वे एवोक्तनियमसिद्धेष्टार्थसिद्धिः, तत्रैव किं मानमत आह *घटादिपदेति* । *इति* । इत्याकारकः । ननु तस्य घटत्वभाननियामकत्वे ऽपि न वि-

(१) कलानुरोधी कखमूलपुस्तकयोः 'ज्ञानादिकारणत्वं च' इति पाठः ।

त्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वावच्छिन्नशक्तिरिति तदर्थः । अत एव विषयताविषयको ऽनुव्यवसायः । स्वरूपतो विषये विद्यमानस्य पदार्थस्यानुव्यवसाये भाने तु आम्रफलादिविषयकज्ञानानुव्यवसाये माधुर्यादीनामपि विषयतापत्तिः । 'कुब्जखञ्जः खञ्जकुब्जः' इत्यादौ विषयताभानं विना बोधे(१) विशेषस्योपपादयितुमशक्यत्वाच्च । सम्बन्धस्य स्वरूपसम्बन्धेनैव भानवद् विषयतानां स्वरूपत एव भानं न कयापि विषयतयेति नानवस्था । न च विषयतानां कार्यकारणभावबलादेव बोधः । तद्बोधकारणतानियामकत्वेन शक्तिकल्पनावश्यकत्वात् ।

(कुञ्जिकाटीका)

र्थः । *घटत्वनिष्ठेति* । एवं च प्रकारत्वादिघटितधर्मस्य वाच्यत्वे प्रकारत्वादीनामपि वाच्यत्वं सिद्धमित्यर्थः । *विषयताविषयक इति* । 'घटत्वप्रकारकज्ञानवानहम्' इत्यादिः । *स्वरूपत इति* । शक्तिग्रहाविषयस्यापि पदार्थस्य भाने त्वित्यर्थः । *कुब्जखञ्ज इति* । अत्र कुब्जत्वानिष्ठैव प्रकारता । ननु विषयताभाने तत्रापि विषयत्वान्तरापत्तिरत आह *स्वरूपेति* । न तु सम्बन्धान्तरेत्यर्थः । *बलादेवेति* । घटत्वप्रकारकशाब्दबोधं प्रतीत्यादिनेत्यर्थः । *तद्बोधेति* । घटत्वे प्रकारताबोधार्थं प्रकारतांशेऽपि शक्तिरावश्यकीत्यर्थः ।

(कलाटीका)

षयताभाननियामकत्वम्, अशाब्दत्वाचस्या अत आह *घटत्वेति* । ननु यथाश्रुत एव तस्य कुतो नार्थः, अत आह *अत एवेति* । तत्र शक्तिग्रहेण व्यवसाये तद्भानादेवेत्यर्थः । तत्र तत्त्वस्यान्यथासिद्धिं निराचष्टे *स्वरूपत इति* । अन्यथाऽनुपपत्त्यापि शाब्दं तद्भानमावश्यकमित्याह *कुब्जेति* । शब्दादिभानस्य तुल्यत्वादिति भावः । नन्वेवं प्रकारत्वादेरपि विषयान्तरेण भाने ऽनवस्थापत्तिरत आह *सम्बन्धस्येति* ।

ननु घटत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छिन्नघटबोधं प्रति घटपदज्ञानं कारणमितिरीत्या सर्वत्र तद्विशिष्टे शक्त्यग्रहे ऽपि विशेषबोधः सुलभ इत्याह—*नचेति* । समाधत्ते---*तद्बोधेति* । अन्य-

---

(१) कु० कखपु० बोधशब्दाघटितः पाठः ।

समर्थसूत्रे भाष्ये च जहत्स्वार्थावृत्तिव्युत्पादनाव-सरे 'राजपुरुष' इत्यादौ वाक्ये राजपदार्थे विद्यमानवि-शेष्यत्वरूपस्वार्थस्य त्याग इत्युक्तम् । एवं च अनुभवसिद्धं विषयताभानं तच्छक्यत्वं च ।

(कुञ्जिकाटीका)

विशेष्यत्वरूपस्वार्थस्येति । अयं भावः । राजत्वनिष्ठप्रकारता-निरूपिता या विशेष्यता तदवच्छिन्नो राजपदार्थः । वृत्तौ तु राजपदा-र्थस्य विशेषणत्वाद्विशेष्यत्वरूपस्वार्थस्य त्यागः । राजरूपार्थस्य तु त्यागाभावान्न तत्प्रयुक्तजहत्स्वार्थत्वमिति । *तच्छक्यत्वञ्चेति* । विषयतया भानं शक्यत्वं चानुभवसिद्धमित्यर्थः ।

(कलाटीका)

था जातिव्यक्त्योरपि शक्तिसिध्यनापत्तेरिति भावः । तासां तत्वयो-र्भाष्यसम्मतिमप्याह *समर्थेति* । *च* । अपि । *इत्यादौ* इत्यस्य त्याग इत्यत्रान्वयः । *वाक्ये* । राज्ञः पुरुष इत्यादौ । *इत्युक्तमिति* ।

तत्र हि वाक्याद् वृत्तेर्निष्पत्तिरिति वादिनां मते 'किं वृत्तिलक्षणम्' इति प्रश्ने ऽन्यदीयमर्थं यत्रान्यशब्दोऽभिधत्ते आस्कन्दति सा वृत्तिः यथा 'राजपुरुष' इत्यत्र राजशब्देन वाक्यावस्थायामनुक्तः पुरुषार्थो ऽभिधीयते इत्यर्थकं 'परार्थाभिधानं वृत्तिः' इत्युक्त्वा, ननु स्वार्थे वर्त्त-मानस्य तत्त्यागं विना कथमर्थान्तराभिधायकत्वमित्याशङ्क्यैवं तर्हि जहत्स्वार्थेत्युक्त्वा, पुरुषमात्रस्य तद्वानयनं प्राप्नोतीत्याशङ्क्य सिद्धा-न्तिनोक्तम्-'नैष दोषः । जहदप्यसौ नात्यन्ताय जहाति । यः परार्थवि-रोधी स्वार्थस्तं जहाति । तद्यथा-राजकर्मणि प्रवर्त्तमानस्तक्षा स्वकीयं तक्षकर्म जहाति न तु हिक्कितहसितकण्डूयितादीनि । नचायमर्थः परा-र्थविरोधी विशेषणं नाम, तस्मान्न हास्यति' इति । नात्यन्तायेति । सर्वथा त्यागे ऽनुपादानमेव तस्य स्यादिति भावः । नचायमर्थ इति । यद्यपि वाक्येऽपि राजार्थो विशेषणमेव तथापि तत्तत्पदाद्विशेष्यतयै-वोपस्थितेः पदार्थैकदेशतया न विशेषणत्वसम्बन्धप्रतिपादने साम-र्थ्यम् । एवं च वाक्ये विद्यमानस्य विशेष्यत्वरूपस्वार्थस्य त्याग इति तदर्थः । विषयताया पदाशक्यत्वे तस्याः स्वार्थत्वाभावात्तत्यागे ऽपि जहत्स्वार्थत्वोक्तिसम्भवाभावः, 'यःपरार्थविरोधी स्वार्थस्तं जहाति' इति भाष्याक्षरासामञ्जस्यं च । परार्थविरोधीत्यस्य हि 'राजपदेन परा-र्थस्य पुरुषरूपार्थस्यास्कन्दने तद्विशेषणत्वेन राजरूपार्थोपस्थितौ रा-

अत एव "व्यक्त्याकृतिजातयस्तु पदार्थः" इति सूत्रे न्यायवार्तिककृतोक्तम्—'तुशब्दो विशेषणार्थः । किं विशेष्यते? प्रधानोपसर्जनभावस्यानियमेन पदार्थत्वम्' इति । 'प्रज्ञापनीयधर्मविशिष्टो धर्मी साध्यः' इति प्रस्तावे ऽपि न्यायवार्तिककृतोक्तम्—'अनित्यः शब्दः कृतकत्वात्' इत्यनुमाने शब्दस्य सिद्धत्वेन साध्यत्वं न भव-

(कुञ्जिकाटीका)

व्यक्त्याकृतीति । जातिविशिष्टायां व्यक्तौ शक्तिस्वीकारे सम्बन्धांशे ऽपि शक्त्यापत्तिः, विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहापत्तिश्चेति पृथक् तयोः शक्यत्वम् । जातेर्नियतसंस्थानव्यङ्ग्यत्वनियमाभावादाकृतेः पृथग्वाच्यता । *विशेषणार्थ इति* । विशेषणं व्यावर्तनम् । किं व्यावर्त्यत इति पृच्छति *किं विशेष्यत इति* । उत्तरमाह *प्रधानेति* । जात्यादीनां गौणप्रधानभावस्य नियतत्वाभावात्त्रिसृणामपि पदार्थत्वमित्यर्थः । 'तुशब्द एकैकमात्रस्य पदार्थत्वव्यवच्छेदाय । अन्यथा कदाचित्कस्याश्चिदुपस्थितिः स्यात्' इत्यन्यैर्व्याख्यातमत उक्तं *वार्तिककृतेति* ।

यदा हि भेदविवक्षा विशेषगतिश्च 'गौस्तिष्ठति' इत्यादि तदा व्यक्तिः पदार्थः अङ्गं तु जात्यादीति । यदा भेदो ऽविवक्षितः सामान्यगतिश्च तदा जातिः पदार्थः । यथा 'गौर्न पदा स्प्रष्टव्या' इति । आकारस्य प्राधान्ये तु 'पिष्टकमय्यो गाव' इति ।

(कलाटीका)

जरूपोऽर्थः स्वतो न विरोधी, किन्तु तद्गतविशेष्यत्वमेव विरोधिभूतम्, अतो राजरूपार्थं न हास्यति किन्तु तद्गतविशेष्यतारूपमेव स्वार्थं तदास्कन्दनविरोधिभूतं त्यजति' इत्यर्थ इति । *एवं च* । तथोक्तौ च । शाब्द इति भावः ।

परसंमतमपीदमित्याह *अतएवेति* । तासां तत्त्वादेवेत्यर्थः । जात्याकृतिव्यक्तयस्त्विति पाठः । सूत्रपाठे तथैवोपलम्भात् । (१)प्रकरणान्तरे ऽपि तेन तथोक्तमित्याह *प्रज्ञेति* । अपूर्वबोधनीयेत्यर्थः । साध्यलक्षणमिदम् । विशिष्टान्तविशेषणकृत्यमाह *अनित्य इति* । *सिद्धत्वेन*। तथाच नापूर्वबोधनीयत्वमिति भावः । यथाश्रुतं निरस्य

---

(१) *'अत एव* स्वग्रन्थाविरोधेऽपि' । अयं पाठः ख० पुस्तके ।

तीति प्रज्ञापनीयेत्यादि। नापि शब्दे ऽनित्यत्वं साध्यम्। कृतकत्वेन हेतुना साध्यस्य योगाभावात्। अनेन परम्परासम्बन्धत्वं दर्शितम्। (१)किंचानित्यत्वमपि

(कुञ्जिकाटीका)

प्रज्ञापनीयेति। 'पर्वतो वह्निमान्' इत्यत्र बोधनीयो धर्मो वह्निः तद्विशिष्टो धर्मी पर्वतः। *साध्यः*। प्रतिपाद्यः। अनित्यः शब्द इत्यत्रानित्यत्वविशिष्टः शब्दः प्रतिपाद्यते (२)तस्मादनित्यत्वविशिष्टः शब्दः साध्यत इति भावः। अत एव "जिज्ञासितधर्मविशिष्टो धर्म्यनुमेय" इति भगवान् पतञ्जलिः। एतच्च(३) "साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञा" इति सूत्रस्य व्याख्यानम्। अत एव 'प्रज्ञापनीयेन धर्मेण धर्मिणो विशिष्टस्य परिग्रहवचनं प्रतिज्ञा' इति तत्र भाष्यकारः। प्रज्ञापनीयेत्यस्य कृत्यमाह *अनित्य इति*। अत्र शब्दस्य सिद्धत्वात्साध्यत्वं न सम्भवति। (४)नापि अनित्यत्वं साध्यं तस्य घटादौ सिद्धत्वात्। नापि शब्दनिष्ठमनित्यत्वं साध्यमित्याह *नापीति*। अनित्यत्वं शब्दवृत्तीत्यनुमाने हि अनित्यत्वं पक्षीकृत्य शब्दवृत्तित्वं साध्यं, तत्रानित्यत्वरूपे धर्मिणि कृतकत्वरूपहेतोरभावः। *साध्यस्येति*। धर्मवत्तया प्रतिपाद्यस्य पक्षस्येत्यर्थः। *योगाभावादिति*। तस्मात्प्रज्ञापनीयेत्यादिः। सुष्ठूक्तमिति भावः। *परम्परेति*। स्वाश्रयवृत्तित्वेत्यर्थः। कथं तर्हि 'एकं रूपम्' इत्यादौ गुणे गुणानङ्गीकारात्स्वाश्रयसमवायेनैकत्वं रूपे प्रतीयत इति प्रवाद इति चेन्न। तत्र सङ्ख्ययाऽभावरूपस्यैकत्वस्य स्वीका-

(कलाटीका)

वैपरीत्यमपि निराचष्टे *नापीति*। *योगेति*। साक्षात्संबन्धाभावादित्यर्थः। तथाच मिथस्तत्त्वस्यादुर्वचत्वम्। वह्निधूमादौ कार्यकारणभावादिसम्बन्धादेव तद्दर्शनाद् अन्यथाऽतिप्रसङ्गापत्तेरित्यर्थः। नन्वेकाधिकरणवृत्तित्वमेव तयोः सम्बन्धोऽत आह *अनेनेति*। आशयवर्णनमिदं तस्य। *सम्बन्धानाम्*। तत्त्वेनाभिमतानाम्। प्रज्ञापनीयत्वमपि तस्य नेत्याह *किञ्चानित्यत्वमपीति*। नचानित्य-

(१) नचानित्यत्वमिति पाठः कुञ्जिकासंमतः, नतु कलायाः संमतः।
(२) तस्मा—ञ्जलिः पाठोऽयं कु० कपु० नास्ति।
(३) एतच्च—कार० अयं पाठः कु० खपु० न विद्यते।
(४) तस्मादनित्यत्वविशिष्टः शब्दः साध्यत इतिभावः।

घटादौ सिद्धम् । तस्मादन्यधर्मत्वेन प्रज्ञातस्यानित्यत्वस्य धर्मिणा शब्देन यो विशेष्यविशेषणभावः स साध्यः । स चोभयाश्रयः । धर्मी विशेष्यः धर्मो विशेषणम्' इति । अनेन ज्ञाने विषयताभानं स्पष्टमेवोक्तमित्य-

(कुञ्जिकाटीका)

रात् । *नचेति* । घटादौ सिद्धमनित्यत्वमपीह न साध्यं सिद्धत्वादेव हेतोरिति भावः । क्वचित् किञ्चानित्वमपीति पाठः । ननु यदि धर्मः प्रज्ञापनीयस्तदा अज्ञातस्य धर्मस्य कथं विशेषणत्वमत आह *तस्मादिति* । *अन्यधर्मत्वेन* । घटादिधर्मत्वेन । धर्मधर्मिणोः सामान्यतो ज्ञातत्वेऽपि विशेष्यविशेषणभावरूपविशेषबोधार्थमेवानुमानमिति भावः । *सचेति* । विशेष्यविशेषणभावश्चेत्यर्थः । उभयाश्रयत्वे सति यदसिद्धं तदुपपादयति *धर्मीति* । पर्वतादिः । *धर्मः* । वह्न्यादिः ।

(कलाटीका)

त्वमपीत्यपपाठः । असम्बद्धत्वात् । उपसंहरति *तस्मादिति* । द्वयोस्तत्त्वासम्भवादित्यर्थः । *अन्येति* । घटादीत्यर्थः । तस्य पक्षमाह *सचेति* । तथाचोभयं पक्ष इति भावः । नन्विदमुक्तसूत्रात्कथं लब्धमत आह *धर्मीति* । उभयतात्पर्यमाह *अनेनेति* उभयथोक्तेनेत्यर्थः । *ज्ञाने* । ज्ञानसामान्ये । पूर्वस्य शाब्दविषयत्वादन्त्यस्यानुमितिविषयत्वात् ।

(१)नचान्यनिरूपितविशेष्यतयोर्विरोधः, अन्यनिरूपितविशेषणताया अन्यनिरूपितविशेष्यतया विरोधात् । अत एव नित्यत्वविशिष्टघटत्ववानित्यर्थे नित्यघट इति न साधु । एवं च राजपुरुष इत्यादौ राज्ञि प्रकारतेव न विशेष्यता, राजत्वे प्रकारतावच्छेदकताख्यविषयतैव न तु राजनिरूपिता प्रकारता । पुरुषपदार्थे च राजपुरुषत्वोभयनिरूपितं विशेष्यताद्वयमविरोधात् । न चैवं घटप्रकारकभूतलविशेष्यकप्रत्यक्षस्य 'घटवद्भूतलम्' इति शब्देनाभिलापानापत्तिः । तस्य प्रत्यक्षस्य तज्जन्यबोधीयविषयतासमानविषयकत्वाभावात् । शाब्दजबोधे घटवतो भूतले प्रकारत्वादिति वाच्यम् । घटवदित्यंशे घटनिष्ठप्रकारतानिरूपितभूतलनिष्ठविशेष्यताशालित्वेनादोषात् । नच तच्छब्दीयतद्विशेष्यता

(१) 'नच अन्यनिरूपितविशेष्यतया अन्यनिरूपितविशेषणताया न विरोधो वाक्ये दृष्टत्वात् इति वाच्यम् । उपस्थितिविषयान्यनिरूपितविशेषणत्वस्य अन्यनिरूपितविशेष्यतया विरोधात्' इति ख० पु० पाठः ।

न्यत्र विस्तरेण निरूपितम्। सर्वत्र शब्दभानमित्ययमर्थः 'अथ गौरित्यत्र कः शब्दः' इत्यनेनापि सूचित इत्यग्रे निरूपयिष्यते।

शब्दार्थयोरविभागादेव पस्पशायाम् 'अथ गौरित्यत्र कः शब्दः' इति प्रश्नः। किञ्च तत्प्रघट्टके जात्यादीनां

(कलाटीका)

सम्बन्धित्वावच्छिन्ना प्रत्यक्षीया तु भूतलत्वावच्छिन्नेति विशेष इति वाच्यम्। भूतलपदेनापि तद्व्यक्तेरेवोपस्थित्या सम्बन्धिनिष्ठविशेष्यताया अपि तदवच्छिन्नावबोधनाक्षतेः। तस्या अपि भूतलत्वेन समानाधिकरणत्वात्। नन्वेवं 'वीरः पुरुष' इत्यादौ वीरनिष्ठप्रकारताया अपि पुरुषत्वसमानाधिकरणत्वात्पुरुषत्वावच्छिन्नत्वबोधापत्तिः, नच तथाऽनुभव इति वाच्यम्।

एकत्रैकरूपेण विशेष्यतावच्छेदकत्वप्रकारतावच्छेदकत्वयोर्विरोधात्। भिन्नपदोपस्थितैकवृत्तिविशेष्यताद्वयस्य तु शब्दान्तरोपस्थितसमानाधिकरणधर्मान्तरावच्छेद्यत्वे न कश्चिद्विरोधः। अत एव घटविधेयकानुमितेरप्ययमभिलापः। तत्र भूतलस्य भूतलपदात्पृथगुपस्थितेरपि सत्त्वेन ततो घटविधेयकधियोऽपि सम्भवात्।

यत्तु घटवता भेदसम्बन्धेन तत्रान्वयधीरिति। तन्न। पदद्वयोपस्थाप्यव्यक्त्योरेकत्वेन तयोः सम्बन्धाकाङ्क्षाऽभावात्। अभेदस्य तु न सम्बन्धत्वमित्यग्रे स्फुटीभविष्यतीति दिक्। तदाह *इत्यन्यत्रेति*। गुरुमञ्जूषादावित्यर्थः।

(१)प्राक् प्रतिज्ञातमेवाह *शब्देति*। उक्तरीत्येति भावः। अन्यथा कोटिद्वयानुपस्थित्या तदसङ्गतिः स्पष्टैव। साधकान्तरमप्याह

---

(१) 'शाब्दे शाब्दभानमिति। इको गुणेति सूत्रेऽपि भाष्ये 'संज्ञया विधाने नियम इति प्रघट्टके' उक्तमितितत्रैव स्पष्टीकृतम्। छायायां तत एव बोध्यम्। उपक्रमोक्तविषये विशेषं वक्तुं सूचीकटाहन्यायेन भाष्यान्तरमपि सङ्क्षेपेण अत्रमानमाह—*सर्वत्रेति*। तस्य भाष्यस्य साधारणत्वादितिभावः। अग्रे जात्याकृतिव्यक्तयस्तु पदार्थ इति गौतमसूत्रव्याख्यानावसरे अनुपदमेव तत्र प्राक्प्रतिपादितमेव प्रश्नाशयमाह— *शब्देति*। स्पर्शोर्यङ्लुङ्न्तादप्रत्यये रूपं छान्दसत्वाद्दीर्घः। *प्रश्नेति*। अन्यथा अभेदेन कोट्यन्तरानुपस्थ्याऽसंदेहेन तदसङ्गति स्पष्टैव तथा च प्रश्नोऽपि साधक इति भावः। नैतावदेव तत्रोक्तम्। किन्तु अन्यदपि तत्साधकमित्याह—*किञ्चेति*। तत्रोक्तहेत्वसम्भवादाह—*तदिति*। जात्यादितोभिन्नेत्यर्थः। *एवमपि*। ततोभिन्नतदज्ञानेऽपि। *वदिति*। मतुप्। तस्य तत्त्वे हेतुमाह—*क्रियामिति*'। इति ख० पु० पाठः।

शब्दत्वमाशङ्कितं तद्विविक्तशब्दतत्त्वाज्ञानात् । नचैव-मपि गुणादीनां गोशब्दत्वाशङ्का कथम्, तेन शब्देन ते-षां तादात्म्याभावादिति वाच्यम् । निरन्तरत्वरूपायुत-सिद्धत्ववदवयवविशेषानुगतसामान्यविशेषरूपगुणसमू-हस्यैव द्रव्यत्वात् । "स्त्रियाम्" (अष्टा० सू० ४।१।३) इति सूत्रे 'द्रव्ये च भवतः कः संप्रत्ययः? गुणसमुदायो द्रव्यम्'

(कुञ्जिकाटीका)

तद्विविक्तेति । जात्यादिव्यतिरेकेण द्रव्यस्यानुपलम्भादित्यर्थः । शब्दशब्दार्थयोरभेदाध्यासे ऽर्थगतजातेरपि शब्दत्वसम्भवादिति भा-वः । *कथमिति* । एकस्मिन्नेव फलपूर्वरूपनाशेन रूपान्तरोत्पत्तौ 'तदेवेदं फलम्' इति प्रत्यभिज्ञाया गुणव्यतिरिक्तस्यैव द्रव्यस्य व्या-प्यत्वात् इति भावः । 'गुणसमूहो द्रव्यम्' इति पक्षे समूहस्य शब्दवा-च्यत्वे ऽवयवस्यापि शब्दवाच्यत्वात् । शब्दवदिति भावः । *अवयव-विशेषेति* । अयुतसिद्धा ये अवयवास्तदनुगतो यः सामान्यविशेष-रूपगुणसमुदायः स एव द्रव्यमित्यर्थः । अयुतसिद्धत्वमपृथग्भावेनानु-भूयमानत्वम् ।

अयम्भावः । पृथिव्याः सामान्यं कठोरत्वम्, जलस्य स्नेहः, वह्नेः-रुष्णता, वायोर्वहनशीलता, आकाशस्य सर्वतो गतिः । शब्दस्पर्शरू-परसगन्धाश्च पृथिव्यादीनां विशेषास्तत्समूहो द्रव्यम् । तत्र समूहमात्रं न द्रव्यमिति बोधयितुमुक्तम् *अयुतसिद्धेति* । एतस्यैव विवरणम् *निरन्तरत्वरूपेति* । यथा हि शरीरादीनामवयवा अयुतसिद्धा(१) नैवं वनादीनामवयवा अयुतसिद्धा इति न तेषां द्रव्यत्वम् । गुणानाम-पि रूपादि सामान्यं शुक्लादिविशेष इति । *कः सम्प्रत्ययइति* । कि-मात्मकं द्रव्यं भवान् मन्यत इत्यर्थः । *गुणसमुदायो द्रव्यमिति* ।

(कलाटीका)

किञ्चेति । *तदिति* । अर्थतो भिन्नेत्यर्थः । *एवमपि* । प्रश्नस्या-र्थे शब्दत्वाशङ्कायाश्चोक्तरीत्योपपत्तावपि । सिद्धत्ववदिति मतुप् । तस्यैव तत्त्वे हेतुमाह *स्त्रियामिति* । *द्रव्येचेति* । विषयसप्तमी । किमात्मकं द्रव्यं भवान्मन्यत इत्यर्थः । 'स्त्रीत्वं कस्य गुणः, द्रव्यस्य' इत्युक्त्वेदमुक्तं तत्र । नन्वेतावता विशेष्यांशो लब्धो न विशेषणांशोऽत

(१) नैव-सिद्धा इतिपाठः ख० पु० नास्ति ।

इति भाष्यात्। 'कं च प्रति अवयवो गुणः? समुदायं प्रति'

(कुञ्चिकाटीका)

(१)सत्त्वरजस्तमसां गुणानां परिणामविशेषाः शब्दादयः पञ्चरागाः सत्त्वाद्यात्मका एव, तत्सङ्घात एव घटादिकं नतु तद्व्यतिरिक्तमवयविरूपमस्तीति सांख्यसिद्धान्तः। शतशः(२) छिन्नस्यापि पशोः रूपरसगन्धादिव्यतिरिक्तस्य कस्य चिद्वस्तुनोऽनुपलम्भाद् गुणानां समुदाय एव द्रव्यम्। तत्र प्रत्येकाभिप्रायेण गुणव्यवहारः समुदायाभिप्रायेण द्रव्यव्यवहारः। लोहकार्पासयोर्गुरुत्वभेदस्तु समूहकृत एव न द्रव्यभेदकृतः। "तस्य भावः" इति सूत्रे भाष्येऽपि द्रव्यगुणयोर्भेदव्यवहारः समूहसमूहिकृत एवेति भावः। तत्र समूहसमूहिनोरभेदात्समूहो द्रव्यम्, व्याकरणे तु गुणशब्देन धर्ममात्रमुच्यते।

तदुक्तं हरिणा—

संसर्गिभेदकं यद्यत्सव्यापारं प्रतीयते।
गुणत्वं परतन्त्रत्वात्तस्य शास्त्रे उदाहृतम्॥ इति।

संसर्गिण आधारस्य भेदकं सव्यापारमवच्छेदकरूपेण प्रतीयते तस्य गुणत्वम्। लोके हि परतन्त्रो गुण इत्युच्यते। तदाश्रयो द्रव्यमिति वैशेषिकपरिभाषा। इह तु सर्वनामपरामर्शयोग्यत्वं भेद्यत्वं वेत्यादि द्रव्यलक्षणम्। अत एव द्रव्यं पदार्थ इति पक्षः। अत एव च समानाधिकरणशब्दस्य समानद्रव्यवचनतया सर्वरस इत्यत्र समासः।

नन्वेवं "विप्रतिषिद्धं चानधिकरणवाचि" इत्यत्रापि गुणादीनां निषेधात् शीतोष्णं सुखदुःखमित्यत्रैकवद्भावो न प्राप्नोतीति चेन्न। तत्र वचनसामर्थ्यात्प्रसिद्धद्रव्यग्रहणात्। "वोतो गुणवचनाद्"इत्यत्र गुणोपसर्जनद्रव्यग्रहणाज्जात्यादिविशिष्टग्रहणे प्राप्ते "सत्त्वे निविशते" इति परिभाषा आश्रिता। "गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः" इत्यत्र समासादिभिन्नत्वं गुणत्वमिति वार्तिकसमयः। "तृतीयातत्कृतार्थ" इत्यत्र खण्डादिरेव गुणः। त्रिगुणा रज्जुरित्यत्र समवायवचनो गुणशब्दः। गुणशब्देनावयवानामपि ग्रहणात्। तत्समुदायोऽपि द्रव्यमिति व्यवस्थापयति *कञ्च प्रतीति*। किञ्च समुदायघटकत्वाद्रूपादयो ऽप्यवयवा इत्यभिप्रेत्या-

(कलाटीका)

आह *कञ्चेति*।

(१) सत्त्व—सिद्धान्तः पाठोऽयं कुं, खपु० नास्ति।
(२) शतशः—भावः। अयं च पाठः कुं० कपु० नोपलभ्यत।

इति "संख्याया अवयवे" (अष्टा०सू०५।२।४२) इति सूत्रभाष्याच्च । 'अयुतसिद्धावयवविशेषानुगतः समूहो द्रव्यमिति पतञ्जलिः' इति पातञ्जलभाष्याच्च । गुणपदेनावयवा धर्माश्च । अत एव व्रीहिषु प्रोक्षणजन्यसंस्कारस्यांशत्वावयवत्वादिना व्यवहारः समन्वयसूत्रे भामत्याम् ।

(कुञ्जिकाटीका)

ह *अयुतसिद्धेति* । एतदाभिप्रेत्यैवाह *गुणपदेनेति* । *भामत्यामिति* । तत्र हि 'निरवयव' इति शारीरकभाष्यप्रतीकमुपादाय 'व्रीहीणां खलु प्रोक्षणेन संस्काराख्योंऽशो यथाऽनुमन्यते नैवं ब्रह्मणि कश्चिदंशः क्रियाधेयोऽस्ति' इत्युक्तम् ।

ननु गुणसमुदायस्यैव द्रव्यत्वे स्वस्यैवाधाराधेयभावासम्भव इत्य-

(कलाटीका)

तत्र हि पञ्चावयवा इत्यादौ वारणाय 'अवयववर्तमानाद्विधानेऽवयविनि प्रत्यय' इत्युक्ते 'पञ्च अवयवा देवदत्तस्य' इत्यत्रातिव्याप्तिवारणाय 'अवयवशब्दोऽयं गुणशब्दः । अस्येति वर्तते । तेन यं प्रत्यवयवो गुणस्तस्मिन्नवयविनि प्रत्ययेन भवितव्यम्' इत्युक्त्वेदमुक्तम् । अवयवारब्धे एवावयविशब्दप्रयोग इति तदाशयेन तेन तदनुगतस्तत्समूह एवावयवीति ध्वनितमिति भावः ।

नन्वेवमपि स्पष्टं न लब्धमत आह *अयुतेति* । सर्वसङ्ग्रहायाह *गुणेति* । *अत एव* । धर्माणां तेन ग्रहणादेव । आदिना अङ्गत्वम् । *समेति* । "तत्तु समन्वयाद्" इति सूत्रे । तत्र सामान्यं नाम घटव्यक्तिरूपघटपरमाणुमत्त्वम् । रूपक्रियादीनामप्येतन्मते द्रव्यत्वात्तत्तद्व्यक्त्यनुगमोऽस्त्येव । रूपरसगन्धस्पर्शशब्दानां तत्तन्मात्ररूपतया द्रव्यत्वं स्पष्टमेव । गुरुत्वाद्यपि प्रकृतिपरिणामत्वात्तथा । तेषां गुणत्वव्यवहारस्तु 'घटे रूपम्' इत्यादिव्यवहारकल्पिताश्रितत्वेन रूढः । परोपकारकत्वाच्च तेषाम् । व्यक्तित्वं च व्यज्यतेऽनयेति व्युत्पत्तेः । सैव चानुगताकारप्रतीतिजनिका । इदमेवाभिसन्धाय त्यक्तभेदा व्यक्तय एव जातिरिति मतमाहुः ।

शब्दादितन्मात्रैः प्रथमं परमाणूनामेवोत्पत्तिः । पश्चात्परमाणुक्रमेण महापृथिव्याद्युत्पत्तिः । परमाणुद्वारैव तन्मात्राणां कार्योपादानत्वमिति तेषां सिद्धान्तात् । तत्र पार्थिवपरमाणुस्तन्मात्रपञ्चकावयवकः । जलपरमाणुर्गन्धतन्मात्रं विहाय चतुरवयवकः । एवं तेजोवाय्वाकाशपर-

समुदायसमुदायिनोश्च परस्परं भेदाभेदाभ्युपगमः। अत एव 'मृद्घटो' 'मृदि घट' इत्याद्युपपद्यते गुणगुणिनोरिव। अत एव 'घटः शुक्लः' 'घटे रूपं, गन्धः, स्पर्श' इत्याद्युपपद्यते। अत एव गुणाश्रयो द्रव्यमिति परे वदन्ति। अयुतसिद्धावयवविशेषानुगत इत्युक्तेर्वनादीनां नातिरिक्तद्रव्यत्वम्। (१)निरन्तरावयवस्वरूपायुतसिद्धत्वाभावात्। विजातीयावयवविभाग एव तन्नाशकः। भूयो

(कुञ्जिकाटीका)

त आह *समुदायसमुदायिनोरिति*। *अत एव गुणाश्रय इति*। समूहसमूहिनोर्भेदस्यापि स्वीकारादयमपि व्यवहार इत्यर्थः। *नातिरिक्तेति*। वृक्षसमूह एव वनं नातिरिक्तमित्यर्थः। ननु अवयवसमुदायस्यैव द्रव्यत्वे तन्नाशः कथमत आह *विभाग एव तन्नाशक इति*।

(कलाटीका)

माणवश्चित्रैकावयवकाः। विशेषास्तु शब्दरूपादिपरमाणवः। तेषां भेदत्यागश्च घटजनकशक्तिमत्त्वेनैक्यारोपात्। न च परमाणूनां सावयवत्वेन मेरुसर्षपयोः परिमाणसाम्यापत्तिः। अनन्तक्षणघटितयोरवान्तरकल्पयोरिवानन्तपरमाण्वारब्धमेरुभूगोलयोरिव चानन्त्यगत द्विशेषोपपत्तेः, प्रकृतौ विश्रमाच्चेति। (२)

ननु किं तयोः परमतवद्भेद एवाभेद एव वा, अत आह *समुदायेति*। *इत्याद्युपपद्यते इति*। आदिना वृक्षे शाखा, तन्तूनां पटः, आम्राणां वनम, कर्मधारयेणाम्रवणमित्यादिपरिग्रहः(३)। गुणगुण्योरित्यादिना क्रियाक्रियावतोर्जातिव्यक्त्योश्च परिग्रहः। *अतएव*। तयोस्तादात्म्यघटकभेदाङ्गीकारादेव। ननु परमतरीत्या सर्वथा भेदेन। एवमग्रेऽपि। ननु समूहस्य द्रव्यत्वे वनस्याप्यतिरिक्तद्रव्यत्वापत्तिरत आह *अयुतेति*। निरन्तरं स्वरूपायुतेति पाठः। तदवयवानामित्यादिः। वनादेः सान्तरस्वरूपायुतसिद्धावयवकत्वादिति भावः। नन्वेवं यत्किञ्चिदवयवविनाशादपि तन्नाशापत्तिः तथा आह *विजातीयेति*।

(१) 'निरन्तरं स्वरूपायुतसिद्धत्वाभावात्' इति ख० पु० पाठः।

(२) 'परमाणुकारणतावादखण्डके "उभयथा दोषात्" इति सूत्रे भाष्यवाचस्पत्योरपि 'गुणसमूहो द्रव्यम्' इति स्फुटम्। इति ख० पु० पाठः।

(३) 'अस्य अदृष्टचरत्वनिरासाय आह गुणेति'। इति ख० पु० पाठः।

ऽवयवावच्छेदेन चक्षुस्संयोगश्च तत्प्रत्यक्षे कारणम् ।

तदतिरिक्तो ऽवयवी तु नोपलभ्यते, ग्रावसमुदाय·

(कुञ्जिकाटीका)

अत एवासमवायिकारणनाशात्कार्यनाशः, न तु समवायिकारणनाशात् । परमाणूनां नित्यत्वेन द्व्यणुकनाशानापत्तेरिति तार्किकाः । ननु सम्पूर्णस्याप्रत्यक्षे घटादेः प्रत्यक्षं न स्यादत आह *भूयोऽवयवेति* । सामान्यविशेषरूपगुणसमुदायाश्रयो द्रव्यमिति मतं दूषयति *तदतिक्त इति* । *ग्रावः* । पाषाणः । यथा तत्समूहाश्रयीभूते पाषा·

(कलाटीका)

परमते चतुर्विधसंयोगस्य तत्र कारणत्वे गौरवादाह *भूयोऽवयवेति*।

अत्रेदं बोध्यम् । कार्यमात्रं च स्वकारणेन तत्तच्छब्दव्यवहाराविषयेण सूक्ष्मरूपेण सहैवानुगतमिति नासदुत्पादः । अभिव्यक्तिलक्षणं कार्यमेव च तत्सत्ताऽनुमापकम् । असदुत्पादे सर्वत्र सर्वाभिव्यक्त्यापत्तेः । नच सर्वदाऽभिव्यक्त्यापत्तिः निमित्तकारणसहकारणैव वर्त्तमानावस्थारूपप्रादुर्भावाङ्गीकारात् । मुद्गरपातादिना कपालादिरूपधर्मान्तरोदये चातीतावस्थारूपतिरोभावः । अतीतानागतावस्थे च ध्वंसप्रागभावौ । अनागतावस्थारूपप्रागभावस्य चाभिव्यक्तिहेतुत्वान्नातीतव्यक्तेः पुनरुत्पत्तिः । 'घटो नष्टः' 'घटो वर्त्तमानः' 'घटो भविष्यति' इति त्रिष्वपि कालेषु घटानुगतिदर्शनादपि तत्सत्ताऽनुमानम् । अविद्यमाने विषयादीनामप्यनुपपत्तेश्च । अभिव्यक्तेरभिव्यक्तिस्तु उत्पत्तेरुत्पत्तिवद् अभावे ऽभाववत्तत्स्वरूपैवेति नानवस्था । अभिव्यक्तेः सूक्ष्मावस्थाऽपि वस्तुसूक्ष्माऽवस्थैव न ततो ऽतिरिक्ता । क्वचित्तु अङ्कुरादिरूपाभिव्यक्तिरेव शालिनिष्पत्तिरुक्ता 'वृष्टश्चेद्देवो निष्पन्नाः शालय' इत्यादौ । अङ्कुरावस्थायामेव शालित्वारोपो ऽवश्यभावित्वप्रतिपादनाय । 'नच निष्पन्नाश्चेद् भुज्यन्तामभिव्यक्तिर्हि प्रतीक्षणीया' इति भाष्ये उक्तम् । तत्राभिव्यक्तिः स्थूलरूपेण बोध्या । कार्यस्यानागतावस्थैव च कारणेषु शक्तिरित्युच्यते । तस्याः शक्तेर्यावत्सहकारेण कार्यजनकता । तत्र सर्वत्र तच्छक्तिमत्त्वोपचारः । स्पष्टं चेदं सर्वं पातञ्जलभाष्यादौ । "तस्यभाव" इति सूत्रे च भाष्ये ध्वनितमिति । अतिरिक्तावयविवादिना ऽप्यवयवानामनपलापात् । तदपलापे तदाधारताऽनुपपत्तेः

(१)परमतं खण्डयति *तदतीति* । तत्समूहातिरिक्त इत्यर्थः । दो·

(१) 'तेषां प्रत्यक्षासिद्धत्वाच्च वैपरीत्याभावं मनसि निधायानुपलब्धिबाधितत्वेन परमतं खण्डयति' अयं पाठ ख०पुस्तके ।

स्थल इव। किञ्च तस्यातिरिक्तत्वे रूपगुरुत्वादेर्द्वैगुण्य-स्योपलम्भापत्तिः। अवयविनो रूपराहित्ये ऽप्रत्यक्षत्वा-पत्तिः। नच अन्त्यावयवपरमाणूनामतीन्द्रियत्वेन त-दाश्रितगुणाप्रत्यक्षत्वापत्तिरिति वाच्यम्। रथाङ्गानां प्रत्येकं कार्यासामर्थ्ये ऽपि विलक्षणसमुदायभावे कार्य-

---

(कुञ्जिकाटीका)

णातिरिक्तत्वेनोपलभ्यत एवमित्यर्थः। *द्वैगुण्यस्येति* अवयवावयवि-गुरुत्वाभ्यामिति भावः।

नन्ववयवरूपेणैव निर्वाहादवयविनो न रूपवत्त्वमिति न तद्द्वै-गुण्यापत्तिरत आह *अवयविन इति*। अवयविनो ऽतिरिक्तत्वा-भावे अप्रत्यक्षत्वापत्तिं शङ्कते *नचेति*। अनवस्थाभयात्परमा-णूनामवयवा न स्वीक्रियन्त इत्यभिप्रेत्याह *अन्त्यावयवेति*।

(कलाटीका)

बाधान्तरमाह *किञ्चेति*। तस्यावयविनस्तत्समूहातिरिक्तत्वे इत्यर्थः। तत्समूहनिष्ठरूपाद्यपेक्षया भिन्नावयविनिष्ठरूपादेर्भिन्नत्वादिति भावः। नन्ववयवी रूपगुरुत्वादिरहित एवात आह *अवयवीति*।

नच रूपरसादिपरावृत्तौ तस्य समूहस्यान्यत्वात्प्रत्यभिज्ञाऽनुपप-त्तिः। कस्यचिदवयवसमूहस्यानुगतस्यापि सत्त्वेन तदुपपत्तेः। यद्वा आकृतिनिबन्धना सा। बाल्ययौवनादिभिन्नेषु चैत्रादिशरीरेषु तत्प्रत्य-भिज्ञानवत्। गुरुत्वप्रतीतिरप्यवयवानुगतगुरुत्वसमुदायविषया दश-पाषाणगतगुरुत्वप्रतीतिवत्। नन्ववयविनोऽपिरिक्तत्वे परमाणोरमह-त्त्वेनातीन्द्रियत्वे ऽपि तद्रूपस्य ततो भिन्नस्योद्भूतत्वेन प्रत्यक्षत्वमिष्टं तदत्र न स्यात्तस्य तदभेदादित्याशयेनाह *न चेति*।

समूहस्य तैर्भेदाभेदाङ्गीकारेणोक्तरूपस्य समूहस्यातीन्द्रियावयव-कस्यैन्द्रियकत्वे बाधकाभावः। एकस्य तण्डुलस्य क्षुत्प्रातिघातासमर्थ-त्वे ऽपि तत्समुदायस्य तत्समर्थत्वदर्शनादित्याशयेनाह *रथाङ्गाना-मिति*। तस्मादुक्तविधगुणसमूह एव द्रव्यम्। अत एव स न केव-लावयवरूपः तद्विलक्षणजलाहरणादिव्यवहारकारणं च। स द्विविधो-ऽपि समुदायो द्विविधः। कश्चिच्छब्दानुपस्थितभेदावयवानुगतः कर्म-धारयेण 'वृक्षवनम्' इति यथा। कश्चित्तु शब्दोपस्थितभेदावयवानुगतः यथा-'उभये देवमनुष्या' इति, 'सहस्रतन्तुकः पट' इति चेति बोध्यम्।

ननु तस्य द्रव्यत्वे ऽपि तयोस्तत्त्वे ऽपि च शङ्का न समाहितेति "अ-

करत्ववदुपपद्यते । एवं च गोशब्दे तत्समूहाभेदेन तत्समूह्यभेदोऽपि सिद्ध इति भावेन गुणादीनां गोशब्दत्वाशङ्का।'लिङ्गसंख्यान्वयि द्रव्यम्','सर्वनामपरामर्शयोग्यं द्रव्यम्'इति तु स्वशास्त्रव्यवहारोपयोगीति बोध्यम् । 'गुणो नाम स' इत्युत्तराशयस्तु (१) गोशब्देनानुद्भूतभेदावयवानुगतसमूहेनैव तादात्म्यं न तु तदवयवैरपीति । तत्र 'भेदः प्रतिभासमात्रकल्पितत्वेनाध्यस्तः

(कुञ्जिकाटीका)

उपपत्तेरिति । परमाणूनामतीन्द्रियत्वेऽपि तत्समूहस्य प्रत्यक्षे बाधकाभावः । पिशाचसमूहस्तु न दृश्यते तत्र विलक्षणसंयोगाभावादिति भावः । *गोशब्देनेति* । गोशब्दस्य समूहाभिन्नत्वे सिद्धे समूहिना रूपादिनाऽप्यभेदः सिद्ध इत्यर्थः । *इतिभावेन* । इत्याशयेन । ननु गुणसमुदायस्यैव द्रव्यत्वे 'सर्वरस' इत्यत्र समानाधिकरणलक्षणः कर्मधारयो न स्याद् अधिकरणशब्दस्य द्रव्यवाचित्वाद् , अत आह *लिङ्गसङ्ख्येति* । *सर्वनामेति* । 'इदम ,' 'तद्' इति परामर्शयोग्यं वस्तु द्रव्यम् । तेन स्त्रीत्वस्यापि स्त्रीत्वेन योगात् स्त्रीता इति तल्प्रत्ययसिद्धिरिति भावः । *अनुद्भूतेति* । अनुद्भूतावयवभेदवता समूहेनैव तादात्म्यमित्यर्थः । *नतु तदवयवैरपीति* । नतु समूहावयवै रूपादिभिरपीत्यर्थः । 'तदभिन्नाभिन्नस्य तदभिन्नत्वम्' इति न्यायस्तु यत्र स्वाभिन्नद्वारकः स्वस्वरूपानुगमस्तद्विषयः । यथा परमकारणकार्योपादानके परमकारणाभेदः । अत एव सुखदुःखयोर्नाभेदः । एवं च गुणसमूहस्यानुद्भूतावयवभेदस्य वाच्यत्वे ऽपि समूहिनां तत्तद्रूपेणावाच्यत्वान्न शब्दत्वमिति भावः । *अध्यस्त इति*(१) । परमार्थ

(कलाटीका)

न्यत् भुक्तमन्यद्वान्तम्" इति न्यायापत्तिरत आह *एवञ्चेति* । तत्समूहस्य द्रव्यत्वेन तयोस्तदङ्गीकारे चेत्यर्थः । *भावेन* ।आशयेन । इदं च द्रव्यलक्षणं लौकिकं न शास्त्रीयमित्याह *लिङ्गेति* । *अत एव* ।शास्त्रीयप्रक्रियाव्यवस्थासिद्धिरिति भावः । गोशब्दस्यानुद्भूतेति पाठः । ननु भेदाभेदयोर्विरुद्धत्वात्कथं सामानाधिकरण्यम् , अत आह *तत्रेति* । तयोर्मध्ये इत्यर्थः । अध्यस्तत्वस्वरूपमाह *प्रती-

(१) 'गोशब्दस्य' इति ख० पु० पाठः । (१) अध्य—च्यते पाठः कुं० कपु० नास्ति ।

'राहोः शिर' इतिवत्। अभेदस्तु व्यावहारिकः' इति वाचस्पतिमिश्राः। अन्ये तु उभावपि व्यावहारिकौ। 'स्वर्णं कुण्डलम्' 'स्वर्णस्य कुण्डलम्' इति च व्यवहारात्। एतद्व्यवहारान्यथाऽनुपपत्त्यैव तयोऽक्वचिदविरोधस्याप्यङ्गीकारात्।

अन्यथानुपपत्तिश्चेदस्ति वस्तुप्रसाधिका।
पिनष्टि दृष्टवैमत्यं सैव सर्वबलाधिका॥

(कुञ्जिकाटीका)

दशायां वस्तुमात्रस्यासत्यत्वाद् व्यवहारदशायां यत् सत्यत्वं तद्व्यावहारिकमित्युच्यते। *व्यावहारिक इति*।

अयं भावः। 'सत्यं चानृतं च सत्यमभवद्' इति तैत्तिरीयकश्रुतौ सत्यस्य ब्रह्मणः सत्यानृतोभयतोक्ता। तत्र सत्यत्वं व्यावहारिकसत्यतया सृष्टेः, व्यवहारसत्याविलक्षणं च भ्रमस्थले रजतादिकं प्रातिभासिकं जायत इत्यवश्यं स्वीकार्यमिति। *उभौ*। भेदाभेदौ। *तयोः*। भेदाभेदयोः। ननु ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वे स्वस्यैव विषयविषयिभावः कथमत आह *अन्यथाऽनुपपत्तिश्चेदिति*। विषयविषयिणोरभिन्नत्वदर्शनविरोधरूपदृष्टवैमत्यमन्यथाऽनुपपत्तिःपिनष्टीत्यर्थः। ननु दृष्टविरोध एवानुपपत्तिं कुतो न बाधत इत्यत आह *सैवेति*। अन्यथा-

(कलाटीका)

ति*। मात्रपदेन व्यावहारिकत्वनिरासः। कार्यनिर्वाहायाह *राहोरिति*। एवं च न विरोध इति भावः। *मिश्रा इति*। भामत्यामिति भावः*। नन्वेवं विरुद्धयोस्तयोः कथमेकत्र स्थितिरत आह *एतदिति*। उक्तद्विविधेत्यर्थः। सर्वत्रातिप्रसङ्गायाह *क्वचिदिति*। तथा व्यवहारविषये इत्यर्थः। नन्वनुपपत्त्यापि कथं दृष्टविरुद्धसाधनमत आह *अन्यथेति*। दृष्टविरुद्धत्वं नाशयति, तदविरोधं सम्पादयति*। (२)इदंच विरोधमभ्युपेत्योक्तम्। वस्तुतः स एव नेत्याह *किञ्चेति*।

नन्वेवमुभयत्रोभयसत्त्वात्कथं 'स्वर्णं कुण्डलम्' इति सामाना-

(२) 'स चेत्थम्। अन्योन्याभावरूपभेदस्य दुग्धजलयोरिव अविभागरूपाभेदस्य चैकत्र सम्भवात् यद्वा अत्रायं भेदः षष्ठीप्रयोजको भेदसमानाधिकरणः पदार्थविशेष एव न तु अन्योन्याभावः तयोर्भेदाभेदौ तयोरन्योन्याभावानङ्गीकारात्' इति अयं ख० पुस्तके पाठः।

इति श्रीहर्षोक्तेः । किञ्च, स्वर्णत्वरूपेणाभेदस्य कुण्डलत्वरूपेण भेदस्य स्थितिरित्यविरोधः । सामानाधिकरण्यं चैकार्थबोधकत्वमेव । प्रकारविशेषानपेक्षो ऽभे(१)दस्तु भेदेन विरुद्धः । प्रतिभासकल्पितत्वेऽपि यावद्व्यवहारं(२) ब्रह्मज्ञानतः प्राक् शुक्तिरजतवत्तद्व्यवहारा-

---

(कुञ्जिकाटीका)

नुपपत्तिरेव सर्वतो बलवती दृष्टविरोधं निराकरोतीत्यर्थः । *किञ्चेति*। अयं भावः । 'सुवर्णं कुण्डलम्'इत्यत्राभेदे आत्यन्तिके अन्यतरस्य द्विरवभासप्रसङ्गः, भेदे चात्यन्तिके गवाश्वादिवत्सामानाधिकरण्यासम्भव इति । *स्वर्णत्वरूपेणेति* । स्वर्णत्वरूपसामान्यधर्मविवक्षायामित्यर्थः । तदुक्तं भामत्यां 'कार्यरूपेण नानात्वमभेदः कारणात्मता' इति । युक्तञ्चैतत् । सर्वथाऽभेदे कार्यकारणभावासम्भवात् । नचैवं "तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः" इत्यधिकरणविरोधः । उपादानव्यतिरेकेणोपादेयं नास्तीति तदर्थात् । *इत्यविरोध इति* । भेदाभेदयोरविरोध इत्यर्थः । ननु(३) विभिन्नरूपेणोपस्थित्यभावेऽपि भेदस्यैवासम्भव इत्यत आह—*सामानाधिकरण्यं चेति*। *तेन*। अभेदेन । *एकार्थेति* । भिन्नवृत्तिनिमित्ताश्रयैकार्थेत्यर्थः । *प्रकारेति* । 'नीलो घट' इत्यत्र नीलत्वघटत्वरूपप्रकारविशेषापेक्षो भेदो नतु विशेष्यस्यापि भेदः, अभेदेन विरोधादित्यर्थः । *प्रतिभासेति*। कल्पितस्यापि भेद-

(कलाटीका)

धिकरण्यं विशेषणभेदादत आह *सामेति* । एवेन विशेषणैक्यानिरासः । 'नीलो घट' इत्यादौ तथैव सत्त्वादिति भावः । नन्वेवं तौ विरुद्धाविति प्रवादोच्छेदापत्तिरत आह *प्रकारेति* । अभेदस्त्विति छेदः । अयमेवात्यन्तिकाभेद इत्युच्यते । *विरुद्धः* । विरुद्ध एव । ब्रह्मणीति भावः । न च गन्धपृथिवीत्वप्रकारविशेषानपेक्षावपीमावेकत्रास्तामिति वाच्यम् । एकत्रैव घटे 'घटो' 'न घट' इति बुद्ध्योः समावेशापत्तेः । ननु मिश्रीकरीत्यैवोपपत्तौ किमिति भेदस्य व्यावहारि-

---

(१) अत्र भेद इतिच्छेदः, भेदेनेत्यत्राभेदेनेति पाठः कुञ्जिकासंमतः, कलानुसारी च ऊर्ध्वमुपन्यस्तः । (२) 'यावद्व्यवहारदर्शनं ब्रह्म' इति ख० पु० पाठ ।

(३) ननु—चेति पाठोऽयं कुं० कपु० नास्ति ।

नपगमेन व्यर्थपरिश्रमत्वात्। 'राहोः शिर' इत्यत्रानेका-वस्थायुक्तराहोरेकावस्थायुक्तशिरसोऽवयवत्वेन तत्रापि व्यावहारिकभेद एव।

वस्तुतस्तत्र विकल्पात्मकमेव ज्ञानम्। "शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्प" इति तल्लक्षणं पतञ्जल्यु-

(कुञ्जिकाटीका)

स्य व्यवहारदशायां सत्त्वमस्त्येवेत्यर्थः। *(१)व्यर्थपरिश्रमादिति*। (२)व्यावहारिकत्वस्य सम्भवेनाध्यस्तत्वकल्पनस्यान्याय्यत्वादित्यर्थः।

शब्दज्ञानानुपातीति। एतच्च पातञ्जलसूत्रम्। शब्दजन्यज्ञाना-नन्तरं वस्तुतत्त्वमनपेक्ष्य जायमानोऽध्यवसायो विकल्प इति तद-र्थः। ननु शब्दज्ञानजन्यत्वे शब्दप्रमाणत्वापत्तिरत आह *वस्तुशून्य इति*। क (३)चिदभेदे भेदमारोपयति क्वचिच्च भिन्नाना (४)मभेदम्। तथाच भेदस्य अभेदस्य च वस्तुतोऽभावान्न प्रमाणत्वमिति भावः। ननु वस्तुशून्यत्वे भ्रमत्वापत्तिरत आह *शब्दज्ञा (५)नानुपातीति*। व्यवहाराविसंवादान्न भ्रमत्वमिति भावः। एवं च नरशृङ्गादिश्रवणान-

(कलाटीका)

कत्वमत आह *प्रतीति*। अनपगम ऽस्यान्वयः। *तादिति*। भेदे-त्यर्थः। प्रातिभासिकस्य तु प्रतिभासिककाल एव सत्ता नान्यदेति तद-सङ्गतिरेव स्यादिति भावः। *व्यर्थेति*। प्रातिभासिकत्वकल्पनायामि-त्यर्थः। नन्वेवं मिथ्योक्ततदुदाहरणस्य का गतिरत आह *राहोरिति*। आरोपितानेकावस्थाभिः समुदायरूपत्वस्यारोप इति भावः। एवेन प्रातिभासिकत्वनिरासः। इदमपि कैयटानुरोधेनोक्तम्। भाष्यमते त्वारोपानुपयोग एवत्याह *वस्तुत इत्यादि*। बोध्यमित्यत्रास्यान्वयः। *तत्र*। राहोः शिर इत्यत्र। एवेनाहार्यज्ञाननिरासः।

ननु कोऽसौ विकल्पः?। प्रसिद्धस्यासम्भवादत आह

(१) 'व्यर्थपरिश्रमत्वादिति। प्रातिभासिकतत्कल्पनस्य निरर्थकत्वादित्यर्थः'। पाठोऽयं कपु० अधिकः।

(२) प्रातिभासिकत्वकल्पनस्य निरर्थकत्वादित्यर्थः। अत्र एकार्थेति-प्रकारेति इति प्रतीकद्वयं तस्य व्याख्यानं च ख० पु० दृश्यते। (३) पाठः क्वचि-भावः कुं, कपु. नास्ति।

(४) अभेदे भेदस्योदाहरणं मूलकार एव 'पुरुषस्य चैतन्यम्' इति अनुपपदं दास्यति। भेदे अभे-दस्य तु नरशृङ्गयोर्भिन्नत्वेऽपि विशिष्टाभेदः नरावशिष्टाभिन्नं शृङ्गमिति।

(५) तथा च शब्दज्ञानानुपातीविशेषणाभावे सद्वस्तुशून्यमित्यर्थः स्यात्, तथाच भ्रमेऽतिव्याप्तिः। शब्दज्ञानानुपातीति विशेषणे दत्ते तु तन्माहिम्ना सदसद्वस्तुशून्येत्यर्थान्न भ्रमेऽतिव्याप्तिरिति भावः।

क्तम् । शब्दज्ञानजन्यो बाह्यवस्तुशून्यो विकल्प इति तदर्थः । किञ्च,(१) शब्दप्रयोगं तज्जन्यज्ञानं चानुपतति तज्जनको बाह्यवस्तुशून्यो वृत्तिविशेषो बाधाबाधकाला·विशेषेण सदैव जायमानो विकल्प इत्यर्थः । अनेन वक्तुः शब्दप्रयोगजनकमानसज्ञानस्यापि विकल्पत्वमुक्तम् । विपर्यये तु बाधोत्तरं शब्दप्रत्यययोरभावान्न तेन गतार्थता ।

हरिणाऽप्युक्तम्—

अत्यन्तासत्यपि(२)स्वार्थे ज्ञानं शब्दः करोति हि । इति ।

(कलाटीका)

शब्देति । तावद्भाष्यसम्मतं मिश्रोक्तमर्थमाह *शब्देति* । स्वोक्तमर्थमाह *किञ्चेति* । शब्दश्च तज्जन्यज्ञानं च ते अनुपातिनी यस्य स इति विग्रहः । तदाह *शब्देति* । *तदिति* । उभयेत्यर्थः । *मानम्* । प्रत्ययः । एतत्फलमाह *अनेनेति* । द्वितीयार्थेनेत्यर्थः । स न प्रमाणान्तर्भूतः, वस्तुशून्यत्वात् । नापि विपर्ययान्तर्भूतः, ज्ञानस्य याथार्थ्ये सति यादृशस्तद्याथार्थ्यनिबन्धनो व्यवहारः शब्दप्रयोगरूपस्तादृशव्यवहारस्येतोऽपि दर्शनात् । विपर्ययस्तु नैवं बाधोत्तरम् "इदं रजतम्" इति शब्दप्रत्यययोरभावात् । एवंच "विपर्ययो मिथ्याज्ञानमतद्रूपप्रतिष्ठम्" इति विपर्ययलक्षणे शब्दज्ञानानुपातित्वं विशेषणं देयमिति बोध्यम् । तदाह *विपर्यये त्विति* । *शब्देति* । तत्प्रयोगेत्यर्थः । बौद्धसत्तायाः सत्त्वादाह *अत्यन्तेति* । शब्दज्ञानेत्यस्योक्तार्थैकवाक्यतायै करोत्यपीत्यपि समुच्चितमाह *ज्ञानमिति* । करोति हीति पाठे हिरप्यर्थे प्रथमाहिरेवार्थे । एतेन—

"अत्यन्तासत्यपि ह्यर्थे ज्ञानं शब्दः करोति हि ।
प्रमाबाध्या ऽप्रमा तत्र ह्यतः प्रामाण्यनिर्णयः ॥

इतिखण्डनकारोक्तेः । अत्यन्तासत्यपि=बाधितत्वेनावधारिते·

(१) 'किञ्च–त्यपितदर्थः' पाठः कु० कख० पु० मूले नोपलभ्यते नतरां व्याख्यानमस्य तस्यां टीकायाम् । केवलमूलपुस्तकद्वितये तमुपलभ्य कलायां व्याख्यानं चास्य दृष्ट्वा ऽयमत्रावस्थापितः ।

(२) 'स्वार्थे' इत्यत्र 'ह्यर्थे' इति ख० पु० पाठः ।

अत्यन्तेत्यस्य बहिरित्यादिः। ज्ञानमवष्टभ्य शब्दः स्वप्रयोगं करोतीत्यपि तदर्थः। अत एव 'पुरुषस्य चैतन्यम्' इति तदुदाहरणं पातञ्जलभाष्ये दत्तम्। नहि तस्मादस्य कश्चिद्विशेषः।

"व्यपदेशिवद्" इत्यस्यायमर्थः— मुख्यव्यवहारवि·

(कुञ्जिकाटीका)

न्तरं निर्विषया या वृत्तिर्भवति सा विकल्पः। *पुरुषस्य चैतन्यमिति*। 'पुरुषस्य चैतन्यं स्वरूपम्' इत्यत्र पुरुषचैतन्ययोरभेदेऽपि भेदव्यवहारः कल्पित एवेत्यर्थः। *तस्मात्*। राहोः शिर इत्यस्मात्। *अस्य*। 'पुरुषस्य चैतन्यम्' इत्यस्य। ननु(१) 'राहोः शिर' इत्यत्रावयवावयविभावोपपादने व्यपदेशिवद्भावेन राहुरवयवीति प्रवादासङ्गतिरत आह *व्यपदेशिवदिति*। *मुख्यव्यवहारविषये*। 'देवदत्त·

(कलाटीका)

ऽपि। अर्थे विषये। हिर्निश्चयेन। शब्दः ज्ञानं करोत्येव। द्वितीयाहिशब्द एवकारार्थः। नन्वेवं तत्र प्रवृत्त्यापत्तिः तज्जनकस्य विशिष्टज्ञानस्य सत्त्वादत आह *अत्यन्तेत्यादि*। *तत्र*। बाधितार्थे। प्रमाबाध्याप्रमया योग्यताप्रमया बाध्याऽप्रमात्वेन ज्ञाप्या। अप्रमा अप्रमात्मकशाब्दबुद्धिरेव। भवतीति शेषः। तावतापि किं जातमत आह *अत इति*। प्रवृत्तिप्रयोजक इति शेषः। तथाच प्रवृत्तिप्रयोजकप्रामाण्यनिर्णयाभावान्न तत्र प्रवृत्तिरित्यर्थ इति नव्यनैयायिकोक्तमपास्तम्। *अत एव*। राहोः शिर इत्यत्र विकल्पाङ्गीकारादेव। चैतन्यं स्वरूपमिति शेषः। *तदिति*। शब्देतिलक्षितविकल्पेत्यर्थः। अन्यथा चितेरेव पुरुषत्वात् भेदनियतसम्बन्धरूपस्य षष्ठ्यर्थस्याप्रतीत्यापत्तिः। भवति च 'चैत्रस्य गौः' इति यथार्थशब्दवदत्रापि षष्ठ्यर्थे वृत्तिः। तस्यास्ततोऽविवेकिनामपि बोधश्च। तदाह *नहीति*। नन्वेवं व्यपदेशिवदित्यस्य वैयर्थ्यमत आह *व्यपेति*। विशिष्टो ऽपदेशो व्यपदेशो मुख्यव्यवहारः स यस्यास्तीति व्यपदेशी तेन तुल्यमसहाये कार्यं भवतीति शाब्दोऽर्थस्तदाह *मुख्येति*। एवं च तेनास्यैकवाक्यतैवेति भावः। नन्वेवं 'स्वर्णस्य कुण्डलम्' इत्यस्याप्येवमेवोपपत्त्या तद्व्यवहारात्कथं

---

(१) ननु-षष्ठ्यादि पाठोऽयं कुं. कपु. नास्ति।

षये यथा शास्त्रीयं कार्यं तद्वद् मुख्यसम्बन्धाद्यभावेऽपि कार्यमिति ।

स्वर्णकुण्डलस्थले देशकालैक्येऽपि न्यूनाधिकमूल्यदर्शनेन व्यावहारिकभेदोऽप्यवश्यं स्वीकार्यः। नहि प्रातिभासिकेन तदुपपत्तिः । शुक्तौ प्रातिभासिकरजते सर्वथा मूल्याभावादित्यपि कश्चित् ।

'राहोः शिर' इत्यादावस्थाकल्पितोऽवयवावयविभाव इति तु न युक्तम्। बोद्धृणामनेकावस्थाविशिष्टस्य तत्त्वेन राहुपदादबोधात् ।

(कुञ्जिकाटीका)

स्य हस्त' इत्यादौ । । *शास्त्रीयं कार्यम्* । षष्ठ्यादि । *मुख्यसम्बन्धेति* । मुख्यः सम्बन्धो भेदनिबन्धनस्तदभावेऽपि भेदव्यवहार इत्यर्थः । *शुक्ताविति* । प्रातिभासिकरजतं चाविद्यापरिणामः । प्रातिभासिकत्वे च प्रतिभाससत्तानियतसत्ताकत्वम् । *तत्त्वेन* । राहुत्वेन ।

अयं(१) भावः—'राहोः शिर' इत्यत्र व्यावहारिकभेद एव । अत एव प्रकृतिविकृत्योरपि भेदाद् 'भक्तिर्ज्ञानाय कल्पते' इत्येतदर्थे "क्लृपि संपद्यमाने च" इति वार्तिकम् । स्वर्णशब्दस्य विकाराद्यघटित एव निरूढत्वात् 'स्वर्णस्य कुण्डलम्' इत्यादौ षष्ठी । स्वर्णत्वजातेरनुस्यूतत्वाच्चाभेदोऽपि । सर्वथा अभेदे तु दधिदुग्धयोः रसभेदः कार्यभेदश्च न स्यात् । दुग्धस्य लवणादियोगनिषेधेऽपि दध्नो निषेधाभावात् । त्री·

(कलाटीका)

भेदस्य व्यावहारिकत्वसिद्धिः, अतो मतान्तरं प्रागुक्तमाह *स्वर्णेति*। *तदिति* । न्यूनाधिकमूल्येत्यर्थः ।

कश्चिदिति । अरुचिबीजं तत्र रजतमूल्यस्य बाधोत्तरमसत्त्वेऽपि ततः प्राक्सत्त्वेन तदुत्तरमपि शुक्तिमूल्यस्य सत्त्वेन सर्वथा मूल्याभावोऽसिद्धः । तत्रापि भेदस्य (२)तत्त्वेऽप्यवयवसंस्थानकृतभेदेन तदुपपत्तिरिति न तत्रापि तदावश्यकत्वमिति ।

प्रागुक्तकैयटाद्युक्तिं खण्डयति *राहोरिति* । *तत्त्वेन* । राहु·

(१) अयं-नेति कुं. कपु. न दृश्यते ।

(२) 'भेदस्य प्रातिभासिकत्वेऽपि' इति ग० पु० पाठः ।

अत एव 'इयाय' इत्यादौ 'इकारस्य प्रथमाचयवत्वं कथम्'इत्याशङ्क्य 'लोकविज्ञानात्सिद्धम्' इत्युक्तं भाष्ये। लोकवदेव शास्त्रे ऽविचारितरमणीयो व्यवहारः।

किञ्च,(१) अस्य विकल्पात्मकज्ञानजनकत्वे वस्तुसिद्ध्यनापत्तिः। विषयभेदेन विषयताऽङ्गीकारे तु अन्त्यः।

केचित्तु शब्दाभेदेऽपि विकल्पेन व्यवहारः शास्त्रीयकार्यनिर्वाहश्च। यथा-'अद्यतने ऽप्यनद्यतनो ऽस्ति' इति लङ्विधायके भाष्ये प्रयुक्तमिति तदाशय इत्याहुः।

(कुञ्जिकाटीका)

हिनिष्ठानामेव पुरोडाशसाधनत्वेऽपि प्रोक्षणावघातादीनां व्रीहिसंस्कारत्वाद् व्रीहीणामपि करणतेति।

लोकवदेवेति। यथा हि प्रमेयत्वरूपसम्बन्धिभेदाभावेऽपि 'प्रमे-

(कलाटीका)

त्वेन। भाष्यसम्मतमपीदमित्याह * अतएवेति*। उक्तरीत्या ऽनिर्वाहादेवेत्यर्थः। *लोकवदिति*। ज्येष्ठकनिष्ठत्वादितद्व्यवहारवदित्यर्थः। विज्ञानशब्दार्थमाह *व्यवेति*। नन्वयमपि 'राहोः शिर' इतिवत्कुतो नेति किमिति तद्भाष्यस्योक्तोऽर्थोऽत आह कैयटरीत्या *किञ्चेति*। *अस्य*। "एकाचो द्वे प्रथमस्य" इत्यस्य। *वस्तुसिद्ध्येति*। यथा च 'जजागार' इत्यादौ द्वित्वासिद्ध्यभावापत्तिरित्यर्थः 'प्रतिलक्ष्यं लक्षणभेदः' इतिन्यायाङ्गीकारे तु तत्र न दोष इत्याह *विषयेति*। लक्ष्यभेदेन शास्त्रविषयताऽङ्गीकारे तु *अन्त्यः*। विकल्पप्रकारएवेत्यर्थः। अधिकं वक्तुमाह *केचित्त्विति*। *शब्दाभेदेऽपि*। आरोप्यमाणारोपाधिकरणप्रतिपादकशब्दाभेदेऽपि। एवं च लक्ष्यभेदकृतलक्षणभेदानङ्गीकारेऽपि न दोष इति तात्पर्यम्। लिड्विधायके भाष्ये इति पाठः। तत्र हि व्यामिश्रेलिट्सिध्यर्थमनद्यतन इति बहुव्रीहिमाश्रित्याद्यतने दोषमुद्भाव्य व्यपदेशिवद्भावेनेदमुक्तम्। *तदाशयः*। लोकविज्ञादितिभाष्याशयः। अर्थाभेदेऽपि तत्रेवात्र शब्दभेदेऽपि कार्यादिति तात्पर्यम्। *इत्याहुरिति* बोध्यमित्याहुरितिपाठः। तत्राद्यं

---

(१) 'किञ्च—प्रयुक्तमिति' पाठोऽयं कुं० कलपु० मूले नोपलभ्यते। तस्या व्याख्यानमप्यस्य नास्ति। केवलमूलपुस्तकद्वितये चेममुपलभ्य कलाया व्याख्यानं च दृष्ट्वा ऽत्रायमवस्थापितः।

केचित्तु तदभिन्नाभिन्नस्य तदभिन्नत्वमित्याशयेन शङ्का । अयञ्च न्यायो मूलकारणोपादानककार्योपादानके कार्ये मूलकार(१)णोपादानकत्वस्यापि व्यवहारेण सिद्धः । यथा–तन्मात्राद्युपादानके ऽपि प्रकृत्युपादानकत्वम् ।

'गुणो नाम स' इत्युत्तराशयस्तु–यत्र स्वाभिन्नवस्तुद्वारकः स्वस्वरूपानुगमः तद्विषय एवोक्तन्यायः ।

स्वर्गनरकयोस्तु नैक्यम्, यदन्तःकरणावयवपरिणामः सुखम्, तदतिरिक्तावयवपरिणाम एव दुःखमित्यङ्गी-

(कुञ्जिकाटीका)

यत्वे प्रमेयत्वम्' इति व्यवहारः, यथा वा स्वरूपसम्बन्धस्य सम्बन्धिरूपत्वम्, एवमिहाभेदे ऽपि सम्बन्धो व्यवह्रियत इत्यर्थः ।

तदभिन्नेति । यथा कपालिकाऽभिन्नकपालाभिन्नघटस्य कपालिकाऽभिन्नत्वम् ।* मूलकारणेति* । यथा कृत्युपादानकं यद् महत्तत्त्वं तदुपादानके ऽपि प्राकृतत्वव्यवहारः । *तन्मात्राः*। भूतसूक्ष्माणि(२)। *स्वाभिन्नेति* । महत्तत्त्वजन्ये प्राकृतव्यवहारवत् । *यदन्तः करणेति* । यादृशान्तःकरणावयवेत्यर्थः । सादिद्रव्यत्वेन तदपि सावयमेव, तस्य परिणाम इति भावः । ननु भाष्याच्छब्दार्थयोर्भेदो लभ्यत

(कलाटीका)

केचित्त्वित्यन्वितं मध्यमं तु वस्तुत इत्यनेनान्वितमन्त्यं त्वन्येत्वित्यनेनान्वितमिति बोध्यम् ।

गुणादीनां शब्दत्वाशङ्कादौ बीजं दीक्षिताद्युक्तमाह *केचित्त्विति* । तथा सम्भवत्येवमुपपादनमनुचितमित्यरुचिरत्र ।*तदभिन्नेति* । शब्दाभिन्नगुणादीनां शब्दाभिन्नत्वमित्यर्थः । एतन्न्यायेन निर्मूलत्वमपाकरोति *अयञ्चेति* । तमेव व्यवहारमाह *यथेति* । नन्वेवमुत्तराशये कुण्डलकटकयोः कुण्डलारम्भकस्वर्णावयवानुगमस्य कटके ऽभावेनानैक्ये ऽपि सुखदुःखयोरन्तःकरणपरिणामत्वेनैक्यापत्तिरेव अत आह *स्वर्णेति* । अन्तःकरणस्यापि सावय-

(१) 'कारणाभेदस्यापिव्य' इतिपाठः कसंज्ञके केवलमूलपुस्तके ।

(२) किञ्च अस्य विकल्पात्मकज्ञानजनकत्वे वस्तुसिध्यनापत्तिः । विषयताङ्गीकारे तु अन्त्यः । केचित्तु शब्दाभेदेऽविकल्पेन व्यवहारदशाशास्त्रीयकार्यनिर्वाहश्च । यथाऽयतनेऽप्ययतनोऽस्तीति लङ्विधायकभाष्ये प्रयुक्तमिति तदाशय इत्याहुः इति ख० पु० पाठः ।

कारात् ।

'येनोच्चारितेन सास्नाखुरककुद्विषाणिनां सम्प्रत्ययो भवति स शब्द' इति भाष्याशयस्तु-यथा चिज्जडयोस्तादात्म्यावभासेऽपि चित एव भासकत्वं जडस्यावभास्यत्वमेव स्वभावात्, तथा स्वभावादेव शुद्धशब्दस्य भासकत्वमर्थस्यावभास्यतेति वदन्ति । तस्माद् बुद्ध्यवच्छिन्नाकाशधर्मोऽयमान्तरः स्फोटः ।

अर्थश्च बौद्ध एव ज्ञानविषयः शक्तिग्रहविषयश्च ।

(कुञ्जिकाटीका)

इत्यत आह *भाष्याशयस्त्विति*(१) । *चिज्जडयोरिति* । तयोस्तादात्म्याध्यासस्तु विवेकाख्यातिमूलः । यद्वशात्पुरुषस्यापि कर्तृत्वभोक्तृत्वव्यवहारः । *जडस्यावभास्यत्वमिति* ।

नन्वेवं वृत्तिव्याप्यत्वं जडत्वमिति फलितम्, तथा च ब्रह्मणोऽपि वेदान्तवाक्यजन्यज्ञाने विषयत्वाद्व्यभिचारः । सत्यम् । वृत्त्युपहितमेव ब्रह्म वृत्तिविषयः । तच्च मिथ्यैव । शुद्धं तु स्वप्रकाशमेव । नच शुद्धस्यापि 'स्वप्रकाशम्' इत्यादिज्ञानविषयताऽस्त्येवेति वाच्यम् । तद्वाक्यस्य लक्षणया अशुद्धत्वमप्रकाशत्वव्यापकमित्यर्थात् । *पर्यवस्येति* । स्फोटाख्यशब्दस्याप्याकाशदेशताया न्याय्यत्वादाह *बुद्ध्यवच्छिन्नेनि* । आभ्यन्तरेत्यर्थः । वेदान्तरीत्या अन्तःकरणविशेषस्य बुद्धेर्घटादिवद् द्रव्यतया आकाशावच्छेदकत्वं बोध्यम् ।

(कलाटीका)

वत्वादिति भावः । वैपरीत्यशङ्कानिरासायाह *येनोच्चारीति*(२) । शारीरमारुताभिहतकण्ठादिस्थानैस्तदवयवद्वाराऽभिव्यक्तेन येनेत्यर्थः । अत्र विषयाणां तैरवयवैर्गुणादयोऽप्युपलक्ष्यन्ते । *सम्प्रत्ययः* । ज्ञानम् । (३)परमप्रकृतमुपसंहरति *तस्मादिति* ।

---

(१) चिज्जडादीति पाठः नास्ति ख०पुस्तके ।

(२) 'ननु एवमपि तयोस्तादात्म्येन वैपरीत्यशङ्काया अपि सम्भवेन सिद्धान्तभाष्यासङ्गतिरेवोभयथापीत्यत आह—*येनोच्चारीति* ।' अय ख० पु० पाठः ।

(३) 'नेतीति पाठः । योगसूत्रमपि बौद्धार्थाङ्गीकारे मानमित्याह *तस्मादिति* । बोधार्थाङ्गीकारादित्यर्थः । उपपन्न इत्यत्रान्वयः । क्रमेण परमप्रकृताद्यनुवादेनाह *बुद्धावेति* । *तेषां* शब्दार्थज्ञानाम् योगसूत्रमाह—*शब्दार्थेति'* । अयं ख० पु० पाठ· ।

ज्ञानं च वृत्तिरूपं बुद्धिधर्म एवेति एकदेशस्थत्वात्तेषामितरेतराध्यासः "शब्दार्थप्रत्ययानामितरेतराध्यासात्सङ्करस्तत्प्रविभागसंयमात्सर्वभूतरुतज्ञानम्" इति योगसूत्रोक्त उपपन्नः । स चानादिवासनावशादनादिरेव । एवं शब्दार्थधर्मयोः, इति न कुतर्कावसरः ।

(कुञ्जिकाटीका)

वृत्तिरूपमिति । अन्तःकरणमिन्द्रियद्वारा घटादिदेशं गत्वा घटाद्याकारेण परिणमते सा वृत्तिरित्युच्यते । *बुद्धिधर्म इति* । अन्तःकरणमेव नैर्मल्यान्निश्चये जाते बुद्ध्याख्यां लभत । ब्रह्मात्मकज्ञानस्य बुद्धिधर्मत्वाभावादुक्तं वृत्तिरूपेति । *तेषाम्* । शब्दार्थवृत्तीनाम् । *शब्दार्थप्रत्ययानामिति* । एतच्च पातञ्जलसूत्रम् । गौरिति शब्दः, गौरित्यर्थः, गौरिति प्रत्ययः, इत्येवं शब्दार्थप्रत्ययानामितरेतराध्यासात्सङ्करः प्रसिद्धः । तेषां शास्त्रयुक्तिभ्यां विभागः सिद्धः । वर्णव्यङ्ग्यं पदं, पदव्यङ्ग्यं वाक्यमिति शब्दतत्त्वम्, अर्थो द्रव्यादिर्वाच्यो लक्ष्यश्चेत्यर्थतत्त्वम्, शब्दजन्याऽर्थविषया बुद्धिः प्रत्यय इति ज्ञानतत्त्वम् । तस्मिन् विभागे संयमात् सर्वशब्दादिवशीकारसूचकं सर्वभूतानां पश्वादीनां रुतस्य शब्दस्य ज्ञानं भवति 'अनेनाभिप्रायेणानेनेदमुच्चरितम्' इति । *उपपन्नइति* । तेषामितरेतराध्यास इति पूर्वेणान्वयः । ननु 'शुक्लः पटः पटः शुक्ल' इति प्रमाया अप्यध्यासरूपत्वाद् भ्रमत्वाद् भ्रमत्वापत्तिः । सत्यं, स्वरूपविवेकतिरस्कारेणाभेदधीरेवाध्यासः । *सच* । अध्यासश्च । *शब्दार्थेति* । श(१)ब्देऽर्थधर्मस्याप्यध्यासः ।

(कलाटीका)

योगसूत्रोक्त इति । संयमान्तरस्य सिद्ध्यन्तरमिदमुक्तं तत्र । *शब्देत्यादि* । गौरिति शब्दो गौरित्यर्थो गौरिति ज्ञानं तेषां सङ्केतरूपाध्यासात्तत्रैवोक्तात्सङ्करो विवेकाग्रहणम् । वस्तुतस्तेषां भेद एव । अतस्तेषां प्रविभागे भेदे संयमात्साक्षात्कारपर्यन्तात्सर्वभूतानां रुतानि ज्ञायन्ते, अयं काकादिरमुमर्थमनेन शब्देन कथयतीत्यर्थः । अन्यथा श्रोत्रग्राह्यैर्वर्णैर्बाह्यघटाद्यर्थानामत्यन्तभेदात्कथमध्यासः स्यात् । किमर्थं वा तज्ज्ञानाय योगोपदेशः स्यादिति भावः । नच तद्रीत्या सङ्करे कथं तेषां प्रविभागः । सङ्करस्यैकदेशस्थत्वोपाधिकत्वात् ।

---

(१) शब्देन इति ख० पुस्तके पाठः ।

अत एव ।

'निकारो ऽग्रे पश्चाद्धनमहह भोस्तद्धि निधनम्' ।

'रामेति द्व्यक्षरं नाम मानभङ्गः पिनाकिनः ।

गर्वभङ्गो भार्गवस्य शौर्यभङ्गश्च वालिनः ॥'

'हिरण्यपूर्वं कशिपुं प्रचक्षते' इत्यादि सङ्गच्छते ।

अन्त्ये हिरण्यकशिपुनामानमिति प्रतीतेरनुभवसिद्धत्वा-त् । अत एव 'कथितपदत्वं दोषो ऽपि क्वचिन्न दोषः ।

उदेति सविता ताम्रस्ताम्र एवास्तमेति च ।

संपत्तौ च विपत्तौ च महतामेकरूपता ॥

(कुञ्जिकाटीका)

कुतर्केति । अग्निशब्दोच्चारणे मुखे दाहापत्तिरित्यादीत्यर्थः ।

निकार इति । निकारो ऽधिक्षेपो निशब्दश्च । निशब्दोत्तरधन-शब्दनिधनशब्दार्थयोरभेदाध्यवसायः । कथितपदत्वं न दोष इत्येतदु-दाहरति *उदेतीति* । कथितपदत्वमेकस्यैव पदस्य पुनः प्रयोगः ।

(कलाटीका)

वस्तुतस्तत्रापि तेषां भेद एवास्तीति न दोषः ।

एतेनास्मदादीनां तद्भेदसाक्षात्कारे ऽपि योगजतत्साक्षात्काराभा-वान्न सर्वभूतरुतज्ञानमित्यपास्तम् , तत्सूत्रतद्भाष्यविरोधात् । एतत्स-ङ्करमूलक एव चायमयमित्यपि सङ्केतः । कार्यकारणभावोऽपि तद-र्थविषयकशाब्दं प्रति तदर्थगृहीतशक्तिकतत्तद्रूपाभिव्यक्तस्फोटज्ञान-त्वेन हेतुत्वमिति बोध्यम्(१) ।

अत एव । शब्दार्थयोस्तादात्म्यादेव । निशब्दोऽग्रे पश्चाद्धनं पश्चाद्धनशब्द इति यत्तदेव; अहह खेदे, निधनं भोरित्यर्थः । एवं रामेति यद् द्व्यक्षरं नाम तदेव पिनाकिनो मानभङ्ग इत्याद्यर्थः । हिरण्यक-शिपुशब्दमित्यर्थभ्रमाबाह—*अन्त्येति* । *प्रतीतेरिति* । सा चाभेदं विनाऽनुपपन्नेति भावः । *अतएव* । शब्दार्थयोरभेदेन शब्दस्य प्रकारतया शाब्दबोधविषयत्वादेव । प्रकाशेत्यत्रान्वयः । *दोषोऽपीति* ।

तापेन राजते सूर्यः शूरश्चापेन राजते ।

(१) 'न्यूनतां परिहरति *एवमिति* *शब्दार्थेति* । तयोर्यौ धर्मौ तयोरित्यर्थः । कुतर्क उक्त एवानुपदम् । इति ख० ग० पु० पाठः ।

इत्यत्र ताम्रपदं विना न तादृशो बोधः, पदप्रकार-कबोधात्' इति प्रकाशकृतः ।

तदुक्तं हरिणा—

यदन्तःशब्दतत्त्वं तु नादैरेकं प्रकाशितम् ।

तदाहुरपरे शब्दं तस्य वाक्ये तथैकता ॥

अर्थभागैस्तथा तेषामान्तरोऽर्थः प्रकाशते । इति ।

एकस्यैवात्मनो भेदौ शब्दार्थावपृथक्स्थितौ । इति च ।

अन्तस्तथा स्थितावपि बहिर्भेदेन भासेते । तस्यैव शक्तिभेदात् । अक्रमे ऽपि तस्मिन् क्रमभासोऽपि तच्छ-

(कुञ्जिकाटीका)

ताम्रपदं विनेति । अत्र यदि रक्त एवास्तमेतीति क्रियते तदा पदान्तरप्रतिपादितः स एवार्थो भिन्न इव प्रतीयमानः प्रतीतिं व्यवदधीत । पूर्वं बाह्यस्फोटं वाचकमाश्रित्य व्याख्यातम्, इदानीमान्तरमेवाह *यदन्तरिति* । यदेकं निरवयवमन्तः शब्दतत्त्वं नादैर्बहिः प्रकाशितं तद् वाक्यमपरे आहुः, तस्य वाक्यस्य एकता निरंशतैव प्रतिपाद्यते । न केवलं वाक्यमेवाखण्डं किन्तु वाक्यार्थो ऽपीत्याह *अर्थभागैरिति* । तेषां मते पदार्थभागैरखण्डो वाक्यार्थ आन्तरो व्यज्यते । तौ च शब्दार्थौ एकस्य तत्त्वस्य सम्बन्धिनौ अभिन्नावेव बहिःस्थितौ भिन्नाविव प्रतिभासेते । *तथा* । अभेदेन । *तस्यैव* । आत्मन एव । शक्तेर्भेदो वैचित्र्यम् । *अक्रमे* । वर्णादिक्रमशून्ये । *वेदशब्देभ्य

(कलाटीका)

इत्यादाविति भावः । अदोषस्थलमाह—*उदेतीति* । *तादृशः* एकरूपताबोधः । अत्र हरिसंमतिमप्याह *तदुक्तमिति* । बुद्धिस्थयोरुभयोर्मिथो भिन्नयोरेव ज्ञानविषयत्वमित्युक्तमित्यर्थः । *हरिणा* । तेनापि । *नादैः* । वर्णैः । *अपरे* । वैयाकरणाः । *शब्दं* वाचकम् । *तस्य* आन्तरस्य । *वाक्ये* । बाह्ये । *अर्थभागैः* तद्रूपतदंशैः । एकता चेत्याहुः । *तथा* । तथासति । *तेषाम्* । अपरेषाम । *आत्मनः* । अन्तःकरणस्य । बुद्धिस्थत्वेनाह *अपृथगिति* । नन्वेवं बाह्यप्रतीतिविरोधोऽत आह *अन्तरिति* । *तथा* । अभेदेन । *तस्यैव* आत्मन एव । *तस्मिन्* । आन्तरावभासे(१) । *सः* ।

(१) 'भासेतिपक्षे बाधकमप्याह—किञ्चेति । इति ख० पु० पाठः ।

त्किपशाद्वेत्यपि स्पष्टं तत्रैव।

किञ्च बौद्धपदार्थानङ्गीकारे—

सर्वेषां तु स नामानि कर्माणि च पृथक् पृथक्।
वेदशब्देभ्य एवादौ पृथक् संस्थाश्च निर्ममे ॥

इतिस्मृतेः, "सभूरिति व्याहरत् स भूमिमसृजत" इतिश्रुतेश्च सृष्टेः प्राग् भूःशब्दादिभ्यस्तदर्थज्ञानपूर्वकं सृष्टिरिति लाभेन तदा बाह्याया भुवोऽभावाद् भूःशब्दस्य शक्तिग्रहपूर्वकं कस्यार्थस्य बाधः स्यात्। नच जा-

(कुञ्जिकाटीका)

इति*। वैदिकशब्दान् स्मृत्वेत्यर्थः। *पृथक्संस्थाः*। भिन्नाकृतीन् पृथिव्यादीन्। स्पष्टश्चेदम् "एते असृग्रमिन्दवः" इतिश्रुतावपि। *तदर्थज्ञानेति*। तत्तच्छब्दः तंतं पदार्थं स्मृत्वा रचितवान्। बौद्धपदार्थाभावे तु तदानीं कस्य पदार्थस्य स्मरणं स्यादित्यर्थः। *अवच्छेदका-

(कलाटीका)

हिरण्यगर्भः। *वेदशब्देभ्यः* वैदिकशब्देभ्य एव। *आदौ* सृष्टिप्रारम्भे। *पृथक्पृथक्*। भिन्नभिन्नरूपतया। सर्वेषां नामानि कर्माणि च सर्वेषां संस्थाः व्यवस्थाश्च पृथक् निर्ममे इत्यर्थः। ज्ञानपूर्वमिति शेषः। अत एव श्रुतिमाह-*सभूरात*। आदिपदार्थमाह-*सृष्टिरिति*। वेदेत्याद्यर्थमाह-*भूरिति*। श्रुतिलब्धमाह-*तदर्थेति*। अन्यथा वैपरीत्यस्याप्यापत्तिरिति भावः। *इति* इत्यस्य। *तदा* सृष्टेः प्राक्। *स्यादिति*।

(१) किञ्च, तथा सति तत्र शक्तिग्रहस्य पुरुषसङ्केतसापेक्षत्वापत्त्या

---

(१) ननु देवताना विग्रहवत्वे जन्ममरणत्वेन अनित्यस्य तस्यार्थस्य नित्येनेन्द्रादिशब्देन सम्बन्धस्यानित्यतापत्तौ वैदिकशब्दाना पुरुषसङ्केतसापेक्षत्वापत्या तत्र च दोषजन्यत्वसम्भावनया वेदप्रामाण्यभङ्गरूपः शब्दे विरोध इत्याशङ्कासमाधानपरं—"शब्देति चेन्नात प्रभवात्प्रत्यक्षानुमानाभ्याम्" इति व्याससूत्रम्। देवताया विग्रहवत्वेऽनित्यतापत्त्यानित्यस्यार्थस्येन्द्रेदादिशब्देनानित्यसम्बन्धः स्यात्। तथाच वैदिकशब्दैः प्रामाण्यभङ्गरूपविरोध इति चेन्न, यतो भूरादिपदार्थानामपि सभूरितिप्रत्यक्षश्रुत्या सर्वेषामित्यनुमानरूपस्मृत्याचातो वैदिकशब्दादेव ज्ञानपूर्वकं प्रभवादुत्पत्तेः सत्वात्तत्रापि शक्तिग्रहस्य पुरुषसङ्केतसापेक्षत्वेन दोषः सम इति प्रतिबन्दीरूपः शाब्दस्तदर्थः। अथ तत्र बौद्धसूक्ष्मरूपभूरादे सत्कार्यवादिभिः स्वीकारात्तत्रैव शक्तिग्रह इति न दोषः, तर्हि प्रकृतेऽप्यदोष सम इति तत्तात्पर्यार्थः। तत्र कैश्चिदन्यथा तात्पर्यार्थो वर्णितः। हिरण्यगर्भस्य भूरादिपदशक्तिग्रहानुपपत्त्याजातेर्नित्यत्वस्वीकारात्तत्र शक्तिग्रहवत् प्रकृतेऽपि। तथेति तत्खण्डयति नचेति। इति ख० ग० पु० कलास्थापितपाठसदृशः पाठः।

तेर्नित्यत्वात्तत्र शक्तिग्रह इति वाच्यम् । अद्वैतिनां जातेरप्यनित्यत्वेन तस्या अपि केनचिद्वैदिकशब्देनैव ज्ञानपूर्वं ब्रह्मणा निर्माणे तत्राप्यस्या एव दुरवस्थायाः सत्त्वात् । निराश्रयजातिसत्त्वे मानाभावाच्च(१)तत्तद्व्यक्तिसमवेतब्रह्मसत्ताया जातित्वे ऽप्यवच्छेदकाभावात्तस्यास्तदा जातित्वाभावात् । किञ्च(२) तत्तद्व्यक्त्यवच्छिन्ना ब्रह्मसत्ता जातिरिति गौरवान्न युक्तमित्यग्रे वक्ष्यते । "अपागादग्नेरग्नित्वम्" इति श्रुत्या तन्नाशस्यैव कथनाच्च । त-

(कुञ्जिकाटीका)

भावात्* । उपधायकाभावात् । *तस्याः* । ब्रह्मसत्तायाः । *तदानीम्* ।

(कलाटीका)

तत्र च दोषजन्यत्वसम्भावनया वेदप्रामाण्यभङ्गरूपः शब्दे विरोधः स्यादित्यपि बोध्यम् ।

यत्तु हिरण्यगर्भस्य भूरादिपदशक्तिग्रहानुपपत्त्या जातेर्नित्यत्वात्तत्र शक्तिग्रह इति "शब्द इति चेन्नातः प्रभवात्प्रत्यक्षानुमानाभ्याम्" इतिव्याससूत्रव्याख्यावसरे उक्तं देवताया विग्रहवत्त्वे ऽनित्यताऽऽपस्याऽनित्यस्याऽर्थस्येन्द्रादिशब्देनानित्यः सम्बन्धः स्यात् । तथाच शब्दे वैदिकशब्दे प्रामाण्यभङ्गरूपो विरोध इति चेन्न । अतः शब्दात् श्रौतशब्दादेव ज्ञानपूर्वकं हिरण्यगर्भादेः श्रुतिस्मृत्योः सर्वोत्पत्तिश्रवणेनोक्तभूरादिशब्दानां सम्बन्धानित्यत्वप्रयुक्तमप्रामाण्यं यथा परिहर्त्तव्यमेवं देवताविषयेऽपीति तदर्थ इति ।

तत्खण्डयति *नचेति* । स्पष्टं तत्सूत्रव्याख्यायां गुरुचरणकृतायाम् । *निर्माणे* । स्वीक्रियमाणे । *निराश्रयेति* । प्रलये इत्यादिः । संस्थानव्यङ्ग्यत्वाज्जातेः । इदञ्चाविद्या वा आविद्यकधर्मविशेषो वा जातिरितिपक्षयोरुक्तम । तृतीयपक्षे आह *तत्तदिति* । *तदा* । सृष्टेः प्राक् । इदं च तस्यास्तत्त्वमभ्युपेत्योक्तम् । वस्तुतस्तदेव नेत्याह—*किञ्चेति* । *अग्र इति* । अत्रैव प्रकरणे जातिस्फोटनिष्कर्षोत्तरं परे त्वितिमतेनेतिभावः । विशिष्टवेषायास्तस्या अपि अनित्यत्वमाह *अपागादिति* । "वाचारम्भणम्" इति श्रुतिवाक्यशेषोऽयम् । अग्निस्तु ब्रह्मैवेत्यर्थादुक्तम । किञ्चेत्याद्युक्तव्याससूत्रतात्पर्यार्थानुरोधेनोपसंह-

(१) 'तत्तद्व्यक्त्यवच्छिन्नब्रह्म' इति क० पु० पाठः ।
(२) किञ्च-नाद्य पाठो ऽयं कु० कख पु० मूले नोपलभ्यते ।

स्मात्सर्वज्ञत्वाद्भगवदनुग्रहाच्च वेदलाभवत्तदैव स्वबुद्धिवर्त्तिपदार्थस्य स्थूलरूपेण भानम्, तत्र संबन्धग्रहो बोधश्च हिरण्यगर्भस्येति बोध्यम्।

स चायं स्फोट आन्तरप्रणवरूप एव। "ओंकार एव सर्वा वाक् सैषा स्पर्शोष्मभिर्व्यज्यमाना बह्वी नानारूपा भवति" इति श्रुतेः, बह्वी वाक्यपदादिरूपा, नानारूपा घटपदादिरूपा च। "अकार एव" इति श्रुत्यन्तरे

(कुञ्जिकाटीका)

व्यक्त्यभावदशायाम्। *वेदलाभवदिति*। "यो वै ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यस्मै वेदान्प्रहिणोति सर्वान्" इति। स्वमानेन वर्षशतान्ते ब्रह्मणोऽपि नाशादन्य एव हिरण्यगर्भ उत्पद्यते।

प्रणवरूप इति। प्रणवश्च द्विविधः परोऽपरश्च। परो ब्रह्मात्मकः, अपरः शब्दात्मकः।

तदुक्तं सूतसंहितायाम्—

परः परतरं ब्रह्म ज्ञानानन्दादिलक्षणम्।
प्रकर्षेण नवं यस्मात्परं ब्रह्म स्वभावतः॥
अपरः प्रणवः साक्षाच्छब्दरूपः सुनिर्मलः।
प्रकर्षेण नवत्वस्य हेतुत्वात्प्रणवः स्मृतः॥ इति।

सत्यज्ञानानन्दादिरूपं ब्रह्म यतः प्रकर्षेण नवं निःशेषविकाराराहित्येन कूटस्थं, तथा प्रकर्षेण नवः तत्प्राप्तिरूपो यस्मादिति व्युत्पत्त्या शब्दोऽपि प्रणव इति तदर्थः। *स्पर्शोष्मभिरिति*। स्पर्शः ताल्वादेः।

(कलाटीका)

रति *तस्मादिति*। अन्यथा निर्वाहाभावादित्यर्थः।

तत्र स्फोटस्वरूपमाह *सचेति*। प्रणवस्यापि द्वैविध्यादाह—*आन्तरेति*। स्पर्शोष्मभिरित्युपलक्षणमन्येषामपि। पौनरुक्त्यभ्रमं निरस्यन् रूपपदार्थमाह—*घटेति*। घटपटादिरूपा चेति पाठः। श्रुत्यन्तराविरोधमाह *अकार एवेति*।

तदुक्तं "विशोका वा ज्योतिष्मती" इति पातञ्जलसूत्रभाष्यव्याख्याने प्रक्रियात्वेन वाचस्पतिमिश्रादिभिः—'उदरोरसोर्मध्ये ऽधो मुखमष्टदलं पद्मं तद्रेचकप्राणायामेनोर्ध्वमुखं कृत्वा तत्रालम्बने चित्तं धारयेत्। तन्मध्ये हि सूर्यमण्डलमकारो जागरितस्थानं, तदूर्ध्वे चन्द्रम-

पाठः । तत्राप्यवयवद्वारा प्रणवोपलक्षणत्वम् । द्वादशस्कन्धे भागवते प्रणवस्य स्फोटत्वं स्फुटमेवोक्तम् ।

तत्र हि—

समाहितात्मनो ब्रह्मन् ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ।
हृद्याकाशादभून्नादो वृत्तिरोधाद्विभाव्यते ॥

हृद्गताकाशादित्यर्थः । यः कर्णपुटपिधानेन श्रोत्रवृत्तिनिरोधादस्माभिरपि विभाव्यते=श्रूयते ।

ततोऽभूत्त्रिवृदोङ्कारो यो ऽव्यक्तप्रभवः स्वराट् ।
यत्तल्लिङ्गं भगवतो ब्रह्मणः परमात्मनः ॥

(कुञ्चिकाटीका)

ऊष्मा वायुः । *समाहितात्मन इति* । ब्रह्मणो हृदि य आकाशस्तस्मान्नादो ऽभूदित्यर्थः । स नादः क इत्याह *य इति* । अव्यक्तप्रभवत्वेन सूक्ष्मत्वं दर्शितम् । अत एवाह *स्वराडिति* । स्वत एव हृदि

(कलाटीका)

ण्डलमुकारः स्वप्नस्थानं, तदूर्ध्वं वह्निमण्डलमकारः सुषुप्तस्थानं, तदूर्ध्वं ब्रह्म व्योमात्मकं नादस्तुरीयं स्थानं यामर्धमात्रेति योगिनाम्, तत्कर्णिकायां विष्वग्व्यापिशाखासहस्रवत्या मनोवहनाड्या मूलं तिष्ठति, यस्या ऊर्ध्वमुखी एका शाखा सुषुम्नाख्याऽऽन्तरसूर्यादिमध्यगा वा तया च शाखारूपया ब्रह्मनाड्याबाह्यान्यपि सूर्यादिमण्डलानि प्रोतानि, सैव मनोवहा नाडी चित्तस्थानं, तस्यां ध्यानधारणासमाधिभिश्चित्तसाक्षात्कारो भवति' इति ।

सोऽयं प्राणिमात्रस्य हृत्स्थः प्रणवस्तत्तुरीयोंऽशोऽर्धमात्रारूपो नादो वा स्फोट इत्युच्यते ।

इदमेव मार्कण्डेयेनोक्तम्—

अर्धमात्रास्थिता नित्या याऽनुच्चार्या ऽविशेषतः । इति ।

अविशेषतः, गत्वाद्यनालिङ्गिततया । तस्यैव प्रणवस्य श्रुत्या सर्ववाग्रूपत्वमुक्तमिति बोध्यम् । स्पष्टार्थमाह *द्वादशेति* । *तत्र* । हीत्यस्येत्यर्थकमुक्तमित्यत्रान्वयः । *समाहितेति* । नियतान्तःकरणस्येत्यर्थः । हृद्याकाशादित्यस्यार्थमाह *हृद्गतेति* । तुरीयपादार्थमाह *कर्णेति* । *ततः* । नादात् *अत एवेति* । अनेन यतोऽव्यक्त प्रभवस्तद्भगवतो लिङ्गमित्यन्वयः सूचितः ।

त्रिवृत्, त्रिमात्रः। अव्यक्त ईश्वरः प्रभवो यस्य सः। अत एवाह भगवतो लिङ्गं=गमकः।

कोऽसौ परमात्मा तत्राह—

शृणोति य इमं स्फोटं सुप्ते श्रोत्रे च शून्यदृक्।
येन वाग् व्यज्यते यस्य व्यक्तिराकाश आत्मनः॥

सुप्ते श्रोत्रे=कर्णपिधानादिना अवृत्तिके। इमं=प्रणवरूपम्। स्फोटं=स्थूलरूपेण परिणतमपि यः शृणोति स परमात्मा। जीवस्य तु करणाधीनज्ञानत्वात् करणस्य चावृत्तिकत्वान्न तदा श्रोतृत्वम्। ईश्वरस्तु यतः शून्ये ऽपीन्द्रियवर्गे दृक् ज्ञानं यस्य तादृश इति श्रोतैव। जीवस्य तदुपलब्धिस्तु ईश्वरद्वारिकैव। यथा निद्रा-

(कुञ्चिकाटीका)

प्रकाशमान इत्यर्थः। *त्रिमात्र इति*। अकारोकारमकाररूपमात्रात्रयात्मक इत्यर्थः। ईश्वरः प्रभवो यस्येति। ननु "य इच्छन्दसामृषभ" इति श्रुतौ ॐकारं प्रकृत्य "ब्रह्मणः कोशो ऽसि" इत्युक्तं तत्कथं ब्रह्मप्रभवत्वम्। सत्यम्। असेरिवोपलब्ध्यधिष्ठानत्वात्कोशत्वम्। *गमक इति*। कार्येण लक्ष्यत इति भावः।

ननु जीव एव श्रोताऽस्त्वित्यत आह *सुप्ते इति*। पिहितेऽपि श्रोत्र इत्यर्थः। *प्रणवरूपमिति*। अव्यक्तमित्यर्थः। *श्रोतैवेति*। इन्द्रियवर्गाभावेऽपि ज्ञातृत्वात्परमात्मैव श्रोतेत्यर्थः। *निद्रेति*।

(कलाटीका)

कोऽसौ इत्यस्य नन्वित्यादिः। वस्तुतः स्वभावादाह *कर्णेति*। तया परिणतस्य सर्वधारण्यादाह *स्थूलेति*। ननु स जीव एव भवतु अत आह *जीवस्यत्विति*। *करणेति* बहुव्रीहिः। *अवृत्तिकेति*। उक्तरीत्येति भावः। *तदा*। तत्पिधानादिकाले। नन्वेवमुक्तयुक्त्या ईश्वरस्यापि कथं श्रोतृत्वमत आह—*ईश्वरस्त्विति* हेतुगर्भमिदं विशेषणमित्याह *यत इति*। *शून्ये ऽपि* तेनावृत्तिकेऽपि। तस्य भावप्रत्ययान्तत्वादाह *ज्ञानमिति*। ननु तदा जीवस्या(१)ज्ञायमानोपलब्धिः कथमत आह *जीवस्येति*। इदमावश्यकमित्याह *यथेति*। स्पष्टं चेदं वेदान्तसूत्रव्याख्यायां गुरुचरणकृता-

(१) 'स्यापि जायमानोपलब्धिः' इति ख० पु० पाठः।

काले लीनेन्द्रियमपि जीवं परमात्मैव शब्दं श्रुत्वा प्रबोधयति तद्वत् । येन प्रणवेन वाग् बृहती व्यज्यते यस्य च हृदयाकाशे आत्मनः सकाशाद्व्यक्तिः ।

स्वधाम्नो ब्रह्मणः साक्षाद्वाचकः परमात्मनः ।
स सर्वमन्त्रोपनिषद्वेदबीजं सनातनम् ॥

स्वधाम्नः=स्वकारणस्य । किञ्च, स तदंशभूतसमस्तदेवतावाचको ऽपीत्याह सः=प्रणवः । सर्वमन्त्राणामुपनिषद्रहस्यं सूक्ष्मरूपम्, यतो वेदकारणम् । तत्कारणत्वेऽपि न विकारित्वं, यतः सनातनं=सदैकरूपम् ।

तस्य ह्यासँस्त्रयो वर्णा अकाराद्या भृगूद्वह ।
धार्यन्ते यैस्त्रयो भावा गुणनामार्थवृत्तयः ।

अकाराद्या अकारोकारमकाराः । तस्येत्यवयवा-

(कुञ्जिकाटीका)

प्रधानांशतमस्समुद्रेके सति जीवस्तमसा मग्नो भवति तदालम्बना जीवस्य वृत्तिर्निद्रा । उद्रेको दृढतरसंस्कारजनकत्वम् । जीवस्य श्रोतृत्वासम्भवं दर्शयति *लीनेन्द्रियमपीति* । *तत्कारणत्वेऽपीति* । वेदानां कारणीभूतोऽपि प्रणवो नित्य एवेत्यर्थः । त्रीन् भावान्प्रत्येकं दर्शयति *गुणेति* । *अकारोकारेति*। ननु समाहारद्वन्द्वे ऽव्ययत्वापत्तिः, "अवतेष्टिलोपश्च" इति औणादिकस्य रूढस्यैव स्वरादिपाठे-

(कलाटीका)

याम् । उत्तरार्धार्थमाह *येनेति*। पूर्वार्धस्थस्य चात्र संबन्धेनाह *यस्य चेति* । पूर्वोक्तत्वादाह *हृदयेति* । *स इति* । मध्यमणिन्यायेनान्वेति । साक्षादित्यनेनान्येषामपि परम्परया स एवार्थ इति सूचयति । उत्तरार्धेनान्यदुच्यते इत्याह *किञ्चेति* । *तदिति* । परमात्मेत्यर्थः । मन्त्राणां तत्तद्देवताप्रतिपादकत्वादिति भावः । *रहस्यम्* । उपनिषदिति तदर्थः । *सूक्ष्ममिति* । तत्र हेतुगर्भं विशेषणमाह *यत इति* । एवमग्रेऽपि । *वेदेति* । वेदस्य कारणमित्यर्थः । मृदादितुल्यत्वादाह *तत्कारेति* । *तस्य* । प्रणवस्य । लौकिकाकारादिवर्णक्रमनिरासायाह *अकारोकेति*। नेयमन्यजनकभावे षष्ठी। तथा सति हि पञ्चमीमेव वदेद् । अत आह *तस्येत्येवेति* । *भा-

वयविभागे षष्ठी। यैः=अकाराद्यैः। त्रयः, त्रिसंख्यायुक्ताः। भावाः=धर्माः। धार्यन्ते तत्कारणत्वात्। गुणाः=सत्वरजस्तमांसि। नामानि=ऋग्यजुस्सामलक्षणानि। अर्थाः=भूर्भुवःस्वर्लोकाः। वृत्तयः=जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तयः। अनेन तस्यैव सर्वप्रपञ्चकारणतोक्ता।

ततोऽक्षरसमाम्नायमसृजद्भगवानजः।
अन्तःस्थोष्मस्वरस्पर्शदीर्घह्रस्वादिलक्षणम्॥ इति।

तत, अकारादिभ्यः। अन्तःस्थादयो लक्षणं यस्य तम्।

तेनासौ चतुरो वेदाँश्चतुर्भिर्वदनैर्विभुः।
सव्याहृतिकान्सोंकारान् चातुर्होत्रविवक्षया॥

(कुञ्जिकाटीका)

नाव्ययत्वादिति चेन्न। औणादिकस्य "कृन्मेजन्तः" इत्येव सिद्धे स्वरादिपाठस्यैतन्मात्रार्थत्वात्। तत्र ब्रह्मप्रतिपादकत्वं समुदायशक्त्या। तदाहुः—

अकाराद्यास्त्रयो वर्णा ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः।
अन्ते प्रतीयमानो यो ध्वनिर्ब्रह्मेति कीर्त्यते॥ इति।

प्रपञ्चकारणतेति। ननु समुद्रे ऽपि वाय्वाद्यभिघातं विना तरङ्गो नोत्पद्यते तत्कथं चिन्मात्राऽद्वितीये द्वितीयमज्ञानं सम्बध्यते यतोऽहङ्कारायुत्पत्तिरिति चेत्। सत्यम्, कार्यमात्रस्य कारणमविद्या सा चाहङ्कारादिदृष्ट्यैव चिदात्मनि कल्प्यते नतु चिदात्मनि तत्सम्बन्धो ऽस्ति।

अन्तःस्थोष्मेति। यरलवा अन्तःस्थाः। शषसहा ऊष्माणः।

(कलाटीका)

वाः*। पदार्थाः। त एवोक्ताः। *गुणेति*। धारणं न घटभूतलादिवदित्याह *तत्कारेति* । त्रित्वं प्रत्येकान्वयि न समुदितान्वयीत्याह *गुणा इत्यादि*। फलितमाह *अनेनेति*। *तस्यैव*। आन्तरप्रणवरूपस्फोटस्यैव। *तत इति* बहुवचनान्तात्तसिलित्याह *अकारादिभ्य इति*। अस्य वेदमूलत्वेन तत्तुल्यत्वादत्र समाम्नायपदप्रयोगः। आदिना प्लुतादिपरिग्रहः। *स्वरः*। उदात्तादिः। अन्यथा पौनरुक्त्यं स्पष्टमेव। *तेन*। अक्षरसमाम्नायेन। प्राधान्यात्तद्वदारम्भकत्वाच्च आह *सव्येति*। बाह्यप्रणवाशयेनाह *सोङ्काराविति*। चतुर्णां

असृजदित्यनुषज्यते । होत्रुपलक्षितांश्चत्वार ऋत्विजश्चतुर्होतारस्तैरनुष्ठेयं हौत्राध्वर्यवादिकं कर्म चातुर्होत्रं तद्विवक्षयेत्यर्थकमुक्तमिति ।

निरुक्तभाष्ये ऽपि उक्तरीत्या पदसत्ताऽभावाशङ्कोत्तरभूतं "व्याप्तिमत्त्वात्तु शब्दस्य" इति प्रतीकमुपादायोक्तम्–'अभिधानाभिधेयरूपा बुद्धिर्हृदयाकाशप्रतिष्ठिता परबोधनेच्छया पुरुषेणोदीर्यमाणा कण्ठादिषु वर्णभावमापद्य बाह्याकाशस्थं शब्दं स्वरूपं कृत्वा श्रोत्रद्वा-

(कुञ्जिकाटीका)

विभुः । चतुर्मुखरूपो भगवान् । *असृजत्* । आविर्भावितवान् । "शिवाद्या ऋषिपर्यन्ताः स्मर्तारो ऽस्य न कारकाः" इति वचनात् । एतेन "छन्दांसि जज्ञिरे तस्माद्" इति वचनेन वेदानां जन्यत्वमित्यपास्तम् । *होत्रुपलक्षितान्* । होत्रा उपलक्षितम् । होताऽध्वर्युर्ब्रह्मा उद्गाता चेति चत्वार ऋत्विजः । तत्र हौत्रमृग्वेदस्य, आध्वर्यवं यजुषः, औद्गात्रं साम्नः ।

पदसत्ताऽभावेति । बाह्यपदसत्ता नास्तीत्याशङ्क्येत्यर्थः । बुद्धेरेव विषयाकारेण परिणामादाह *रूपा बुद्धिरिति* । *अभिधानम्* । वाचकम् । *(१)हृदयेति* । हृदयस्थो य आकाशः तत्र स्थितमित्यर्थः । आभ्यन्तरार्थशब्दरूपा बुद्धिर्वक्त्राभिघातेन वाक्यार्थशब्दरूपवर्णात्मिका भूत्वा श्रोत्रद्वारेण परबुद्धिविषया भवतीत्यर्थः । *उदीर्यमाणा* । प्रेर्यमाणा । *स्वस्वरूपमिति* । आन्तरस्यैव बाह्यरूपताऽध्यव-

(कलाटीका)

होतृत्वाभावादाह *होत्रुपेति* । 'छत्रिण' इतिवत्तत्त्वारोप इति तत्त्वम् ।

अयमुक्त एवार्थो निरुक्ततद्भाष्यसंमतोऽपि इत्याह *निरुक्तेति* । *उक्तरीत्येति* । वर्णानामुत्पत्तेरभिव्यक्तेर्वा क्षणिकत्वादित्यर्थः । अभावेऽस्यान्वयः । अभावेनाशङ्केति समासः । *तेन* । नामाख्यातादिभेदेन । तद्विभागकथनम् , तल्लक्षणकरणम् , प्रकृतिप्रत्ययविभागेन तदन्वाख्यानं चेति सर्वमनुपपन्नमित्याशङ्केत्यर्थः । *अभिधानेति* । शब्दार्थोभयरूपेत्यर्थः । उदीर्यमाणा सती । *कण्ठादिषु* । स्थानेषु । *बाह्येति* । सर्वसमष्टिर्विराज इत्यर्थः । *श्रोत्रेति* । श्रोतुरित्या-

(१) हृदये-त्यर्थः । कुं० कपु० नास्ति ।

रेण तत्र स्थितां श्रोतुर्बुद्धिमनुप्रविश्य सर्वार्थसर्वाभिधानरूपां तत्तद्बुद्धिं व्याप्नोति। पुरुषयत्नजा वक्त्रोद्घाताः परं नश्यन्ति, न शब्दः। स च तदनुरक्तो ऽर्थप्रत्ययं जनयति इति तत्रत्यपदत्वादिकं व(१)क्त्रोद्घातेष्वारोपयन्ति, तद्गतनाशादि च तस्मिन्। पुरुषबुद्ध्यवस्थस्यैव चार्थस्य प्रत्ययमादधाति शब्दः। तेनैव तस्य संबन्धाद्' इति।

स च शब्दो वस्तुत एको ऽपि तत्तद्वर्णसंस्कारैः प्रतिबिम्बिततत्तद्रूपो ऽनन्तपदरूपतामिवापन्न इति सर्वपदरूपः सर्वार्थाभिधानशक्तिः।

(कुञ्चिकाटीका)

सायात्। *वक्त्रोद्घाताः*। वक्त्रव्यापाराः। *सच*। श्रोतृबुद्धिस्थश्च। ननु शब्दस्य नित्यत्वे सर्वदाऽर्थप्रत्ययापत्तिरत आह *तदनुरक्त इति*। वक्त्रोद्घातव्यञ्जित इत्यर्थः। *तत्रत्येति*। आभ्यन्तरशब्दगतेत्यर्थः। *तद्गतेति*। वक्त्रोद्घातगतेत्यर्थः। *तस्मिन्*। बुद्धिस्थे। *तेनैव*। बुद्धिस्थेनैव। *तस्य*। बुद्धिस्थस्य। *वर्णसंस्कारैरिति*।

(कलाटीका)

दिना। *तत्र*। श्रोतुर्हृदयाकाशे। वक्तृबुद्धिवत् श्रोतृबुद्धिरपि उभयरूपेत्याह *सर्वार्थेति*। *तद्बुद्धिम्*। श्रोतृबुद्धिम्। ननु तस्य नष्टत्वात्कथं तेन तद्व्यापनमत आह—*पुरुषेति*। वक्तृपुरुषेत्यर्थः। *वक्त्रोद्घाताः*। वर्णरूपा ध्वनयः। तस्य सर्वार्थप्रत्यायकत्वनिरासायाह—*स चेति*। शब्देत्यर्थः। *तदनुरक्तः*। वक्त्रोद्घातानुरक्तः। इतरेतराध्यासमाह—*तत्रत्येति*। शब्दनिष्ठेत्यर्थः। *तद्गतेति*। विनाशिवक्त्रोद्घातनिष्ठेत्यर्थः। आदिनोत्पत्त्यादि। पूर्वादिना वाक्यम्। *तस्मिन्*। शब्दे। एवं बौद्धस्य वाचकत्वमुक्त्वा वाच्यत्वमपि बौद्धस्यैवेत्याह—*पुरुषेति*। एवं स्फोटादि निरूप्याथ वाक्यस्फोटस्यैव मुख्यत्वं सिद्धान्ततया प्रागुक्तं प्रतिपादयितुमन्यसिद्धान्तं तावदाह—*स चेति*। स्फोटरूपमित्यर्थः। तदभिव्यञ्जनमेव तत्संकारः। वस्तुतो ऽतत्त्वादाह—*एवेति*। *सर्वार्थेति*। व्यधिकरणबहुव्रीहिः। नन्वेवमस्मदादीनामपि सर्वतः सर्वबोधापत्ति-

---

(१) 'वर्णेषु' इतिपा. कुं. टी. युतकखपु०।

सा शक्तिश्च योगिप्रत्यक्षगम्या नास्मज्ज्ञानगम्या । यत्रैव व्यवहारादिना तज्ज्ञानं तत्रैवास्माकं बोध इति मर्यादा । एवमेकैकवर्णोऽपि सहकारिवर्णान्तरसंबन्धाद् अनन्तपदरूप इति सा ऽपि तत्तच्छक्तिरिति गकारौकारविसर्जनीया गोर्वाचका इति लोकस्याविचारितरमणीये तत्समूहे वाचकत्वग्रहः । तादृशस्यैव शास्त्रेणान्वाख्यानं तद्दृष्ट्या बोध्यम् ।

तदुक्तं भाष्ये—'अथवा प्रतीतपदार्थको लोके ध्वनिः

(कुञ्जिकाटीका)

प्रतिबिम्बितं यत्तत्तत्पदं तद्रूप इत्यर्थः । *यत्रैव* । यस्मिन्पद एव ।

(कलाटीका)

रत आह—*सा शक्तिश्चेति* । एवं च यत्र शक्तिग्रहस्तत्रैव बोधोऽस्माकं तत्सत्त्वेऽपि नान्यत्रेति नातिप्रसङ्गस्तदाह—*यत्रैवेति* । आदिना कोशादि । *तज्ज्ञानम्* । शक्तिग्रहः । एवं सिद्धान्तान्तरमुक्त्वा प्रक्रियासिद्धान्तमाह—*एवमिति* । तद्वदयमप्यनन्तपदरूप इत्यर्थः । न तु वास्तवत्वेन साम्यमिति भावः । *सम्बन्धात्* । तमाश्रित्य सर्वपदभवनशक्तिमत्त्वादिति शेषः । *रूप इतीति* । तत्तामन्यत्र इवेत्यर्थः । *तच्छक्तिः* । सर्वपदार्थबोधनशक्तिकः । अयं भावः । गो-गण-गौर इत्यादिषु गोत्वाद्यभिधायिषु गकारो दृष्ट इति तत्तदभिधानशक्तिरेव शोचिरादिषु ईश्वराद्यर्थाभिधायिषु ओकारो दृष्ट इति तत्तदभिधानशक्तिः वर्णस्यानेन पदता चैवं पूर्वांगकार उत्तरेण औरिति वर्णद्वयेन गणेति पदाद्यावर्त्योत्तरश्च विसर्जनीयः पूर्वेण गकार औकाररूपवर्णद्वयेन घटो नौरित्यादिपदेभ्यो व्यावर्त्य विशेषे गौरित्यखण्डे पदे गोवाचके तादात्म्येनावस्थाप्यते इत्यादिप्रकरणे । एवं वर्णाविवेकतः संकेत्य ते यतः पदमेवार्थस्य वाचकमत्राविवेके च ध्वनिरूपानुरागो बीजम् । स्फोटान्तराद्यावर्त्तनीयवर्णाविकेनेव सङ्केतोपदेशः सङ्केतग्रहश्च भवतीति लोकभ्रमोपपत्तिरिति । *विसर्जनीयाः* । समुदिताः । तत्त्वतः प्रागुक्तयुक्त्याऽसत्त्वादाह—*अविचारीति* । अस्यावश्यकत्वमाह—*तादृशेति* । अन्यथा शास्त्रानर्थक्यमेवेति भावः ।

इदमपि भाष्यसंमतमित्याह—*तदुक्तमिति* । उक्तार्थलाभायाह

शब्दः' इति । लोके ऽर्थबोधकत्वेन गृहीतो ध्वनिर्वर्णात्मकः तत्समूहः शब्द इति तदर्थः । "अथ गौरित्यत्र कः शब्द" इति प्रश्ने इदमुत्तरम् ।

अखण्डो ऽपि स्फोटो गकाराद्यवस्थाभ्यो भिन्नोऽभिभिन्नश्च चरमावस्थया विसर्जनीयादिरूपया पदादिरूपेण व्यज्यत इति वर्णेषु तत्त्वव्यवहारोपपत्तिर्लोकस्येति बोध्यम् ।

एवं सर्वपदेषु पदान्तरसहकारेण नानावाक्यभवनशक्तित्वं तत्तद्वाक्यार्थभवनशक्तिमत्त्वं च ।

यद्यपि परस्य बुभुत्सितार्थप्रत्यायनाय शब्दप्रयोगः,

(कुञ्जिकाटीका)

तज्ज्ञानम्। तद्दशशक्तिज्ञानम् । *भिन्न इति* । अखण्डत्वात् । अभिन्नस्तु प्रतिबिम्बवशात् । *तत्त्वेति* । शब्दत्वेत्यर्थः ।

(कलाटीका)

लोकेऽर्थबोधकत्वेनेति । *तत्समूहः* । वर्णसमूहः । नन्वस्य भाष्ये प्रसिद्धमर्थान्तरमेव यथाश्रुतं कुतो नेति आह—*अथ गौरिति* । एवञ्चार्थान्तरं नैवं तात्पर्यविषयभूतं भगवत इति भावः । दृष्टान्तैकवाक्यतया वाचकत्वस्य तन्मात्रनिष्ठत्वादत्र तद्रूपत्वे ऽपि कथं तत्त्वमितिशङ्कानिरासायास्य भाष्यस्य तात्पर्यमाह—*अखण्डोपीति* । परिणामपरिणामिनोस्तादात्म्यादाह—*गकाराद्येति* । *चरमेति* । पदादेरित्यादिः । *तत्त्वेति* । शब्दत्वेत्यर्थः । अयं भावः। यथा बीजाङ्कुराद्यनेकावस्थावृक्षरूपो धर्मी शेषावस्थया पूर्णतयाऽभिव्यज्यतेऽप्राम्रवृक्षः स च बीजादिभ्यो भिन्नः, भेदाभेदयोरनुभवात्तथा गकारौकाराद्यनेकावस्था विसर्जनीयादिचरमावस्थया पूर्णतया अभिव्यज्यते।'इदं गौरितिपदम्' इत्यादिरूपेण । स च गकाराद्यवस्थाभ्यो भिन्नाभिन्नः प्रत्येकावस्थया भेदावगमात्समुदिताभिरभेदावगमाच्च । यथा च बीजादिषु वृक्षाभेदप्रतीतिः । एवं प्रत्येकवर्णेऽपि पदाभेद इति तदर्थमेव तत्प्रतिक्रिया सिद्धान्तमाह—*एवमिति* । वर्णवदित्यर्थः । अत्रावास्तवत्वकृतमपि साम्यम् । ननु इदमयुक्तं वृद्धव्यवहारेण वाक्यस्यैव वाक्यार्थे शक्तिग्रहणे तस्यैव बोधकत्वेन पदानामेवासत्त्वादित्याशयेनाह 'यद्यपीत्यादि भाष्ये' इत्यन्तेन । आदिना निवृत्तिग्रहणम् । उदा-

परस्य च प्रवृत्त्यादिविषय एव प्रायेण बुभुत्सितः स च वाक्यार्थ एवेति सर्वे शब्दाः तत्परा एव । यत्रापि केवलं 'वृक्ष' इति प्रयुज्यते तत्राप्याकाङ्क्षातात्पर्यादिवशाद् 'अस्ति, चलति, छिद्यते वा' इतिपदान्तरार्थानामध्याहारः । क्रियाविशेषतात्पर्यानवधारणेऽप्यस्तीत्यध्याहारः । बुद्धिसत्ताया बोधविषयबौद्धपदार्थेनाव्यभिचारात् । लोकेऽस्त्यर्थं विना शुद्धपदार्थानवगतेश्च । एवं क्रियापदादिमात्रप्रयोगे सर्वकारकाध्याहारः । 'चैत्रोऽग्निना तण्डुलान्पचति' इत्यादिप्रयोगस्तु कारकान्तर-

---

(कुञ्जिकाटीका)

तत्परा एव । वाक्यार्थपरा एव । *बुद्धिसत्ताया इति* । अयं भावः–अस्तीत्यनेन साध्यावस्था प्रतीयते, सिद्धेन च साधनेन साध्यता भवति, सिद्धे च साधने साध्यक्रिया भवति ।

तदुक्तं हरिणा—

प्राक् च सत्ताऽभिसम्बन्धान्मुख्या सत्ता कथं भवेत् ।
असंश्च नास्तेः कर्ता स्यादुपचारस्तु पूर्ववद् ॥ इति ।

तस्माद् बुद्धिसत्तासमाविष्टस्यैव बाह्यसत्तोपचार इत्याशयेनैवोक्तं–

एतां सत्तां पदार्थो हि न कश्चिदतिवर्तते । इति ।

अस्त्यर्थं विनेति । पदार्थमात्रे अस्त्यर्थस्यात्मधारणस्याव्यभि-

(कलाटीका)

सीनस्यापि तस्य सत्वादाह—*प्रायेणेति । तत्परा एव वाक्यार्थतात्पर्यका एव । व्यभिचारमुद्धरति—*तत्रापीति* । आदिना योग्यतार्थं एवाकाङ्क्षादिसत्त्वादाह—*पदान्तरार्थानामिति* । पदार्थज्ञानस्यैव शाब्दकारणस्य अनुपदमेव वक्ष्यमाणत्वान्न दोष इति भावः । ननु क्रियाविशेषे तात्पर्यादिसत्वे उक्तरीत्या निर्वाहेऽपि यत्र तदेव न तत्र व्यभिचार एव अत आह—*क्रियाविशेषे इति* । *बोधेति* । श्रोतुरित्यादिः । एवंकारकवत् । आदिना गुणपदादि । अग्रे आदिना द्रव्यादि ।

नन्वेवं सर्वोपादानं क्वाचित्कं व्यर्थमत आह *चैत्रोऽग्नीति* । तथाच सर्वत्र वाक्यस्यैव बोधकत्वेन किमर्थं व्याकरणेन पदानामन्वाख्यानम् । किञ्च पदवद्वाक्यमखण्डमेव न सन्त्येव पदानीति तदन्वा-

निवृत्त्यर्थः क्रियान्तरनिवृत्त्यर्थो नियमायेति स्पष्टमर्थव- त्सूत्रे भाष्ये, तथापि(१)अन्वाख्यानलाघवाय पदानि, तत्र प्रकृतिप्रत्ययभागाः,तत्तदर्थाश्च कल्प्यन्ते। तद्द्वारा पदार्थबोधनं वाक्यार्थबोधनं च शास्त्रफलम्। केवलरू- ढेषु तु वर्णसाजात्यादिनाऽवयवकल्पनम्। स्पष्टं चेदं निरुक्ते।

यत्र तु वाक्यस्यैव शास्त्रेण संस्कारः तत्र नैव प- दात्पदार्थबोधः। यथा 'षट्त्सन्त' इत्यादौ। अत एव "ड:सि" (अष्टा०सू०८।३।२९) इति सूत्रे भाष्ये 'धुडादयः पूर्वान्ता एव किं न क्रियन्ते' इत्याशङ्क्य पूर्वान्तत्व ष्टु- त्वापादनेन समाहितम्। अन्यथा तकारविशिष्टस्य स- त्पदाद्यर्थबोधकत्वाय परादित्वमेवावश्यकमिति तद्वि-

(कुञ्जिकाटीका)

चारात्। *तथापि*। सर्वत्र वाक्यार्थस्यैव विषयत्वेऽपि। *पदानी- ति*। कल्प्यन्त इत्यत्रान्वयः। *तद्द्वारा*। प्रकृत्याद्यर्थद्वारा। ननु रूढेष्ववयवार्थाभावात्कथमवयवकल्पनमत आह *वर्णसाजात्यादिने- ति*। तदीयवर्णानामनर्थकत्वेऽप्यर्थवत्सजातीयत्वमस्त्येव। *तत्र नैवेति*। तकारविशिष्टस्यैव'त्सन्त' इत्यस्य बोधकतया आवापोद्धापल- भ्याया अर्थसत्ताया अत्र पदे असम्भवादिति भावः। *ष्टुत्वापादने- नेति*। वाक्यार्थदोषाभावाद्रूपासिद्धिरेव दोष उक्त इत्यर्थः। *निर्द-

(कलाटीका)

ख्यानमसम्भवीति पूर्वपक्षतात्पर्यम्। *केषु*। वाक्येषु। तेषामानन्त्ये- नान्यथा तदसम्भवो गौरवं चेत्यत आह *अन्वाख्यानेति*। तत्र पदेषु कल्पितान्वयव्यतिरेकाभ्यामाह *तत्तदर्थाश्चेति*। नन्वेवं शास्त्राप्रामा- ण्यमत आह *द्वारेति*। यौगिकेष्वित्युक्तेः फलमाह *केवलेति*। आदिना पदसाजात्यम्। *स्पष्टञ्चेदमिति*। तत्राप्यनेकव्युत्पत्तिः प्रदर्शिता। तत्रापि विशेषमाह *यत्र त्विति*। इदं भाष्यसंमतमित्याह *अत एवेति*। तत्र तत्र तदभावादेवेत्यर्थः। *अन्यथा*। तथा तत्रा-

(१) 'तथापि यौगिकेषु अन्वाख्या' इति ख०पु० पाठः।

चारासङ्गतिः, निर्दलत्वात् । मम तु वाक्यार्थबोधे भेदाभावान्न दोषः। एतेन पदात्पदार्थज्ञानपूर्वक एव वाक्यार्थबोध इत्यपास्तम् ।

वस्तुतः सर्वं वाक्यमखण्डमेव । पदान्यसत्यान्येव । पदात्पदार्थबोध इत्यङ्गीकारे चैत्रादिपदानां सकलक्रियासाधारणे ऽर्थे गृहीतशक्तिकानां तत्तदर्थान्वित-

---

(कुञ्जिकाटीका)

लत्वादिति* । पूर्वान्तत्वे तकारान्तस्यैव बोधकत्वात्परादित्वे तकारादेर्बोधकत्वाद्विचारासङ्गतिरित्यर्थः । *वाक्यार्थेति* । पदानां त्वर्थ एव नास्तीति भावः । *न दोषः* । न भाष्यासङ्गतिः ।

असत्यान्येवेति । कथं तर्हि "जनपदतदवध्योश्च" इत्यत्र तच्छब्देनावयवार्थपरामर्श इति चेत् । सत्यम् । प्रतिभाविशेष एवात्र वाक्यार्थः । तच्छब्दश्चात्र सर्वनामसदृश एव, नतु सर्वनाम । *चैत्रादिपदानामिति* । क्रियासामान्यान्विते शक्ताच्चैत्रपदाद्विशेषबोधे लक्षणापत्तिरित्यर्थः । ननु विशेषोऽपि सामान्यान्तर्गतत्वाच्छक्य एवेत्यत

(कलाटीका)

पि तदङ्गीकारे । नैयायिकादिमतं खण्डयति । *एतेनेति* । उक्तभाष्यविरोधेनेत्यर्थः ।

तदेव मतमाह—*वस्तुत इत्याद्यलमित्यन्तेन* । *असत्यान्येव* । कल्पितान्येव । विपक्षे बाधकमाह—*पदादिति* । यत इत्यादिः । नित्यसाकाङ्क्षत्वाद्विशेषगमकाभावाच्चाह—*सकलेति* । *तत्तदिति* ।

विशेषबोधाय लक्षणापत्तौ शक्त्या बोधकत्वभङ्गः। 'सा-मान्यरूपेण विशेषबोधे ऽपि लक्षणा' इति स्पष्टं काव्य प्रकाशे।

किञ्च पदानां सत्यत्वे 'राजा, राजानं, राज्ञा, राज-नि' इत्यादौ राजरूपार्थप्रत्यायकस्यानियतत्वं न स्यात्। सत्यस्य नियतत्वात्। 'हे राजपुरुष' इत्यत्र राजेति क्रि-यापदार्थप्रतीत्यापत्तेश्च। अत एव भाष्ये 'न लक्षणेन प-

---

(कुञ्जिकाटीका)

आह *सामान्यरूपेणेति*। *पदानां सत्यत्वे इति*। पदानां सत्यत्वे 'राजानं, राज्ञा' इत्यादौ राजरूपार्थे एकरूपमेव पदं नियमतः स्यात्, सत्यस्य नियतत्वादित्यर्थः। *क्रियापदार्थेति। 'हे पुरुष भ्राजस्व' इ-

(कलाटीका)

वृद्ध्यादिक्रियारूपेत्यर्थः। तत्त्वादेव विशेषत्वमिति भावः। (१)ननु सामान्यरूपेण शक्त्यैवास्तु विशेषबोधोऽत आह—*सामान्येति*। शक्तिग्रहपदार्थोपस्थितिशाब्दबोधानां समानप्रकारकत्वनियमवत्समान-विशेष्यकत्वनियमस्याप्यङ्गीकारादिति भावः(१)। *स्पष्टमिति*। ननु केवलान्नैव तथा बोधः, वाक्यात्तु आकाङ्क्षाबलादिति नायं दोषः, अत आह—*किञ्चेति*। *सत्यत्वे*। आपेक्षिकेत्यादिः। *प्रत्या-यकस्य*। प्रकृतिभावस्य। दोषान्तरमाह—*हेराजेति*। भाष्यसंम-तिमाह—*अत एवेति*। दोषद्वयसत्त्वेनाखण्डवाक्यस्यैव सत्यत्वा-

---

(१) एतच्चिन्हयुक्तः पाठः ख० पु० नास्ति।

दकारा अनुवर्त्याः' इत्यादिना "आशितःकर्त्ता" (अष्टा०-सू० ६।१।२०७) इत्यादौ पदानामसत्यत्वं दर्शितम् । सत्यत्वे तु लक्षणेन तदननुवर्तनासङ्गतिः । "पदप्रकृतिः संहि-

---

(कुञ्जिकाटीका)

त्यर्थः स्यादिति भावः । *न लक्षणेन पदकारा इति* । 'ऊदनोर्देशे' इति दीर्घोच्चारणमवग्रहार्थम्' इति भाष्यं तु विरुध्यते । एकदेश्युक्तिरियं "अनूपो गोमान्" इत्यादौ ऋग्वेदिनामवग्रहादर्शनादित्यन्ये ।

पदानामसत्यत्वमिति । पदविभागस्यासत्यत्वादेव हि तदनुरोधो न भवति । किञ्च पदानां सत्यत्वे तेषां स्वतः सिद्धत्वात्पदानि कुर्वन्तीति पदकारा इति समाख्याऽपि विरुध्येत ।

ननु पदार्थानामभावे 'धवखदिरपलाशाः' इत्यत्र बहुवचनं कथमिति चेत् । 'गर्गाः' इत्यत्र यथैक एव गर्गशब्दो बहुषु वर्त्तते, तथा शब्दशक्तिमहिम्ना द्वन्द्वस्यापि बहुषु वृत्तेः । एवं 'ब्राह्मणा भोज्यन्ताम्' इत्यादौ पदार्थव्यतिरेकेण वाक्यार्थाभावे ऽपि यथा प्रत्येकं भुजिक्रिया समाप्यते एवं द्वन्द्वावयवेष्वपि प्रत्येकं तत्संभवः ।

(कलाटीका)

देवेत्यर्थः । "पदकारैर्नाम लक्षणमनुवर्त्यम्" इति-आदिना सङ्ग्रहः । नन्वेवं प्रातिशाख्यविरोधस्तेन बहुव्रीहिणा पदानां सत्यत्वप्रतिपाद-

ता" इत्यत्र तु षष्ठीसमासः।

तथा च तत्रैव कैयटः-'संहितैवापौरुषेयी पदानि तु पौरुषेयाणि' इति।

किञ्च तेषां सत्यत्वे अश्वकर्णादावश्वाद्यर्थप्रतीत्यापत्तिः। इदं रूढम्, इदं यौगिकम्, इदं योगरूढमित्याद्यपि शास्त्रकृत्कल्पनैव विशि-

---

(कुञ्जिकाटीका)

ननु पदानामसत्यत्वमयुक्तं "पदप्रकृतिः संहिता" इति निरुक्तविरोधात्। तथाहि-पदानि प्रकृतिर्यस्याः सा संहिता। पदान्येव हि संहन्यमानानि संहिता भवति इत्यत आह *षष्ठीसमास इति*। अयं भावः-पदानां या प्रकृतिः सा संहिता। संहितातो हि पदानि क्रियन्ते, तस्मात्संहितयैव मन्त्राणामध्ययनाद्विनियोगाच्च संहितैव प्रकृतिः। *संहितैवेति*। संहितयैव पाठस्यानादित्वात्पदविभागस्याधुनिकत्वमेवेत्यर्थः। *अश्वकर्णः*। ओषधिविशेषः। ननु पदानामसत्यत्वे यौगिकरूढादिविभागः कथमत आह *कल्पनैवेति*

(कलाटीका)

नाद्, अत आह-*पदेति*। अत्र सम्मतिमाह—*तथाचेति*। षष्ठीसमासे चेत्यर्थः। *तत्रैव*। "आशितः कर्ता" इत्यत्रैव भाष्ये। दोषान्तरमाह—*किञ्चेति*। नन्वेवं रूढत्वादिविभागोच्छेदापत्तिरत आह—*इदं रूढमिति*। आदिना 'इदं शक्तम्' 'इदं लाक्षणिकम्'

हरिदास-संस्कृत-सीरिज़ ।

काशीसंस्कृतसीरीज़-ग्रन्थमाला ।

इयं काशी-संस्कृतग्रन्थमाला विभागशः प्रकाशिता भवति । एतस्यां प्राचीनाः नवीनाश्च दुर्लभाः सुलभाश्च अत्युपयुक्ताः संस्कृतग्रन्थाः काशिकराजकीयसंस्कृतपाठशालीयैः पण्डितैरन्यैरपि विद्वद्भिः संशोधिताः क्रमेण संमुद्रिता भवन्ति । अस्यां प्रकाश्यमाणानां ग्रन्थानां मूल्यं सूचीपत्रे प्रकाशितं वर्तते ।

१ नलपाकः नलविरचितः । संपूर्णः (पाकशास्त्रम् १) रु० १—८

२ संक्षेपशारीरकम् । रामतीर्थस्वामिकृतान्वयार्थबोधिनीटीकासहितम् । (वेदान्तं १) रु० ८—०

३ वैशेषिकदर्शनम् । पं० श्रीढुण्ढिराजशास्त्रिकृतविवरणोपेताभ्यां प्रशस्तपादभाष्योपस्काराभ्यां समन्वितम् (वैशेषिकं१) रु०२—०

४ श्रीसूक्तम् । विद्यारण्यपृथ्वीधरश्रीकण्ठाचार्यकृतभाष्यत्रयेण टिप्पण्या च समलङ्कृतम् । (वैदिकं १) रु० ०—६

५ लघुशब्देन्दुशेखरः (भैरवी) चन्द्रकलाटीकासहितः-प्रथम भाग अव्ययीभावान्तः । (व्याकरणं १) रु० ५—०

५ लघुशब्देन्दुशेखरः (भैरवी) चन्द्रकलाटीकासहितः तत्पुरुषादि-समासिपर्यन्तः । द्वितीय भाग (व्याकरणं १) रु० ८—०

६ कारिकावली मुक्ता० दिन० राम० शब्दखण्डसहिता तथा "गुणनिरूपणदिनकरीय" महामहोपाध्याय पं० श्रीलक्ष्मणशास्त्रिकृतव्याख्यासहिता । (न्यायं १) रु० ६—०

७ पञ्चीकरणम् । वार्तिकाभरणालङ्कृतवार्तिकटीकया-तत्त्वचन्द्रिकासमवेतविवरणेन च समन्वितम् । (वेदान्तं २)रु० ०—८

८ अलङ्कारप्रदीपः । श्रीविश्वेश्वरपाण्डेयनिर्मितः । (काव्यं १) रु० ०—८

९ अनङ्गरङ्गः । महाकविकल्याणमल्लविरचितः । (कामशास्त्रं१) रु० ०—१२

१० जातकपारिजातः । श्रीवैद्यनाथशर्मणा विरचितः । (ज्यो० १) रु० २—०

११ पारस्करगृह्यसूत्रम् । कात्यायनसूत्रीयश्राद्ध-शौच-स्नान-भोजन-कल्पसहितम् । (कर्मकाण्डम् १) रु० ०—८

१२ पुरुषसूक्तम् । सायणभाष्य-महीधरभाष्य-मंगलभाष्य-निम्बार्कमतभाष्यचतुष्टयसहितम् । (वैदिकं २) रु० १—४

१३ श्रीमत्सनत्सुजातीयम्—श्रीमच्छङ्करभगवत्पादविरचितभाष्येण नीलकण्ठीव्याख्यया च संवलितम् । (वेदान्तं ३) रु० १—४

१४ कुमारसंभवं महाकाव्यम् । महाकवि श्रीकालिदासवि० । सञ्जीवनी शिशुहितैषिणी-टीकाद्वयोपेतम् सम्पूर्णम् । (काव्यं२) रु० १—८

१५ श्रुतबोधश्छन्दोग्रन्थः । आनन्दवर्द्धिनीतात्पर्यप्रकाशाख्यसंस्कृत-भाषाटीकासहितः । (छंदः १) रु० ०—६

१६ कारिकावली । मुक्तावली-न्यायचन्द्रिकाटीकाद्वयसहिता सटिप्पणा । (न्यायं २) रु० १—०

१७ पारस्करगृह्यसूत्रम् । काण्डद्वये हरिहर-गदाधर० तृतीयकाण्डे हरिहर-जयराम-प्रणीतभाष्येण समलङ्कृतम् । हरिहरभाष्यसहितस्नानत्रिकाण्डिकासूत्र—गदाधरभाष्यसहितश्राद्धनवकण्डिकासूत्रैः यमलजननशान्ति-पृष्टोदिवि-शौच-भोजन—कामदेवकृतभाष्यसहितोत्सर्गपरिशिष्टसूत्रैः परिष्कृतं-टिप्पण्यादिभिः सहितं च । (कर्मकाण्डं २) रु० ३—०

१८ संक्षेपशारीरकम् । मधुसूदनीटीकासहितम् संपूर्ण (वेदान्तं४) रु० ८—०

१९ लघुजूटिका-अर्थात् अभिनवा परिभाषेन्दुशेखरपरिष्कृतिनिर्मितिः । (व्याकरणं २) रु० ०—८

२० कातीयेष्टिदीपकः । (दर्शपौर्णमासपद्धतिः) महामहोपाध्याय-पं० श्रीनित्यानन्दपन्तपर्वतीयविरचितः । (कर्मकाण्डं) रु० १—०

२१ सप्तपाठि श्रीशिवमहिम्नस्तोत्रम् । श्रीगन्धर्वराज पुष्पदन्ताचार्यविरचितम् । हरिहरपक्षीय-मधुसूदनीटीकया (संस्कृतटीका-संस्कृतपद्यानुवाद-भाषाटीका-भाषापद्यानुवाद-भाषा बिम्ब) पञ्चमुखीनाम्न्या टीकया-शक्तिमहिम्नस्तोत्रेण च समन्वितम् । (स्तोत्रवि० १) रु० १—०

२२ बौद्धाऽऽचार्यश्रीधर्मकीर्तिप्रणीतः सटीकन्यायबिन्दुः । भाषाटीकासहितः । (बौद्धन्याय वि० १) रु० १—८

२३ सपरिष्कृत-दर्पणसहितवैयाकरणभूषणसारः । (व्याकरणं ३)रु०४—०

२४ न्यायवार्त्तिकतात्पर्यटीका । श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिता । सम्पूर्ण (न्यायविभाग ३) रु० ६—०

२५ मीमांसान्यायप्रकाशः । (आपदेवीयः) श्रीचिन्नस्वामिशास्त्रिकृतया सारविवेचिन्या व्याख्यया सहितः । (मीमांसा १) रु० २—०

२६ पौरोहित्यकर्मसारः । (टिप्पणीसमलंकृतः) प्रथमो भागः श्रीरमाकान्तशर्मणा संगृहीतः । (कर्मकाण्डवि० ३) रु० ०—५

२७ लघुशब्देन्दुशेखरः । म० म० श्रीनागेशभट्टविरचितः अव्ययीभावान्तो भागः, म०म० पण्डित श्रीनित्यानन्दपन्त-पर्वतीयकृतशेखरदीपकाख्येन टिप्पणेन समुज्ज्वलितः । (व्या०४) रु०४- ८

२८ रघुवंशमहाकाव्यम् । श्रीकालिदासविरचितम् पञ्चसर्गात्मकम् । म० म० श्रीमल्लिनाथसूरिकृतसञ्जीविनीटीकया पं०श्रीकनकलाल ठक्कुरकृतार्ऽथप्रकाशिकाटीकया च समलङ्कृतम । (काव्य३) रु० ०-१२

२९ कामसूत्रम् । श्रीवात्स्यायनमुनिप्रणीतं बहुयत्नरासादितया पूर्णया-जयमङ्गलरचितया टीकया समेतम् । बहुखण्डितपाठान् परिपूर्य,सूत्राङ्कांश्च संयोज्य, परिष्कृत्य संशोधितम् । (काम०२)यन्त्रस्थ

३० न्यायकुसुमाञ्जलीः। न्यायाचार्यपदाङ्कितश्रीमदुदयनाचार्यविरचितः। म० म० रुचिदत्तकृतमकरन्दोद्भासित म० म० वर्द्धमानोपाध्यायप्रणीतप्रकाशसहितः। (न्यायं ४) रु० ६—०
३१ परिभाषेन्दुशेखरः। म० म० श्रीनागेशभट्टरचितः। म० म० भैरवमिश्रविरचितया भैरवीत्यपराख्यया परिभाषाविवृत्या-तत्त्वप्रकाशिकया टीकया च सहितः। (व्याकरणं ५) यन्त्रस्थ
३२ अर्थसंग्रहः। पूर्वमीमांसासारसंग्रहरूपः। श्रीलौगाक्षिभास्करविरचितः। श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीरामेश्वरशिवयोगिभिक्षुविरचितमीमांसार्थकौमुद्याख्यव्याख्यासहितः। (मीमां० २) रु० १—०
३३ न्यायवार्त्तिकम् न्यायदर्शनवात्स्यायनभाष्योपबृंहणम्। परमर्षिभारद्वाजाद्द्योतकरविरचितम्। महर्षि-गोतमादिचरितसम्वलितबृहत्भूमिकासहितम्। (न्यायं वि० ५) रु० ६—०
३४ शुक्लयजुर्वेदसंहिता। वाजसनेयिमाध्यन्दिनशाखीया। श्रीमदुव्वटाचार्यविरचितमन्त्रभाष्येण श्रीमन्महीधराचार्यविरचितवेददीपेन च सहिता। (भाग १-२-३-४) (वैदिकं ३) रु० ८—०
३५ शुक्लयजुर्वेदकाण्वसंहिता। श्रीसायणाचार्यविरचितभाष्यसहिता। १ अध्यायादारभ्य २० अध्यायपर्यन्ता। (वैदिकं ४) रु० ६—०
३६ सिद्धान्तलेशसंग्रहः। श्रीमदप्पयदीक्षितविरचितः। श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यकृष्णानन्दतीर्थविरचितया कृष्णालङ्काराख्यया व्याख्यया समलंकृतः। (वेदान्तं ४) रु० ६—०
३७ काशिका। श्रीपाणिनिमुनिविरचितव्याकरणसूत्राणां वृत्तिः विद्वद्वर-वामन-जयादित्यविनिर्मिता। (व्याकरणं ६) रु० ६—०
३८ प्राकृतप्रकाशः। भामहकृतः। श्रीमद्वररुचिप्रणीतप्राकृतसूत्रसहितः। टिप्पण्या च संयोजितः। (व्याकरणं ७) रु० १—६
३९ जीवन्मुक्तिविवेकः श्रीमद्विद्यारण्यस्वामिविरचितः। भाषानुवादसमेतः। (वेदान्तं ६) रु० २—०
४० श्रीनारदीयसंहिता। ब्रह्मणोपदिष्टो नारदमहामुनिप्रोक्तो ज्यौतिषग्रन्थः। (ज्योतिषं २) रु० ०—६
४१ मेदिनीकोशः। मेदिनीकारविरचितः। (कोशं १) रु० १—८
४२ मीमांसादर्शनम्। श्रीशबरस्वामिविरचितभाष्यसहितम्। सपूर्णम्। (भाग१—२) (मीमांसा ३) रु० १०—०
४३ न्यायदर्शनम्। श्रीगोतममुनीप्रणीतम्। श्रीवात्स्यायनमुनीप्रणीतभाष्यसहितम्। श्रीविश्वनाथन्यायपञ्चाननभट्टाचार्यविरचितन्यायसूत्रवृत्त्यनुगतम्। टिप्पण्यादिसहितम् (न्यायं ६) रु० ३—०
४४ दानमयूखः। विद्वद्वरश्रीनीलकण्ठभट्टविरचितः। (धर्मशास्त्रं १) रु० १—८
४५ कालमाधवः। विद्वद्वरश्रीमाधवाचार्यविरचितः। (धर्मशास्त्रं २) रु० १—८

४६ भास्वती। श्रीमच्छतानन्दविरचिता । श्रीमातृप्रसाद (दैवज्ञभूषण) पाण्डेयेन कृताभ्यां छात्रबोधिनीनाम संस्कृतसोदाहरण भाषाटीकाभ्यां सहिता। (ज्योतिष ३) रु० २—०

४७ फक्किकाप्रकाशः। उपाध्यायोपाह्ववैयाकरणकेसरीविरुदाङ्कितमैथिलेन्द्रदत्तशर्मविरचितः । पं० सीतारामशर्मकृतटिप्पण्या विभूषितः। (व्याकरणं ८) रु० १—४

४८ मिताक्षरा। श्रीगौडपादाचार्यकृतमाण्डूक्यकारिकाव्याख्या--श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्वयम्प्रकाशानन्दसरस्वतीस्वामिकृता। शंकरानन्दकृतमाण्डूक्योपनिषद्दीपिका च। (वेदा०७) रु० १—४

४९ काव्यप्रकाशः। श्रीमम्मटाचार्यविरचितः। पं० श्रीहरिशङ्करशर्मणा मैथिलेन संगृहीतया नागेश्वरीटीकयाऽलङ्कृतः। (काव्य०४) रु० ४—०

५० अधिकरणकौमुदी। श्रीदेवनाथठक्कुरकृता। (मीमां० ४) रु० १—०

५१ रघुवंशमहाकाव्यम्। श्रीकालिदासविरचितम् म.म. श्रीमल्लिनाथकृतसञ्जीविनीटीकयोपेतम् पं० श्रीकनकलालठक्कुरेण कृता भावबोधिनी टिप्पण्या समलङ्कृतः संपूर्णम्। (काव्य ५) रु० १-४

५२ कारकबोधः। साजनीकृत टीकोपेतः। दत्तात्रेय सम्प्रदायाऽनुगतः। रु०—८

५३ रसचन्द्रिका। श्रीविश्वेश्वरपाण्डेय निर्मिता। (काव्य० ६) रु०१—०

५४ अलङ्कारमुक्तावली। श्रीविश्वेश्वर पाण्डेय निर्मिता। (काव्य०७)रु०-१२-०

५५ वृत्तरत्नाकरः-भट्टकेदारप्रणीतः। नारायणभट्टीयव्याख्यासहितः। सम्पादकनिर्मितविषमस्थलटिप्पणोपेतः। श्रुतबोधच्छन्दोमञ्जरीसुवृत्ततिलकैश्च समेतः। (छंद वि० १) १—८

५६ अलङ्कारशेखरः। केशवमिश्रकृतः। साहित्योपाध्याय श्री अनन्तरामशास्त्रिणा भूमिकादिभिः संभूष्य संशोधितः। (अलं०वि०१)रु० १-४

५७ शक्तिवादः। श्रीगदाधरभट्टाचार्यप्रणीतः। टीकात्रयोपेतः। कृष्णभट्टकृतया मञ्जूषया-माधवभट्टाचार्यनिर्मितया विवृत्या श्रीमन्माध्वसंप्रदायाचार्यदार्शनिकसार्वभौमसाहित्यदर्शनाद्याचार्यतर्करत्नन्यायरत्न गोस्वामिदामोदरशास्त्रिरचितया विनोदिन्या च समेतः। (न्या० वि० ७) रु० २-०

५८ प्रौढमनोरमा। म. म. श्रीभट्टोजीदीक्षितविरचिता तत्पौत्र म. म. श्रीहरिदीक्षितविरचितलघुशब्दरत्नाख्यव्याख्ययासमेता। म. म. पण्डितश्रीभैरवमिश्रविरचितशब्दरत्नव्याख्यया युक्ता। श्रीयुतभाण्डारीत्युपाह्वमाधवशास्त्रिविरचित प्रभानामकटिप्पण्या समलङ्कृता। श्रीयुतजगन्नाथशास्त्रिविरचितयाव्ययीभावस्य शब्दरत्नप्रदीपकनामकटिप्पण्याऽलङ्कृता (अव्ययीभावान्तः प्रथमो भागः) (व्याकरण वि० ९) रु० ५—०

५९ आपस्तम्बगृह्यसूत्रम्। श्रीहरदत्तप्रणीतयाऽनाकुलाख्यया व्याख्यया, श्रीसुदर्शनाचार्यप्रणीतया तात्पर्यदर्शनाख्यया व्याख्यया च समलङ्कृतम्, पृथक् सूत्रपाठेन, पाठभेदेन, मीमांसापदार्थविवरणेन च संयोजितम्। (कर्म० वि० ५) रु० ४—०

६० नाट्यशास्त्रम्। भरतमुनिप्रणीतम् (सम्पूर्णम) साहित्योपाध्याय एम.ए. इत्यादिपदवीभाजा पण्डित बटुकनाथ शर्मणा तथा साहित्यशास्त्रि एम.ए. पदवीभृता पण्डित बलदेवोपाध्यायेन च सम्पादितम्। (नाट्यशास्त्र वि० १) यन्त्रस्थं

६१ काव्यालङ्कारः। श्रीभामहाचार्येण विनिर्मितः। काशीविश्वविद्यालयाध्यापकाभ्यां पण्डित बटुकनाथ शर्मा एम० ए० साहित्योपाध्यायः तथा पण्डित बलदेव उपाध्याय एम० ए० साहित्यशास्त्री इत्येताभ्यां भूमिकादिभिः समलङ्कृत्य सम्पादितः, काशी विश्वविद्यालयोपकुलपतिपदं विभूषयद्भिः श्रीमहाचार्यप्रवरैः आनन्दशङ्कर ध्रुव महोदयैः लिखितेन प्राक्कथनेन सनाथीकृतः। (अलङ्कार वि० २) रु० १-८

६२ ब्रह्मवादः। गोस्वामि श्रीहरिरायजी महाराज विरचितः। श्रीगोपालकृष्णभट्ट विरचित विवरणाख्यव्याख्ययाऽमलङ्कृतः। तथा गोस्वामी श्रीव्रजनाथविरचितो ब्रह्मवादः। तथा शुद्धाद्वैतपरिष्कारः श्रीमद्रामकृष्णभट्ट विरचितः। श्रीरघुनाथशास्त्रि विरचित शुद्धाद्वैतपरिष्कारतात्पर्यम्। श्रीहरिशङ्कर शास्त्रि-वेदान्तविशारदेन विस्तृत भूमिकया विविधपारोशिष्टैर्भाषानुवादेन टिप्पण्यादिना च समलङ्कृतः। (शुद्धाद्वैतसम्प्रदाय वि० १) रु० १—०

६३ प्रेमरसायनम्। श्रीविश्वनाथपण्डितरचितम् (का०वि० ८)रु० १—०

६४ व्याप्तिपञ्चकरहस्यम् सिंहव्याघ्रलक्षणरहस्यं च। श्रीमथुरानाथतर्कवागीशकृतम्। न्यायाचार्य पं० शिवदत्तमिश्र विरचित गंगानिर्झरिणीव्याख्यया टिप्पण्यादि विभूषितं च। (न्या० वि० ८) रु० ०—१२

६५ सिद्धान्तबिन्दुः। श्रीमधुसूदनसरस्वती विरचितः। श्रीभगवान्शङ्कराचार्य विरचित दशश्लोकव्याख्यारूपः श्रीगौड ब्रह्मानन्दविरचित न्यायरत्नावली-नारायणतीर्थ विरचित लघुव्याख्या टिप्पणीसहितः। (वेदान्त वि० ८) रु० ५—०

६६ अन्त्यकर्मदीपकः आशौचकालनिर्णयसहितः। प्रेतकर्मव्रहीभूतयतिकर्मनिरूपणात्मकः। महामहोपाध्याय पं० श्री नित्यानन्दपन्तपर्वतीय विरचितः। (कर्मकाण्ड वि० ६) रु० १—८

६७ सांख्यदर्शनम्। श्रीमद्विज्ञानभिक्षुकृत सांख्यप्रवचनभाष्यसमलङ्कृतम्। (सांख्य वि० १) रु० २—०

६८ अनेकार्थसङ्ग्रहो नाम कोशः। आचार्यश्रीहेमचन्द्रेण विरचितः। (कोश वि० २) रु० २—०

* शिशुपालवधम्। श्रीमन्माघकविनिर्मितं श्रीवल्लभदेवकृतया सन्देहविषौषधिव्याख्यया महोपाध्याय श्रीमल्लिनाथकृतया सर्वङ्कषाव्याख्यया समेतम्। (सम्पूर्णम्) (यन्त्रस्थं)

जयकृष्णदास—हरिदासगुप्तः,
चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस, विद्याविलास प्रेस,
गोपालमन्दिर के उत्तर फाटक बनारस सिटी।